TÉNYEK ÉS TANÚK

Emilio Lussu

A Marcia su Roma – és a háttere

Magvető Könyvkiadó, Budapest

TÉNYEK ÉS TANÚK

MAGVETŐ

Emilio Lussu

A Marcia su Roma – és a háttere

Magvető Könyvkiadó
Budapest

A mű eredeti címe:

MARCIA SU ROMA E DINTORNI

Fordította

SZÉKELY ÉVA

A fordítás helyességét ellenőrizte

NEMÉNYI KÁZMÉR

© Giulio Einaudi Editore, 1945
Hungarian translation Székely Éva, 1977

Előszó

E sorok írásával az volt a szándékom, hogy lejegyezzem hazám elmúlt évekbeli politikai eseményeit: milyennek láttam őket a tanú szemével.

Nem a fasizmus történetét akarom megírni – csak az életemhez kapcsolódó néhány mozzanatát. Egy olyan ember életéhez, aki éppen idejében, az általános mozgósítás előtt fejezte be egyetemi tanulmányait, aztán frontkatona lett, majd a háború után a politikai harc részese és végül – a parlamentellenes olvasó ne bosszankodjék – képviselő. Nemzedékem a születő fasizmus nemzedéke: sok vezéralakja gyerekkori pajtásom, iskolatársam, bajtársam volt.

Könyvem bizonyára sok kritikát kap majd az olaszoktól, ezért aggályosan ügyeltem rá, hogy csakis olyan eseményekről írjak, melyeket bizonyítani tudok. Ami a dolgok lényegét illeti, az cáfolhatatlan. Ettől persze ugyanannak az eseménynek a megítélésében lehetnek különbségek. Nyilván más benyomása van egy kardvágásról annak, aki adja, mint annak, aki kapja. De a kardvágás mindig kardvágás marad.

Arról a fasizmusról fogok írni, melyet életre kelni, mozgásba lendülni, megerősödni láttam. Sok szempont bizonyosan elkerülte figyelmemet, másoknak pedig – előfordulhat – a kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítok, ám ez gyakran megesik az emberrel, ha elkötelezett szemmel nézi a világot. Talán az idő lehetővé teszi majd, hogy tárgyilagosabban nézzük a dolgokat:

nemcsak eszmék dolgoznak bennünk, hanem szenvedélyek is, sőt elsősorban szenvedélyek. Mi csak a benyomásainkkal és a tanúvallomásainkkal szolgálhatunk – az ítélkezés másokra vár.

Ha a külföldi olvasó nyomon követi egy ellenzéki demokrata körül zajló eseményeket, nagy vonalakban képet alkothat a fasizmusról és magáról az olasz szellemről.

Általánosítani mégsem szabad. A népet nem lehet a viszály rövid óráiból megítélni, és a nemzet szellemiségére se lehet következtetni egy évszázad töredéknyi idejéből.

E. L.

Előszó az olaszországi kiadáshoz

Ahogy annyi év után és hátam mögött nagyobb politikai múlttal újra elolvastam *A Marcia su Roma – és a hátteré*-t, eléggé fogyatékosnak találtam. Igaz, elsősorban a francia és az angol–amerikai közönségnek* szántam, de így is hiányosnak érzem. Ráadásul ma már túlságosan leegyszerűsítőnek látom néhány megállapítását, mely minden bizonnyal módosításra szorulna. Mégis úgy nyújtom át a szabad vagy a szabadság útjára lépett olasz közönségnek, ahogyan első kiadásban megjelent, mert e könyv nem történelmi munkának készült, csupán személyes adaléknak az olasz szellem egyik korszakához. És a személyes hangú dokumentumokat nem lehet kijavítani, módosítani, napra késszé tenni.

Róma, 1944. október 31.

* *A Marcia su Roma – és a háttere* franciául, angolul (két kiadásban: az egyik Londonban, a másik New Yorkban), németül, spanyolul és portugálul jelent meg. 1933-ban készült egy olasz kiadása Párizsban (a Critica Kiadónál), és már ennek előszavában szerepelt a következő megjegyzés:

„Ezt a könyvet kizárólag a külföld számára írtam, és nem gondoltam, hogy olasz változatban is megjelentetem. Barátaim késztettek jelen kiadásra. Ha kezdettől gondoltam volna rá, nyilvánvalóan más formát és más szerkezetet választok. Most nincs időm rá, hogy adaptáljam az olasz közönség számára, ahogyan szerettem volna. Ezért nem módosítottam semmit a mostani kiadásban, még az előszót is változatlanul hagytam."

„. . . a fegyveres próféták mindannyian győztek, a fegyvertelenek pedig elbuktak”.

Machiavelli: A fejedelem

Képzeld el, hogy vernek engem négyen,
s hozzá üsd meg!-et kiált vagy száz,
hisz bennük részvét nincs, se szégyen;
majd értesd meg, hogy mindez megaláz,
hogy négyőjük hát jó fiúvá légyen,
s tiltakozzék hősen mind a száz.

Giuseppe Giusti

I.

Amikor összeült a párizsi Békekonferencia, zászlóaljam a jugoszláv határon, a fegyverszüneti vonalon állomásozott. Igazán demokratikus hadsereg volt. Vagy nem mi harsogtuk öt hosszú évig, hogy a szabadságért és az igazságért harcolunk? Wilson üzenete rendkívüli népszerűségnek örvendett a frontkatonák közt, és nagy volt a csalódás, amikor kiderült, hogy az európai diplomácia porondján a tizennégy pont rendre meghiúsul. A diplomáciát már önmagában ellenszenvesnek találták a frontkatonák, majdnem annyira, mint a vezérkart.

Amikor a konferencián részt vevő olasz kormányképviselők, Orlando és Sonnino csökönyösen ragaszkodtak a londoni szerződéshez, mely szerint Dalmáciát a diplomaták Olaszországnak juttatták volna, egységemnél a tisztek sokat vitáztak. Még dandárparancsnokunk, akit a külpolitikai kérdések igen érdekeltek – Bissolati barátja volt, és ilyenformán nagy demokrata, már amennyire Olaszországban egy tábornok demokrata lehet –, még ő is szükségesnek érezte, hogy egy parancsnoki kihallgatáson megjegyezze: – A háborút nyilvánvalóan megnyertük, azok az urak a végén majd mégis bebeszélik nekünk, hogy elvesztettük.

Az országban nagy volt a mozgolódás.

Mussolini mint a terjeszkedés híve vehemens cikkeket írt a lapjában. Ám akkoriban meglehetősen népszerűtlen volt a frontharcosok körében. A leszerelt

olasz frontkatonák gyűlésén, melyet 1918 végén a Capitoliumon tartottak az első hazatértek, szóhoz se tudott jutni. Lapjának hírforrásait igencsak kétesnek tartották és rossz néven vették, hogy megátalkodottan követelte ugyan a háborút, de annál mérsékeltebb hévvel harcolta végig. A frontkatonák szemében híres-nevezetes sebesülése nem volt mentség, begyógyult az régen, és különben is, egy intervenciót igazán nem akadályozhatott a frontszolgálatban. A katonák legjobban azokat a politikusokat nézték le, akik csak papoltak a háborúról, de részt nem vettek benne.

A leszerelés fokozatosan történt. Milliók tértek vissza a civil életbe, belefáradva a háborúba, kiéhezve a békére. De mint ez már lenni szokott, a lelkes békevágyók szívük mélyén háborús szellemet hordoztak.

Az emberi lélek csupa ellentmondás. Néhány éve épp az ellenkezője történt azokkal, akik romantikus vagy harcias hévvel a háborút követelték. Ők szívükben békével harcoltak, vagy tettek úgy, mint akik harcolnak, de akadt köztük olyan is, akik egyáltalán nem vettek részt a háborúban.

Ráadásul a leszerelt frontkatonák ezreit az ország nem is tudta nyomban munkához juttatni. A megélhetési költségek viszont egyre nőttek. Tehát: csalódás és düh. Úgy! A frontkatonák éhen halnak, a háború vámszedői pedig milliókkal büszkélkedhetnek? Hát ez az a híres béke? Akkor inkább a háború! Igaz, hogy életünk állandó veszélyben forog, de legalább nincs gondunk vele!

Mindez csak növelte a forrongást.

A Salandra-kormány 1915 óta földosztással kecsegtette a katonákat, hogy harcra buzdítsa őket. Az egy-

mást követő kormányok ugyanezt ígérgették, és mi, frontszolgáló tisztek, a minisztérium meg a főparancsnokság „földet a parasztoknak" jelszavú körleveleit magyaráztuk a katonáknak.

Most, hogy a háború győzelemmel végződött, és az érdem épp az övék, a parasztok követelték a földet a kormánytól meg a nagybirtokosoktól. Ám a kormánynak legkisebb gondja is nagyobb volt ennél, a földbirtokosok meg – igaz, négy év késéssel – erélyesen kifogásolták a politikusok ígérgetéseit, akik oly nagylelkűen osztogatták szét mások tulajdonát. A földet – vélték a nagybirtokosok – csak az állam felbomlásakor kell odaadni a parasztoknak, vagyis ha elveszítjük a háborút, nem, ha megnyerjük. Oroszország példájával hozakodtak elő. A győztesek – tették hozzá – idegen országban szereznek maguknak földet, nem a hazájukban. És gyakorlatiasak lévén, javasolták a kormánynak, hogy indítson hadjáratot Kisázsiába, Grúziába, hatoljon be Dalmáciába, dúlja fel Tunéziát. Bekövetkezett, aminek be kellett következnie: néhány tartományban a föld nélküli frontkatonák szövetkeztek a legszegényebb parasztokkal, és elfoglalták a nagybirtokokat.

Mussolini ekkor a parasztok mellé állt.

Vidéken sokkal kisebb volt a nyugtalanság, mint a városokban. A megélhetési költségek emelkedtek, a bérek maradtak, néhány iparágban csökkentek. Akik meghíztak a háborún, csak úgy fitogtatták gazdagságukat az egyre növekvő nyomorban. Nagykereskedők, akiknek túlságosan hamar ért véget a háború, kivételes haszonra tartottak igényt. Az éhség sok város kapujában ott kopogtatott már. Üzleteket törtek fel, raboltak

ki. „Le a népnyúzókkal! Csak a népfelkelés söpörheti el a falánk népnyúzókat!", írta Mussolini a lapjában.

A szervezett munkástömegek gazdasági, ideológiai, politikai követelésekkel álltak elő. Oroszország példája azt sugallta, hogy Olaszországban is lehetséges és szükséges a forradalom. Minden szakszervezeti megmozdulás sztrájkot követelt. Jó néhány részleges sztrájk ki is tört, a többség véleménye szerint elengedhetetlen tréningként az általános politikai sztrájkhoz. A szocialista párt, melyhez a nagy munkástömegek tartoztak, több irányzatra bomlott. Volt, amelyik közvetlen erőszakos forradalmat követelt, volt, amelyik fokozatosan, törvényes úton, reformokkal kívánt változtatni, mások maguk se tudták, mit akarnak. Ez utóbbiak voltak többségben, és ők háborogtak legjobban. A pártvezetőség igyekezett összebékíteni az ellentétes irányzatokat, de ettől csak nőtt a zűrzavar.

A nagyipari munkásságban élt a legélénkebb ellenszenv a háború iránt. Nem vett részt benne, de továbbra is úgy harcolt ellene, mintha nem most ért volna véget, hanem éppen kitörni készülne. A gyakorlatban ez az ellenérzés úgy fejeződött ki, hogy a munkásság mindenkit megvetett, aki részt vett a háborúban, mintha az a négy év valami örömünnep lett volna. Utóbb ez a lelkiállapot is hozzájárult ahhoz, hogy a frontharcosok és a hadsereg eltávolodjon a munkásoktól.

Részt vettem ilyen háborúellenes tüntetéseken. Nagyszabásúak voltak, pedig nemigen szervezték őket. Sehol a világon nem utálták jobban a háborút, mint Olaszországban – utólag. Ha az olasz dolgozó tömegek elkésett tiltakozásának csak egy tört része megnyilvánult volna az ellenségeskedések kitörése előtt, bizonyos, hogy sose robban ki a háború.

A legfőbb elégedetlenkedők a leszerelt tartalékos tisztek és az „arditisták" közül kerültek ki. Ez utóbbiak válogatott, kizárólag rajtaütésekre kiképzett katonák voltak, akiket a háború utolsó éveiben vetettek be. Nem osztották be őket frontszolgálatra, a hadtápvonalon élték a gondtalan sportfiúk életét. Ám valahányszor a parancsnokságnak ritka merész akcióra volt szüksége, villámgyorsan az első vonalba vitte és a harc sűrűjébe vetette őket. Amikor leszereltek, rosszul érezték magukat az új békés, munkás életben. Nem az ő világuk volt, ez hamarosan kiderült. Amilyen becsben álltak a háborús időkben, olyan kényelmetlenné váltak a békében. A háborúban állandóan a gyalogságon gúnyolódtak: a nehézkességen, a katonai drillen, a frontéleten; a békében a demokráciát utálták: a többségi kormányt, a bürokráciát, a törvényes életet. Ha nekik ajánlgattak volna földet, nem tudtak volna mit kezdeni vele. A nomádok fajtájába tartoztak, nem a letelepedőkébe, nyugtalanul egyre csak azt nézték, milyen akcióba foghatnának.

Sok tartalékos tiszt alacsony színvonalú gyorsított kiképzés után vagy harci érdemekért kapta rangját. A háború előtt diákok, kishivatalnokok, iparosok voltak, s mint főhadnagyok, századosok, szakasz-, század- vagy zászlóaljparancsnokok szereltek le.

Aki egy századot vezényelt a háborúban, hogyan ülhetne vissza csak úgy az iskolapadba? Egy zászlóaljparancsnok csak nem süllyedhet odáig, hogy visszamenjen irattárosnak vagy írnoknak havi ötszáz líráért? Számukra a civil élet egyszerűen lehetetlenné vált. Jobb körökhöz szoktak már, mint egykori családjuk, hivataluk, mert Olaszországban a tiszti életmód meglehetősen hasonlít a némethez. Hát visszatérhetnek a hét-

köznapi kerékvágásba bukott emberként, ők, a háború győztesei? Különben is, naponta kockáztatták az életüket, vagy nem? És most alacsonyodjanak le a munkához, rendeljék alá magukat olyanoknak, akik a hátországban lapítva csináltak karriert? Ó, azt már nem, akkor inkább a háború. Az arditisták meg a tisztek hozzájárultak a politikai válság elmélyüléséhez. A szélsőbaloldali pártok és a nacionalisták közt ingadozó csoportjaik hamarosan D'Annunzio oldalán a fiumei vállalkozásnál, majd később, ennek bukása után, Mussolini mellett tűnnek fel.

Az 1918-as népszavazás olasz várossá nyilvánította Fiumét. A Békekonferencia más véleményen volt. Gabriele d'Annunzio, költő és hős, lanttal és karddal kelt Fiume védelmére.

D'Annunzio mindig nagy hatással volt a forróvérű nemzeti ifjúságra. Körmönfont ember lévén, tetteit mindig művészi köntösbe burkolta. A háború előtt különböző adósságok miatt üldözték, s ő már nem tudta, kihez forduljon. Más a helyében becsületből talán főbe lőtte volna magát. A költő azonban tudott uralkodni az idegein. Hálátlan hazáját elhagyta, és Franciahonba menekült, Arcachonba, ahol úgy élt, mint egy fejedelem. 1915 májusában bukkant föl ismét Olaszországban, fejedelmi udvartartással, és az olasz ifjúságot háborúra uszította.

Hitelezői újra megrohanták, de kis híján meglincselték őket mint külföldi bérenceket, a nemzet ellenségeit. Aztán a háború mindent elmosott, és D'Annunzio időnként hősköltemények kel hívta fel magára a haza figyelmét.

Hova mehetett volna a háború után? A leszerelés és a civil élet neki is csak nehézséget jelentett; igényei rá-

adásul fényűző udvartartást követeltek. Franciaország a háború után sokkal szegényesebb vendéglátással várta volna; Arcachon nem jöhetett számításba. Olaszországban meg a hitelezők lesték lankadatlan türelemmel és hallatlan tiszteletlenséggel.

Ilyen válságos lelkiállapotban érte D'Annunziót a Békekonferencia döntése, hogy Fiumét nem adják Olaszországnak. Ember még ily haragra nem gerjedt. Adós, költő és harcos egységre lépett, és úgy döntött: belevág a vállalkozásba. 1919. szeptember 12-én egy „arditista" osztaggal és két zászlóaljjal egyetlen kardcsapás nélkül elfoglalta Fiumét.

A haditett hidegen hagyta a Békekonferenciát, megszokta már az ilyen rajtaütésszerű támadásokat; az olasz közvéleményt annál kevésbé. Nitti miniszterelnököt, aki 1919 júniusában Orlando utódja lett, igencsak meglepte a dolog. Arra jó lett volna neki, hogy a belpolitikai bajokról elterelje a figyelmet, a fiumei kaland azonban súlyos bonyodalmakhoz is vezethetett, mert D'Annunzio – természetesen az olasz nép nevében – bejelentette Fiume Olaszországhoz csatolását.

A kormány ez idő tájt olyan tehetetlen volt, hogy másra nem telt tőle: elrendelte a város blokádját. A költő kikiáltotta magát Fiume város parancsnokának, és naponta négyszer buzdító beszédet intézett a néphez, expedíciókat, kalózakciókat szervezett, és megvetette egy korporatív alkotmány alapjait; titokzatos szerződéseket kötött a Balkánon, Japánban, sőt még Szovjet-Oroszországban is; hosszú üzeneteket intézett Olaszországhoz, Európához, a világhoz – versben és prózában. És időnként a „Marcia su Romával" fenyegetőzött: azzal, hogy bevonul Rómába. A sorezredekben ez járta: „Valóságos diliház." Mussolini az esemé-

nyeket így kommentálta lapjában: „Mostantól Fiume Olaszország fővárosa." Lézengő tisztek, „arditisták", nacionalisták, diákok, „önkéntesek", munkanélküliek, futuristák és költők kiáltották csodálattal: „Ez aztán a politika!" És mind rohant Fiumába.

Hamarosan, 1919 novemberére Nitti általános választásokat írt ki. Nittit sújtsa a haza megvetése, átkozódott D'Annunzio. Mussolini szembehelyezkedett az egész demokráciával, úgy, ahogy volt, részben a szocialistákkal is, a harcias Fiumét viszont áz égig magasztalta, és a választásokon egy radikális forradalmi programmal jelentkező fasiszta lista élén lépett föl. A választások példás rendben zajlottak le; Mussolini mindössze négyezer szavazatot szerzett. Az urnák a szocialistáknak és a katolikus demokratáknak kedveztek. A belpolitikai helyzet egyre zavarosabb lett. Napról napra nőtt a munkanélküliség és vele a megélhetési költségek, sűrűsödtek a sztrájkok. 1919* júniusában Nitti kénytelen volt lemondani, helyét Giolitti foglalta el. Ez a tapasztalt róka – aki annyira ellenezte annak idején a háborút – látszott az egyetlen embernek, aki úrrá tud lenni a politikai helyzeten. De két hónap múlva végleg kiéleződtek az ellentétek munkások és gyárosok közt. A dolgozók azt követelték, hogy a bérek legyenek arányban a megélhetési költségekkel: a gyárosok nem voltak hajlandók tárgyalásokba bocsátkozni. A vasasok bejelentették, hogy abbahagyják a folyamatos termelést, erre a gyártulajdonosok azzal válaszoltak, hogy a munkásokat kizárták az üzemekből. Küszöbön állt

* A fordító jegyzete: a szerző téved. Nitti 1920 júniusában mondott le, akkor követte Giolitti.

a háború. A munkások elfoglalták a gyárakat, és a maguk szakállára dolgoztak. Ez nagyon meglepte Olaszországot és Európát is. Hát az olaszoknál is küszöbön a bolsevizmus? Mussolini kijelentette: „Nekem mindegy, hogy a gyárosoké vagy a munkásoké-e az üzem."

Giolitti nem vesztette el nyugalmát. A kaszárnyákban készültségbe helyezte a katonaságot, és várt. Amikor a munkások meg a gyárosok már nem tudták, hogyan szabaduljanak a nehéz helyzetből, közbelépett mint békéltető, és elsimította a viszályt. A munkások beérték a termelés ellenőrzésével, a gyárosok pedig visszatértek az üzemekbe. Ezzel véget ért az olasz bolsevizmus. Mussolini hamarosan ezt írta: „Ha valaki úgy véli, hogy Itáliában még tart a bolsevista veszély, ez azt jelenti, hogy a félelmet – érdekből – összekeveri az igazsággal. A bolsevizmusnak vége."

Ám a félelem nőttön-nőtt. Volt egy barátom, egyetemi tanár, ma az egyik legnevesebb olasz egyetem rektora, akit páni rémület fogott el; az a lidércnyomás gyötörte, hogy a „bolsik" elveszik majd a feleségét. Az európai sajtó ekkor kürtölte teli a világot azzal, hogy Oroszországban a kommunisták szocializálták a nőket. Emlékszem, távoli rokonom, egy nagybirtokos rémületére is. Attól rettegett, hogy elveszik a földjeit, állandóan azt hajtogatta: „Szegény gyerekeim! Miből fognak élni?" Ami azt illeti, gyereke se volt, akkor nősült. Azóta tíz év telt el, és a legjobb tudomásom szerint még most sincs gyerekük. Ma mind a ketten, a földbirtokos meg az egyetemi tanár is, tekintélyes fasiszták.

Mozgalmas politikai helyzetekben mindig nagy szerepet játszik a képzelet. Akkoriban sokat beszéltek egy repülőflottáról, amely az olasz „bolsik" kezében van. Én abban a ritka szerencsében részesültem, hogy

ismerhettem a főparancsnokot. Titokzatos ember volt, amolyan Gonzaga Szent Alajos. A repülőraj egy „Farman"-ból állt, valami hangárból lopták. Taktikai okokból nagy elővigyázatosan két helyen őrizték: Livornóban és Rómában. Rómában egy pajtában a motort, a többi részét meg Livornóban egy raktárban.

Giolitti fölbátorodott sikerén, és decemberben egy hadtestet meg egy tengeri hadosztályt küldött Fiume ellen. A béketárgyalások meddőnek bizonyultak. D'Annunzio megesküdött. hogy utolsó csepp véréig küzd, mint Leonidász a Thermopülai szorosnál.

A „légionáriusok" makacsul ellenálltak az előretolt állásokon, és számbeli kisebbségük ellenére majdnem mindenütt ellentámadásba mentek át. Amikor azonban az *Andrea Doria* két ágyúlövést adott le az épületre, melyben a költő-parancsnok székelt, D'Annunzio nyomban megváltoztatta véleményét, és kitűzte a fehér zászlót. Így végződött a fiumei kaland. Olaszország megegyezett Jugoszláviával, és a város határainkon belül maradt.

A forradalmi mozgalmak tehát akadozva haladtak előre. Az elenyésző kisebbségben levő kommunisták kiváltak a szocialista pártból. D'Annunzio a gardonei remetelakba zárkózott, és fényes udvart rendezett be. Mussolini azonban nem adta meg magát a sorsnak. Kiáltványt intézett a különböző pártokból kivált erőkhöz, kijelentette, hogy veszélyben a haza, a gyárosoknak és a földbirtokosoknak fölajánlotta párthíveit a „bolsik" elleni harcra. Fölvirradt a fascióknak, a fasiszta alapszerveknek. A szócséplésben kimerülő politizálásról áttértek a fegyveres akciókra, kifosztották és fölgyújtották a munkás- és parasztegyleteket. Fő célpontjuk a szocialista párt lett. A liberálisok és a de-

mokraták inkább csak elégedett szemlélői voltak az eseményeknek. Giolitti védőszárnyai alá vette a vállalkozást.

Az a törekvése, hogy a szocialistákat hatalomra segítse, meghiúsult, ezért új haditervet eszelt ki: pártfogásába veszi a rohamosztagosokat, föltüzeli, ellátja fegyverrel és támadásba indítja a szocialisták ellen, felhasználja az általános választásokon őket, aztán a győztes erőket az állam biztonságos ketrecébe terelve megszelídíti. A mesterkedés első és második felvonása sikerült – az utolsó megbukott. A fasizmus föllázadt Giolitti ellen, megbuktatta a zárófelvonást, és az államot a maga kezébe kaparintotta. Hát ennyi, tömören, a fasizmus története a „Marcia su Romá"-ig.

Ha a fasizmus ma, dicsősége csúcspontján a szétvert ellenség fegyvereivel szobrot emelne a piemonti politikusnak, olyan óriásit, amekkorát ember még nem látott, valóságos rhodoszi kolosszust, akkor, de csak akkor fejezné ki méltón háláját.

Amikor a fasiszta mozgalom sínen volt, Giolitti feloszlatta a képviselőházat, és általános választásokat tűzött ki. A jelölő listára – a liberális és demokrata többség mellé – fölvette a fasisztákat és a nacionalistákat is. A választások 1921 májusában zajlottak le, terror és zűrzavar közepett.

Engem Szardíniában jelöltek, az ellenzék listáján. A szigeten akkor még nem voltak fasiszta szervezetek, mint ahogyan másutt se nagyon Olaszországban. A választások tehát különösebb összetűzések nélkül folytak le. Egyetlen zavaró eseményre emlékszem.

Villacidro megyei székhelyen, Cagliari tartományban, az utolsó pillanatban alakult egy fasiszta szekció. Egypár konzervatív és demokrata lépett be, meg né-

hány munkáscsoportosulás, nagyrészt úgy toborozták őket. Amikor megérkeztem, ellenséges tüntetés fogadott: „Ki innen! Itt ne szónokoljon! Ki a hazaárulókkal!" Nagyon meglepődtem. Barátaim hiába vallották magukat a szólásszabadság védnökeinek. A védelmezőkből csakhamar vádlottak lettek. Szinte valamenynyiüket letartóztatták és börtönbe vetették. Egyedül maradtam a gyülevész tömegben. A helyi rendőrfőnök megmagyarázta, engem csak azért nem tartóztat le, mert tekintettel van személyemre.

A zűrzavarban az egyik különösen vérmes tüntető az első adandó alkalommal ellopta a tárcámat, benne néhány ezer lírával. Tüstént észrevettem, és ujjal mutattam a tolvajra. Ám a legvadabbak közbeléptek, és zajosan tiltakoztak:

– Kié Olaszország? – kiabálták a főkolomposok.

– A miénk! – ordította vissza a tömeg.

Hiába bizonygattam, hogy nem Olaszországról van szó, hanem a tárcámról. Tiltakozásomra ügyet se vetettek, még a rendőrfőnök is azt kiabálta:

– Politikai incidens!

Elindultam; menet közben még hallottam a fasiszta szónok szavát:

– Az erkölcsi értékek . . . – visszhangozta a tér.

Aztán már csak a távoli, összemosódó hangzavar jutott el hozzám. A sofőr felnézett a napba – még magasan járt –, és rácsodálkozott:

– Micsoda idő!

II.

A kormányblokk elenyésző többséggel, de győztesen került ki a választásokból. A fasizmus előretört. Mussolinit kerületében százhetvenezer szavazattal választották meg. Harminchat fasiszta képviselő jutott be vele együtt a Házba. Az ötszáz képviselőhöz viszonyítva nem sok. Csakhogy erejük tettekben nyilvánult meg, mégpedig olyan pillanatban, amikor a többieké szavakban merült ki.

– Nem parlamenti csoportot alakítunk, hanem akcióképes, megtorló csapatot – jelentette ki Mussolini közvetlenül a választások után. És ígéretét nyomban be is váltotta, amikor az új országgyűlési ciklus megnyitásán a kommunista Misiano képviselőt kikergette a képviselőházból.

Misianóról Olaszországban köztudomású volt, hogy katonaszökevény. Főképp ezért választották meg képviselőnek. A fasiszták viszont ilyesmit a nemzeti méltósággal összeférhetetlennek tartottak. Közülük jó páran éppen azért lettek képviselők, mert szocialistákat gyilkoltak meg. Ezt a botrányos dolgot tehát nem nézhették tétlenül. Misianót a képviselőház szeme láttára támadták meg.

Tanúja voltam a váratlan és gyors akciónak.

Misiano az egyik nagy folyosón üldögélt egy karosszékben. A politikai helyzetet tárgyalta hevesen két társával. A fasiszták már előzőleg összebeszéltek, és most kis csoportokban sétálgattak arrafelé. Csak Mus-

solini hiányzott. Mint a fizikusok és a matematikusok, akik íróasztaluknál fedezik fel a bolygókat, aztán a csillagászokra bízzák, hogy meg is találják őket, Mussolini se mozdult el parancsnoki posztjáról. Sose vett részt kockázatos vállalkozásokban. Csak terveket készített és irányított. A modern idők vezére nyugodtan fedezékbe bújhat, és a közlegényeknek telefonon is kiadhatja parancsait a véres támadásokra.

Az egyik fasiszta képviselő, volt bajtársam, izgatottan odajön hozzám:

– Van pisztolyod? – kérdi.

– Nincs – felelem. – De minek, tán öngyilkos akarsz lenni? – érdeklődöm.

Még javában tárgyaljuk a kérdést, amikor egy másik fasiszta képviselő, Gay, pisztolyt ránt, és elkiáltja magát:

– Rajta!

Ez volt a jel.

Misianót egy pillanat alatt körülfogják. A fasiszta képviselők pisztolyt szögeznek mellének.

– Kezeket föl! – kiabálják kórusban.

Mindig készséggel hittem minden meggyőződéssel vallott erkölcsi alapállásban. Bizonyos voltam benne, hogy Misiano legalább olyan tiszteletre méltó elvi okokból hagyta ott a háborút, mint amilyenekből én részt vettem benne. Sőt többet mondok. Mindig úgy éreztem: egy tisztességes embernek több bátorság kell ahhoz, hogy katonaszökevény legyen, mint háborús hős. Ezért villant át agyamon: „Misiano nem enged, inkább megöleti magát", és már készültem is, hogy valamiképpen megakadályozzam a merényletet.

Misiano azonban egyedül is kivágta magát. Nyilván osztotta azt a jogi formulát, mely semmisnek tekinti az

erőszakkal kicsikart cselekményeket. Sápadtan, de gyorsan magasba emelte kezét. Megmenekült. Az eszmék beteljesüléséhez élőkre is szükség van, nemcsak halottakra.

A fasiszták nekiszögezett pisztolyokkal megmotozták. Találtak nála egy revolvert. Kidobott pénz volt megvenni, ugyanis elkobozták tőle, aztán a kijárat felé taszigálták.

Közben több képviselő rohant a helyszínre, a háznagyok is odaszaladtak. A fasiszták nem engedték el áldozatukat. Egy szűk kis oldalfolyosón, amelyen úgy volt, hogy Misiano végighalad, megpillantottam egy oszlop mögött Caradonnát. Caradonna fasiszta képviselő volt, az ő számlájára írták a szocialista Di Vagno meggyilkolását Apuliában. Igazán nem számított kezdőnek. Sápadtan, mozdulatlanul leskelődött, kezében pisztollyal.

– Mit csinálsz itt? Mit csinálsz itt? – kérdeztem rémülten.

Nem válaszolt. Semmi kétség: a kommunista képviselőre lesett. Még volt annyi időm, hogy szóljak néhány társamnak, és Misiano másfelé ment ki.

A Házban óriási volt a megdöbbenés. A parlament történetében ilyen még nem fordult elő.

A kommunistákkal kezdődött. Aztán majd a szocialisták következnek, később a katolikusok, a demokraták és a liberálisok. Ez utóbbiak nem tudván, hogy rájuk is sor kerül, adták a pártatlan szemlélőt, és nagyon elnézően nyilatkoztak.

A képviselőházban háborús légkör uralkodott. A trónbeszédre válaszoló felterjesztés körül éles vita bontakozott ki. Az országban is folytatódtak a sztrájkok és a tragikus végű összetűzések fasiszták, szocialisták

és katolikusok közt. Mussolini június 25-én tartotta szűzbeszédét a képviselőházban. A jobb oldali utolsó padban foglalt helyet, ahová még soha senki nem mert leülni. A magasban, a többiektől távol úgy festett, mint egy kősziklán kuporgó saskeselyű.

– Azonnal közlöm, hogy beszédem „jobboldali" lesz. Reakciós beszéd lesz, mert parlamentellenes, demokráciaellenes és szocialistaellenes vagyok.

A szocialisták emlékeztették húszéves szocialista múltjára. Mussolini megvetően nézett rájuk. Aztán folytatta:

– És tekintve, hogy szocialistaellenes vagyok, határozottan Giolitti ellen foglalok állást.

Most Giolittin volt a tiltakozás sora. Az öreg parlamenti róka meglepetten bámult rá, mintha azt kérdezné: „Hát ez meg miféle játék?" Hiszen pár napja még egy listán indultak. Mussolini elítélte a kormány külés belpolitikáját is.

– Az államot a legegyszerűbb keretek közé kell szorítani. Jó hadsereg kell, jó rendőrség, tisztességesen működő jogrendszer, és a nemzet igényeinek megfelelő külpolitika: a többi a magánéletre tartozik.

Nyilván nem alakult még ki a későbbi korporatív fasiszta állam elmélete.

A kommunista csoport sűrűn félbeszakította.

Mussolininak hozzájuk is volt néhány szava:

– A kommunistákat aztán jól ismerem, egy részük az én emberem. Ezek a barátaim vagy ellenségeim rosszul emésztették meg az eszméimet. Az én eszméim nem a szűkagyúaknak valók: ínycsiklandózóak, mint az osztriga, de nehezen emészthetők!

Ez nemcsak a kommunistáknak szólt!

Mussolini valamiféle kormányprogramot körvonalazott.

Világosan kiderült, hogy a fasiszták önállósítani akarják magukat Giolitti lekötelezettséget jelentő pártfogásától; a miniszterelnök egyébként a rend helyreállítására törekedett.

Giolitti sokáig nem maradhatott hatalmon, július 4-én a baloldal, valamint a jobboldallal egyesült fasiszták buktatták meg.

Mesterkedése tehát kudarcot vallott. Amikor leköszönt, Olaszország nagy részén már dúlt a polgárháború.

Utódja Bonomi lett. Giolitti kormányában hadügyminiszter volt, épp abban az időpontban, amikor a különböző hadseregparancsnokságok átadták a fegyvert a fasisztáknak. A zűrzavaros parlamenti helyzetben mégis ő látszott a megfelelő baloldali embernek. A szocialista pártból jött, és még ekkor is a szocialisták független reformista csoportjában harcolt. Amikor hatalomra került, abban a tévhitben ringatta magát, hogy visszaveheti a fegyvert a fasisztáktól. Csakhogy ilyen pillanatban nem lehetett döntő hadmozdulatot tenni a prefektusokhoz írt körlevekkel és más hasonlókkal. Bonomi alkatilag nem a nagy elhatározások, a gyökeres változtatások embere volt, kormányzása alatt az állam tekintélyének maradéka is szertefoszlott.

Míg a különböző pártok az erkölcsről és jogról papoltak, míg a parlament csak vitázott, a fasiszták napról napra jobban megvetették lábukat. Fitogtatták is az erejüket: Rómában országos kongresszust hívtak össze. Harmadik és legfontosabb gyűlésük volt ez. Az Augusteo palota nagytermében tartották, november-

ben. Capello tábornok, magas beosztású szabadkőműves elnökölt. Ugyanaz, akit később, mikor antifasiszta lett, életfogytiglanra ítéltek a „Duce" ellen irányuló Zaniboni-féle merénylet kapcsán.

A kongresszuson a fasciók, melyek mostanáig mint mozgalom tevékenykedtek, politikai párttá szerveződtek. Mussolini kifejtette az új program téziseit, beszéde utolsó akkordjait mintha Dante Alighieri és Assisi Szent Ferenc ihlette volna. Egy páholy sarkában ültem végig a kongresszust. Az egyik fasiszta diák cinkosságával jutottam be, aki a zászlóaljamban hadnagyoskodott a háború alatt. Tudta, hogy antifasiszta vagyok, mégis ragaszkodott hozzám. Tehetős Pó-völgyi gazdagyerek volt, feléjük a fasizmus állandóan harcban állt a szocialista és a katolikus parasztszövetségekkel. Ekkor mifelénk, Szardíniában még csak kisebb, politikailag jelentéktelen fasiszta csoportok működtek. Természetes hát, hogy sok mindent kérdeztem régi bajtársamtól.

– Nyolcvan szövetkezeti egyletet gyújtottunk föl – mesélte. – Leromboltuk az összes szocialista pártházat. Minden áldott szombat este nagy büntetőexpedíciók folynak. Mi vagyunk a helyzet urai.

– És a hatóságok tűrik ezt?

– A hatóságok? A hatóságok mi vagyunk.

– Hogyhogy?

– Ahogy mondom. A hatóságok mi vagyunk. Belefáradtak a rendzavarásokba, a vörös zászlókba. Nem volt már hatalmuk.

– Most még annyira se látni semmiféle rendfenntartó hatóság nyomát, mint azelőtt.

– Pedig mi rendet teremtünk.

– Gyújtogatással és fegyveres támadásokkal?

– Nincs más eszközünk. Szavakkal semmire se mentünk. Fegyverek kellettek. Most már vannak: autókat, golyószórókat, puskákat szereztünk.

– Kitől?

– Részben a rendőrségtől, részben a gazdaegyletektől.

– Úgy? Tehát most büntetlenül tehetnek, amit akarnak?

– Nem, kockázatot azért vállalunk. Ide nézzen!

És lőtt sebet mutatott a jobb kezén, még nem forrt be egészen.

– Azok a gazemberek sebesítettek meg egy éjszakai támadáson.

– Miféle gazemberek?

– A parasztok.

– És a parasztok voltak a támadók vagy maguk?

– Mi voltunk a támadók. És szét is vertük őket. Vége a parasztparadicsomnak! Képzelje csak, napi negyven lírát is megkerestek!

– És most?

– Á, most más világ lett.

– De most mennyit keresnek?

– Tizennégy lírát. Még ez is sok.

Elképedtem, ezért tovább erősködött:

– Tudja, hogy amikor a háború után kitűztem az érdemrendjeimet, és sétálni mentem, a képembe nevettek?

– És ezért most tizennégy lírára csökkentik a bérüket, és felkoncolják őket?

– Ugyan! Elhamarkodottan ítélkezik. Köztünk kellett volna élnie. A parasztok úgy öltöztek, mint én, és az öszvérhajcsár lánya elegánsabban járt, mint a húgom.

– Ez túlzás. Egyébként ez se akkora bűn, hogy éhezés meg halál legyen az ára, vagy igen?

– Csakhogy a világ kereke kifordult a helyéből, és nekünk kell visszaraknunk.

Sokáig együtt maradtunk. Az utcákon fasiszta osztagok nyüzsögtek, főleg toszkánaiak és romagnaiak. Legalább húszezer fasisztát csődítettek Rómába a különböző tartományokból. Séta közben vettem egy antifasiszta újságot. Belelapoztam. Egy fasiszta osztag tüstént nekem esett:

– Ide azt az újságot! – ordították.

– Szégyellje magát, ilyen ocsmányságot olvas!

– Le az árulókkal!

És kitépték kezemből az újságot. Úgy meglepődtem, hogy meg se tudtam mukkanni. Barátom kelt védelmemre, visszavette az újságot. E kis jelenet után megkérdeztem:

– És erről mi a véleménye?

Rosszkedvű lett.

– Tudja – magyarázta –, mifelénk súlyos provokációnak számít, ha valaki antifasiszta újságot olvas. Az egyik parasztkör vezetőjét ezért ölték meg. Vasárnap történt. Tüntetően szocialista újsággal mutatkozott a nyilvánosság előtt. Persze hogy a fasiszták elvesztették a fejüket . . .

Azokban a napokban a fasiszta osztagok efféle magatartása több összetűzéshez vezetett Rómában. Mussolini a kongresszuson erről így beszélt:

– Az átlag római nem fasiszta, de nem is antifasiszta. A római ember azt akarja, hogy békén hagyják, de ha egyszer megzavarják, a nép, a kisember, ugyancsak harcias lesz. Ne provokáljunk tehát, hanem védekezzünk, ha megtámadnak.

Az erőszak elmélete, mint látható, csak a lehetőség kihasználásán alapult. A provokációk mégis folytatódtak. És a következmény: halottak, sebesültek. A fasisztáknak általános felháborodás közepett kellett távozniok Rómából, mégpedig hanyatt-homlok. Ebben az időben a római fasiszta szekció legfeljebb száz tagot számlált.

Az Augusteo palotában rendezett kongresszus jelzi, hogy egész Olaszországban ismét fellángolt az erőszak. Szép számmal voltak halottak mindkét részről. A fasiszták támadás közben haltak meg, a többiek védekezés közben. Bonomi képtelen volt úrrá lenni a válságon, 1922 februárjában meg is bukott; utódja Facta lett, aki parlamenti karrierjét csupán annak köszönhette, hogy mindig vakon szolgálta Giolittit.

Politikai pályafutásomból nem emlékszem nálánál optimistább emberre. Fényes nappal gyilkolják a parasztokat. A fasisztákhoz, a bűncselekmények jól ismert tetteseihez senki egy ujjal se nyúl. Egy parlamenti bizottság tiltakozást nyújt be Factához. Tagja voltam a bizottságnak. A miniszterelnök, egyszersmind belügyminiszter, mosolyogva hallgatja a tényállást, mintha örvendetes születésekről, nem pedig halálesetekről értesülne. Aztán mosolyogva válaszol:

– Bízom benne, hogy hamarosan minden jóra fordul.

„Bízom benne" miniszterelnök néven vonult be az olasz történelembe.

Facta személyében az olasz parlamenti demokrácia igazi lényege fejeződött ki; lehető legtökéletesebb megtestesítője volt. A fa meghozta gyümölcseit.

– A diktátort akarjuk! – harsogták a fasiszták.

És nemcsak a fasiszták.

E pillanattól érzi magát Mussolini vezérnek, „Ducé"-nak, és gondol a római bevonulásra, a „Marcia su Romá"-ra.

A parlament elvesztette ugyan hitelét, ám a nemzet többsége ekkor még a fasizmust is rossz szemmel nézte. A fegyveres támadások, az orgyilkosságok rákényszeríthették néhány tartományra a fasizmust, de a nép szívétől egyre jobban eltávolították. Még a hadsereg is ellenségesen viselkedett. Badoglio tábornok, a legnépszerűbb főtiszt, a vezérkar feje, egy interjúban, melytől az egész fasizmus megrettent, így nyilatkozott:

– Adjanak teljhatalmat, és egy hét múlva nyoma se lesz a fasizmusnak.

Facta továbbra is adta a „bízom benne" miniszterelnököt.

Így érlelődött a helyzet az államcsíny számára.

III.

1921 közepe tájt Szardíniában is szervezkedett már a fasizmus. Éllovasuk, derékhaduk egyaránt kevés volt. Annak a községnek, ahol az előző választásokon a szavazatokkal együtt a tárcámat is elvesztettem, lett az elsők közt szabályos *fasció*-ja, bár számbeli növekedést ez nem jelentett. Egyszer mentem csak vissza, üres zsebbel, de akkor már nyomát se láttam semmiféle politikai élénkségnek. Még a májusban aratott sikerből éltek.

Iglesias város és környéke fontos bányavidék. Az antimon-, a galenit- és az antracitbányákon kívül a szigeten nincs más nagyipari üzem. A tulajdonosok és a munkásszervezetek közt tehát elkerülhetetlenek az összeütközések. A munkások legfőbb szószólója doktor Angelo Corsi parlamenti képviselő volt. Reformista szocialista: Angliában jobboldali labourista lett volna. A háború alatt mint Iglesias polgármestere olyan sikeresen szervezte meg a katonák szűkölködő családtagjainak segélyezését, hogy más városoknak is mintául szolgált. 1921-ben a király Iglesiasba látogatott. Corsi a munkásszervezetek tagjaival elébe ment, és végigkísérte a bányákon. Ezt pártja rossz néven vette, és fegyelmi vizsgálatot indítottak ellene, ám oly nagy tekintélynek örvendett a tömegek előtt, hogy a pártvezetőség kénytelen volt szemet hunyni e monarchista botlásán.

A fasiszták, alapos mérlegelés után, ünnepélyes gyűlésükön „bolsinak" kiáltották ki.

Az egész bányavidéken legfeljebb ötven fasiszta ha akadt. Mind munkások. A bányák vezetősége emelte bérüket, és felmentette őket a munka alól: volt pénzük és idejük rá, hogy elköltsék.

Élükön két fiatalember állt: Otelli úr és Mocci úr. A vezérkedésért kapták fizetésüket a bányáktól.

Otellit jól ismertem. Alattam harcolt, hadnagyságig vitte. A háború után nem talált rangjához illő munkát. A bánya ezt a megoldást ajánlotta neki. A fronton hallgatag volt, és óvatos, fasisztának szószátyár lett, és vakmerő.

A másik, Mocci, furcsa ember volt. Ő is mint tiszt harcolta végig a háborút, de amikor leszerelt, járásbírósági csirkepörökből élt, elég nyomorúságosan. Neki különösen nehéz volt tisztességes munkát találnia, pedig valamennyire tanultnak számított, csakhogy éveket töltött elmegyógyintézetben, és ezt tudták is róla.

– Irodalmi tanulmányokat meg lélektani megfigyeléseket folytattam ott – magyarázta.

Szelíd ember volt, de túlfűtött állapotban erőszakos lett. Ilyenkor – ha otthon találta a feleségét, őt verte el, ha a szegény asszony éppen nem volt kéznél, akkor büntető expedíciókat szervezett a „bolsi" munkások ellen. Többnyire hordágyon, összeverten került haza. Felesége pedig, igazán derék asszony, nem tudta, örüljön-e vagy sírjon, hogy nem volt otthon.

Verseket is írogatott, és minden lehetséges alkalommal fennen hirdette, milyen mélységesen megveti a politikát. Pedig a politika többet hozott a konyhájára, mint a költészet. Aki ismerte, úgy vélekedett, hogy túl

hamar abbahagyta irodalmi tanulmányait és lélektani megfigyeléseit.

Különben jó ember volt, könnyek közt bánta meg kicsapongásait, mégse tudott uralkodni magán. Később, amikor élesedtek az összetűzések fasiszták és antifasiszták közt, fejemet követelte. Egyik este megjelent nálam. Késő re járt, azt hittem, egy osztaggal akar rám támadni. Nincs otthon a felesége, gondoltam. Szóltam, hogy engedjék be, és fölkészültem a védekezésre. Udvariasan, félénken lépett be. Nyugtalanul megkérdeztem, mit akar. Félszegen, mentegetőzve elmondta, hogy a véleményemet kéri egy Horatius-óda fordításáról. Tengernyi bajt okozott már Itáliának a császárkori latin!

Az iglesiasi bányavidéken a két vezér parancsnoksága alatt eleinte nem sok sikert arattak a fasiszták. Annál több kellemetlenséget okoztak. Minden áldott nap nyilvános gyűléseket tartottak, fasiszta röplapokat, újságokat osztogattak, provokáltak.

A munkásokat vastag botokkal várták a bányakapuknál.

– Le Oroszországgal!

– Halál a bolsevizmusra!

– Éljen a király!

– Éljen a háború!

Eleinte a meglepett munkások húzták a rövidebbet. Ám később lassacskán fordult a kocka. Lefegyverezték a fasisztákat, és megismertették velük saját botjaik erejét. Fokozatosan helyreállt a nyugalom a bányák körül, a propaganda és a harc beszorult a városba és Corsi körül összpontosult. Ha a szocialista képviselő kitette a lábát otthonról, máris ellenséges fasiszta csoportok fogták körül. Folyton készenlétben álltak, mun-

kanapokon, ünnepeken egyaránt. Ha Corsi otthon maradt, és a fasiszták belefáradtak a várakozásba, a háza előtt tüntettek.

– Halál Leninre!

Szerintük a képviselő maga volt a megtestesült kommunista forradalom.

A rendőrség néha beavatkozott. Ilyenkor a fasiszták megtapsolták őket, és kórusban kiáltották:

– Éljen a rendőrség!

Ez aztán hízelgett a rend őreinek, nem szokták így ünnepelni őket hivatásuk gyakorlása közben.

Annyira, hogy valamelyik tüntetésen az egyik rendőrtiszt – derekán a törvényhatóságot jelképező nemzetiszínű szalaggal – méltatlankodva kiáltott a szocialista képviselőre:

– Képviselő úr, ne provokálja a nemzetet!

A rendőrtiszt a fasiszták bálványa lett.

A vitathatatlan tetterő és hitbuzgóság ellenére, a helybéli fasiszták nem valami nagy tiszteletnek örvendtek a fasciók országos szövetségében.

Amikor 1921-ben, a választások után Mussolini nyíltan köztársaságpárti kijelentéseket tett, a bányavidék fasisztái egy emberként hördültek föl, és táviratban biztosították a királyt odaadásukról. Mussolini is táviratban válaszolt, „ostoba és aljas bandának" titulálta az iglesiasi fasisztákat. Ez a szigorú megrovás földúlta a kedélyeket, és azonnali következménye lett. Meglepetésszerűen rátámadtak néhány bányászvezetőre, és súlyosan megsebesítették őket. Magának Corsinak is nekiestek az utcán fényes nappal, alig tudott megmenekülni. Újra fellángolt a polgárháború.

A cagliari fasiszta szekcióban egészen másként állt a helyzet. Cagliari a sziget fővárosa. A lakosság min-

dig óvakodott a nyílt politikai harctól. Kevés szocialista volt, de jól szervezett. Az 1919-es üzletfosztogatások idején őrjáratokat alakítottak, és elejét vették a rendbontásnak. A későbbi gyárfoglalásokban sem vettek részt. A kormány ellenzékét főleg az a párt képviselte, melynek tagja voltam, és amely nagyrészt frontkatonákból állt. Cagliariban tehát a fasizmus nem léphetett föl támadóan: „bolsi" veszéllyel egyáltalán nem takarózhattak. Inkább irodalmi és sportrendezvényekkel jelentkezett a fasizmus. Zapata márki volt az egyik legbuzgóbb fasiszta. A Siete Fuentes családhoz tartozott, palotáján a nemesi címer emlékeztette a feledékenyebbeket: a spanyol grandoktól származik. Szardíniában viszont már egy ideje csak grandjai voltak, igaz, hogy azok jócskán. Pompásan élt tekintélyes apai örökségének maradványaiból. Fiatal korában sose politizált.

– Egyetlen politikát tanultam őseimtől – mondogatta –, a parancsolás művészetét.

A háborúban nem járt, az orvosok úgy vélték: a harc fáradalmai nem neki valók. Azért nagyon szerette a háborút, magasztalta a hősöket és az áldozatokat. 1916-ban ünnepélyt rendezett, és a meghívottak előtt egyik XVI. századi ősének teljes harci díszében jelent meg. Izzadt, szenvedett a páncélban-sisakban, mégis ragaszkodott a korhűséghez, és egy zokszót se hallatott. Ez alkalommal kiáltott föl így:

– Ó! Hogy mért nincsenek már Spanyolországban mórok? Boldog lennék, ha életemet és örökségemet áldozhatnám rá, hogy visszakergessem őket Afrikába!

A mondás elterjedt, sokat beszéltek róla városszerte. Az idő tájt törte át vonalainkat az osztrák–magyar sereg és foglalta el az asiagói fennsíkot.

– Márki – ordította arcába egyik ellensége, kalandos körülmények közt –, márki, ön egy gyáva féreg!

– Uram – felelte a márki, és szeme se rebbent –, mondja, hogy tévedett, különben huszonnégy órán belül kardom halálra sújtja.

– Gyáva és nevetséges! – vágott vissza kihívóan az ellenfél, és a lovagiasság legelemibb szabályait is fölrúgva úgy állon vágta a márkit, hogy a földön kötött ki.

Zapata márki ilyen és hasonló, nem kevésbé lovagias esetekről volt hírhedt városszerte.

Ám elsősorban mint fűzfapoétát ismerték sokan. Egy szívének kedves csecsemő első fogának megjelenésére például harminckét énekből és egy utóénekből álló hősköltemény t fabrikált.

Ilyen kiváló személyiséget nem hagyhatott számításon kívül a fasizmus. A fasiszta értelmiségiek szövetsége közfelkiáltással elnökévé választotta, és ő ez alkalomból újabb époszt írt.

A másik tekintélyes fasiszta szintén márki volt. A XVIII. századi Manca di Tiesi földesúri család ifjabb ágához tartozott. A családi címeren csupasz, magasba emelt bal kar bizonyította a családi krónika igazát, hogy Mucius Scaevolától, a római hőstől származnak, aki körülbelül időszámításunk előtt ötszáz évvel rettegésben tartotta Porsennát, az etruszkok királyát. A helybéli fasiszták elfojtottak minden ellenvéleményt, és valódi, hamisítatlan régi rómainak tartották.

Egészen különböző természetű volt, mint a másik márki, az irodalmár. Ez csak akkor próbált – gyér sikerrel – megtanulni latinul, amikor belépett a fascióba. Szívből utálta az irodalmat. A háború alatt hegyivadászként szerzett hírnevet. Órák alatt egyedül meg-

itta az egész századnak vételezett konyakot. Jó barátait sose a bevett köszönésekkel üdvözölte. Csak azt mondta: – Evoé! – ahogyan a csata hevében az Olümposz atyja buzdította Bacchust, Semele fiát.

Egyszóval – mért tagadjuk? – kissé borissza volt. Kiválóan harcolt, és a háború után szűkösen élt. Ősi örökségéből csak azt a bizonyos bal kart őrizte meg. Ám az ember félkarból nem él meg, különösen antik félkarból nem.

A fasiszták nyomban tisztességes megélhetést ajánlottak neki.

A vezetők közt a harmadik – korban, nem jelentőségben –, egy fiatal gyáros volt: Nurchis úr. Ő is végigharcolta a háborút. Egy rettenetes ütközet következtében megbomlottak az idegei, emiatt zaklatott életet élt. De ez a háborús idegsérülés jól jött, hogy leplezze vele hiányos műveltségét. Szenvedélyes szónok volt, beszédei kizárólag nyelvtani, mondattani zűrzavarból álltak össze. Akik fölületesen ismerték, még mentegették is:

– Szegényke! A háború miatt van.

Született rebellis volt. Amikor egyszer beszédet mondtam, erőszakosan félbeszakított:

– Elég a szavakból! Tettek kellenek! Éljen a forradalom!

– Milyen forradalom? – érdeklődtem.

– A forradalom: ide egy forradalmat, és mi hű követői leszünk.

Mindenáron forradalmat akart. A fasizmus forradalmat ígért neki, tehát fasiszta lett.

Én jól ismertem. Háborús múltam miatt nagy csodálóm volt, igen ragaszkodott hozzám, hiába lettünk politikai ellenfelek.

– Annyira tisztelem önt – közölte velem a „Marcia su Roma" után –, hogy ha a „Duce" azt parancsolná, hogy öljem meg, hát én engedelmeskednék ugyan, mert a fasizmusban fegyelem van, és hierarchia, de életem legnagyobb fájdalma lenne.

És csupa könny lett a szeme.

Cagliariban a két márki meg Nurchis úr volt a fasizmus krémje.

Élénk természete és pártatlansága miatt gyakorlatilag Nurchis úr lett a vezető alak. Mikor még csak kevesen hittek a fasizmusban, ő már a neofiták vak buzgalmával hitt. Dobokkal fölszerelt fiatalok élén járta a várost, díszlépésben. Ünnepélyes volt, ahogyan régi római légionáriushoz illik, nem törődött a bámészkodók nevetésével, a kölykök csúfolódásával.

– Kié Mussolini? – ordította.

– A miénk! – felelték rá a dobosok.

– Kié Julius Caesar?

– A miénk!

– Kié a Birodalom?

– A miénk!

A lehető legudvariasabban, bőséges bizonyítékokkal hozták tudomására, hogy a régi rómaiak nem ismerték a dobot. Mégse vált meg a hangszerektől, csak mindegyikre rápingáltatott egy kiterjesztett szárnyú sast.

A két márkihoz és Nurchis úrhoz más, kisebb korifeusok és néhány közember csatlakozott.

Szardíniában nem volt több fascio.

IV.

A fasizmus országos előretörésével Szardíniában is gyarapodott a fasiszták száma. Cagliariban már körülbelül ötvenen voltak. Csatlakozott hozzájuk az összes törzstiszt és az összes háború alatt „megtorpedózott" tábornok, egy professzor az egyetemről meg néhány diák. Két gyáros magára vállalta a szervezet minden kiadását. Egy tartalékos tiszt – a háborúban főhadnagyom volt –, az én pártomba lépett be. Váratlanul számviteli problémák támadtak a szövetkezetnél, melynek a könyvelésében dolgozott, és elbocsátották. Erre kilépett tőlünk, és néhány nap múlva átiratkozott a fasisztákhoz. Amikor az utcán találkoztunk, azt magyarázta, hogy élni kell, és a fasiszták jó állást ígértek. Azt se titkolhatja, tette hozzá, hogy vonzódik az erős államhoz.

– Leviathan – mondta.

Megünnepelték, hogy beiratkozott az új pártba, a fascio nagy becsben tartotta a frontkatonákat. Nyughatatlan természetű ember volt, társait is lázba tudta hozni. A fasiszta szervezetek tevékenysége ekkor még ugyanolyan gyermeteg irodalmi és sportjellegű volt, mint kezdetben.

Nagyobbat lendített a helybéli fasizmuson egy bányatulajdonos: Sorcinelli kormányfőtanácsos. Az egész szigeten ismerték. Kivételesen művelt ember hírében állt, és mindig tudta, mit akar.

Világéletében radikális színezetű demokrata volt, tevékenyen részt vett a politikai csatározásokban. De

amilyen szerencsés kézzel nyúlt az üzleti ügyekhez, olyan balszerencsével járt a politikában. Többször jelölték a tartományi tanácsba meg a parlamentbe, de mindig kevés szavazatot kapott. Amikor megerősödött a fasizmus Olaszországban, Sorcinelli – választási kudarcai ellenére – sokáig hű akart maradni radikális demokrata elveihez, és az is maradt, fiait viszont beíratta a fascióba. Nagy megrökönyödést nem keltett vele, jó néhány aktív demokrata, főleg állami tisztviselő járt hasonló cipőben.

Eltelt néhány hónap, és bekövetkezett, aminek be kellett következnie. A politikában nehéz megállapodni. Az ilyen demokrata végtelen sok fejlődési lehetőséget hordoz magában; tévedhetetlen logikával éppúgy eljuthat a kommunistákhoz, mint a fasisztákhoz. Sorcinelli kormányfőtanácsos nyugodtan végiggondolt mindent, és fasiszta lett. Egy napilapot ajánlott föl a fasisztáknak.

A lapot több mint húsz éve alapították, és nagy népszerűségnek örvendett. Szintén demokratikus irányzatú volt. Részvényeinek többsége régi demokraták kezében összpontosult, ám a kormányfőtanácsos jól fizetett, és a részvényesek alkalmatlannak találták az időpontot mindenféle ellenzéki makacskodásra. Inkább átengedték az összes részvényt, és megelégedtek azzal, hogy eszméik a birtokukban maradnak.

A napilap nemigen növelte a fasiszta mozgalom tekintélyét a szigeten. Pálfordulásán sokan megbotránkoztak, csökkent az előfizetők és az olvasók száma. De a fasisztáknak volt már lapjuk.

A cagliari fasiszták egy újság birtokában hamarosan úgy érezték, hogy a lapnak róluk kell szólnia. A „sport" meg az „irodalom" a helyi hírek rovatának aligha szol-

gálhatott sok érdekességgel. Észak-Olaszországban, Romagnában, Toscanában szüntelen harc volt a fasiszták élete, kezükben mindig fegyvert szorongattak, és az ellenfél csak sebesültjeit, halottait, vereségeit vehette számba. A szigeten a fasiszták már kezdtek pironkodni, amiért olyan béketűrőek, éledezett már bennük a versenyszellem, és ez nagyobb vállalkozásokra serkentette őket. Az újság, elvetve a hanyag demokrata stílust, így harsogott: „Mit csinálnak a szárd fasiszták? Ébresztő! Fegyverbe! Új, hősi szellemre van szükség!"

A cagliari fascio rohamosztagokba szerveződött. Egyik vasárnap díszlépésben, husángokkal vonultak végig a városon. A husáng volt az első olasz rohamosztagosok fegyvere: vaskos, szépen faragott, nemzetiszínűre festett furkósbot. A közönség kifütyülte őket, de nagyobb összetűzésekre nem került sor.

Elégedetlenek is voltak a városban aratott sikerrel, ezért következő vasárnap átrándultak a szomszéd községbe, Monserratóba. Hármas sorokban vonultak végig a főbb utcákon, politikai ellenfeleiket gúnydalokkal sértegették. Nyugtalanító viselkedésük, a husángok tömkelege, az éneklés fölizgatta a lakosságot, nagy felfordulás támadt. Körülfogták a fasisztákat, és nekik estek. Véletlenül arra jártam autóval, és meghallottam a lármát, kiabálást. A fasiszták vezetője a kavarodásban fölkapaszkodott egy lámpavasra, sapkáját lóbálta, és ordított:

– Segítség! Segítség! – körülötte a tömeg dühödten tajtékzott.

Közbeléptem, és megpróbáltam lecsillapítani a szemben álló feleket. Ismertek, mégis sokáig küszködtem, amíg a fasisztákat kihúztam a csávából. Békéltetői mi-

nőségemben szereztem néhány komoly zúzódást is. Végül kimentettem őket.

Bölcsen viselkedtek. Hagyták, hogy elvegyék husángjaikat, aztán mint a foglyokat, sorba állítva és körülfogva, az állomásra kísérjék őket. Féltem, hogy újabb összetűzések lesznek a közbeeső állomásokon, ezért én is fölszálltam a vonatra.

Az utazás simán zajlott le. Az expedíció vezetője, a lámpavasas, odajött hozzám. Összevissza vert fejét fehér zsebkendővel kötötte be. Méltóságteljesen köszönte meg közbelépésemet. Kijelentette, hogy a háború az háború, és győzni vagy veszteni egyaránt tisztességes dolog.

– A lényeg az, hogy összemérjük erőnket – közölte.

A végén hálája bizonyságául meghatottan nekem akarta ajándékozni a saját fényképét. Emléktárgyakat sose gyűjtöttem; némi fáradságomba került, amíg sikerült megmagyaráznom, miért nem fogadom el. Nem erősködött.

Éjjel Zapata márki le se hunyta a szemét, rövid hősköltemény rögtönzött „Vér és csata" címmel.

Fasiszta körökben élénk visszhangja támadt a dolognak. Újságjuk árulást kiáltott, s engem, tisztán jutalmul, Maramaldóhoz (védekezni képtelen támadóhoz – A szerk.) hasonlított.

Hamarosan letették a fegyvert. Husángok nélkül járkáltak az utcán, nem pompáztak fekete ingben, és nem énekeltek gúnydalokat. De a tűz ott parázslott a hamu alatt.

A fasiszta vezetők követelték, hogy mindenütt alakuljanak igazi harci szervezetek. „Drámaivá kell tenni az életet" – írta lapjában Mussolini. A fasiszta párt

központi vezetősége Szardíniát se akarta elhanyagolni, Cagliariba küldött egy szakértőt: Loprando urat.

Loprando úr a legkülönbözőbb megbízólevelek kíséretében érkezett Cagliariba. Úgy fogadták, mint tekintélyes személyiséget, bankettet adtak a tiszteletére. Loprandónak hívatta magát, de később kiderült, hogy ez álnév. Valójában a veronai fascio rohamosztagának vezetője volt, és két szocialista munkás meggyilkolása miatt körözte a hatóság. Ezért kellett megváltoztatnia nevét. Valódi nevére nem is emlékszem. A fasiszta Chiurco professzor *A fasiszta forradalom története* című munkájában Giulio Loprando néven említi mint „a központi bizottság tagját". Lehet, hogy végleg megtartotta fölvett nevét.

Csakugyan kivételes ember volt, ahogyan kivételes volt a veronai fascio is, ahol harcolt. E fascio viselt dolgait Olaszország-szerte ismerték. Egy híres pör derített fényt történetének kezdetére és későbbi krónikájára. Az ország legagresszívabb fasciói közé tartozott, számos gyilkossággal büszkélkedhetett. Egy előkelő „teaszalon" látogatói alapították annak idején. Eleinte a „teaszalon" volt a párthelyiség is. A „madame" a helyi fasiszta vezér barátnője volt. Saját kezűleg hímzett zászlót a fasiszta szekciónak. Ki is tették egy nagy üzlet kirakatába, hogy a közönség megcsodálhassa. „Egy veronai úrhölgy ajándéka", hirdette a táblácska.

Loprando úr tehát hozzálátott az újjászervezéshez. A rendőrség soha nem törődött vele. Munkájának gyorsan beérett a gyümölcse. Hirtelen új tagjai lettek a szervezetnek, a jövevények múltbéli erkölcseivel nem sokat törődtek, a büntetett előélet se volt akadály. Két, lopásért és verekedésért már elítélt bűnöző, egy rossz hírű „teaszalon"-tulajdonos, ökölvívó meg néhány sem-

mittevő és csavargó lett az új alakulatok bázisa. Szervezkedni kellett, bármi áron. A cél szentesíti az eszközt, nem igaz?

A legtöbbet ígérő tagokat rohamcsapatokba osztották.

Napközben mindig a városon kívül gyakorlatoztak, esténként pedig csoportosan, husángokkal fölszerelkezve portyára indultak.

Jelen voltam első nyilvános mutatványuknál. Egy kommunista hírében álló tizenhat éves munkásfiú egyedül sétált az utcán. Legalább hatvan, osztagokba rendezett fasiszta eredt a nyomába. A fiú nem vette észre őket. Igazi, hamisítatlan katonai taktikával körülvették. Vezetőjük elkiáltotta magát:

– Rajta!

Mind egyszerre vetették magukat a fiúra. Földre teperték, és botokkal nekiestek, rúgták, verték, ahol érték. Egy pillanat alatt zajlott le az egész. Aztán újra osztagokba rendeződtek, rágyújtottak egy fasiszta dalra, és gyorsan leléptek a színről. A fiatal munkást vérbe fagyva, hordágyon vitték kórházba.

A lakosság ezrei voltak szemtanúi a látványnak. A rendőrség sok támadót azonosított, mégse tartóztattak le senkit, se akkor, se később.

A város másnap kapott észbe. A fasizmussal szembenálló politikai pártok fiataljai egységfrontot alakítottak. Hogy az áldozat kommunista-e vagy liberális, nem számított. Órák alatt osztagokat állítottak föl, élükre vezetőket neveztek ki, és botokkal fegyvereztek fel mindenkit. Este kezdődtek az összecsapások. Nyílt utcán vagy székházaikban csaptak le a fasisztákra, és szétverték őket. Mivel a gárdisták a város különböző pontjain, szétszórva őrködtek, mindenütt nagy felfor-

dulás keletkezett. Néhány fasisztának volt pisztolya, lövöldöztek is, de senki nem sebesült meg. A lakosság bezárkózott, az utcákon azonban késő éjszakáig hallatszott a szemben álló felek kiabálása. A rendőrség ténykedése abból állt, hogy letartóztatott néhány embert, ám ezek nem a fasiszták közül kerültek ki.

A fasiszták irányítása jól működött, eszük ágában se volt meghátrálni. Az összecsapások még hetekig tartottak. Napközben nyugodtnak látszott a város, de amint beesteledett, kezdődött a csata. Mindkét félnek voltak sebesültjei. Végül a fasiszták visszavonultak. Osztagaik fölbomlottak, a fascio vezetősége lemondott a nyilvános utcai tüntetésekről.

A rendőrség viszont tovább foglalkozott a letartóztatott ellenzékiekkel. A város a foglyokkal rokonszenvezett, tüntetéseket rendeztek a rendőri túlkapások ellen.

A prefektus nyíltan a fasisztákat pártolta. Rómából utasították volna? Vagy saját kezdeményezése volt? A város nem tudta eldönteni. A színházban két egymás utáni alkalommal fölugrottak a nézők, és kiabálni kezdtek, amikor meglátták: – Le a prefektussal!

Tekintélye megcsappant. Helyzete egyre nehezebbé vált.

A kormány kész helyzet elé került, leváltotta a prefektust. Cagliariba új prefektust neveztek ki. Liberális hírében állt. Azonnal betiltotta a botok használatát, és újjászervezte a rendőrséget.

– Azért vagyok itt – jelentette ki a köztisztviselőkhöz intézett beszédében –, hogy őrködjem a törvény fölött. Olaszországban a banditizmus egyre inkább politikai formát ölt. De én itt véget vetek a banditizmusnak.

A prefektus gyorsan népszerű lett, a fascio válságba került. Zapata márki írt egy elégiát, mely így kezdődött: „Bánatos pillangó, ki itt búsulsz . . .”

Szardíniában újabb fasiszta alapszervek alakultak. 1922 októberében a sziget fasisztái kongresszusra gyűltek össze Iglesiasban. Huszonkét alapszerv képviselői jöttek el, Szardínia több mint 350 községéből. A központi vezetőség nevében Dudan fasiszta parlamenti képviselő jelent meg. Dalmáciában született, elszántan harcolt az olasz jogok ottani érvényesítéséért. Jelenléte emelte a kongresszus fényét. Beszélt a fasizmusról, a demokráciáról meg a bolsevizmusról, de főképpen a dalmátokról. A franciákat és a jugoszlávokat még a demokratáknál és a bolsevikoknál is gyűlöletesebb színben tüntette föl. A kongresszus mintha meg is feledkezett volna a fasizmus ellenzékéről, egész méltatlankodását a „bilincsbe vert” Dalmácia elnyomóira zúdította. A kongresszus megnyitó ülése háborús hangulatban fejeződött be.

– Éljen Dalmácia! Éljen a háború! Le Jugoszláviával! Le a franciákkal!

Valami kellett, ami levezesse ezt az indulatot; és miután a városban se szlávok, se franciák nem voltak, a fasiszták nekiestek a szocialista munkásoknak. Összetűzések sorozata lett a következmény, a kongresszust aznapra félbe is szakították; aztán nyugodtabb légkörben folytatták.

Mocci úr mint szakszervezeti tisztségviselő vett részt a kongresszuson. Szardíniában ugyan akkoriban nem voltak fasiszta szakszervezetek, ő azért képviselte őket. Megfelelő latin idézetekkel tartott egy beszédet, melyben Julius Caesar fekete ingben pompázott, kezében

kard és eke; szerepelt még Romulus, Remus és Mussolini is.

Zapata márki szintén részt vett a kongresszuson. Ő is készült egy részint prózában, részint versben írt beszéddel, de bizonyos váratlan körülmények megakadályozták abban, hogy felolvassa. Ezért, amikor a kongresszus véget ért, Cagliariban tüstént összehívta a fasisztákat, és felolvasta nekik a beszédet. Szép sikert aratott.

A fasiszta újság hosszan méltatta a kongresszust. A szárd fasiszták szemmel láthatóan magukhoz tértek.

V.

Míg Facta miniszterelnök fáradhatatlanul hajtogatta, hogy „bízom benne", a fasizmus egyre nagyobb területeket hódított meg. Különleges buzgalommal vetette magát a katolikus munkásszervezetekre. Nyomában: szétdúlt egyletek, fölgyújtott szövetkezetek, tettlegesen bántalmazott vezetők. Júliusban a cremonai fasiszták kirabolták Miglioli képviselő, a katolikus parasztszervezetek vezetőjének házát. A dolognak a képviselőházban is következménye lett. A katolikusok leszavazták a kormányt, és a kisebbségbe került Facta miniszterelnök július 19-én lemondott.

Észak- és Közép-Olaszországban folytatódtak az összetűzések. A leköszönő kormány tétlenül szemlélte az eseményeket. A képviselőház hiába próbálkozott felelősségteljesebb kormány összeállításával. A helyzet sürgetett. Július 30-án Turati, a szociáldemokraták vezetője szakított a hagyománnyal, és a Quirinale palotába ment, hogy tárgyaljon a királlyal. Fölajánlotta a szociáldemokraták együttműködését az állam védelmére. Dönteni kellett. Baloldali kormány? Vagy tán jobboldali? Drámai pillanat. A király válaszút elé került, nem tudott dönteni, ezért semmiféle határozatot nem hozott. Megint Factát bízta meg kormányalakítással. A megoldás semmi újjal nem biztatott, a fasiszták aggodalom nélkül gyűjthették a babérokat, rombolva, gyújtogatva, fosztogatva.

A Munkásliga, az antifasiszta munkás- és paraszt-

szervezetek szövetsége megpróbálkozott a végső ellenállással: általános sztrájkot hirdetett egész Olaszországban. A munkabeszüntetés július 31-én éjfélkor kezdődött. „A sztrájk célja – szólt a felhívás –: a szakszervezeti és a politikai szabadság védelme." Először fordult elő, hogy az olasz munkások egységesen küzdöttek a demokratikus vívmányokért. Csakhogy közben fordult a hadi helyzet: a demokratikus erők álcázott hadművelethez folyamodtak, pedig olyan ellenséggel kerültek szembe, amelyet csak nyílt összecsapásban lehet legyőzni.

Az általános sztrájk hírére nyomban fellépett a kormány. „Az államot majd megvédem én" – hirdette Facta fennhangon. Megsegítésére csatasorba állt az egész fasizmus: elrendelték az általános mozgósítást.

A sztrájk csak arra volt jó, hogy megmutassa: a munkásszervezetek meggyöngültek. Nem hittek már sem önmagukban, sem vezetőikben. A fasiszták egész Liguriában megvetették lábukat. Milánóban fölgyújtották a szocialista *Avanti* szerkesztőségét, itt mindkét részről voltak sebesültek és halottak; viszont ellenállás nélkül foglalták el a városházát, és elzavarták a szocialista tisztségviselőket. Gardonéból nagy sietséggel Milánóba vitték Gabriele d'Annunziót, aki megtartotta beszédét a hatalomátvételről. „Milánói polgárok, vagy inkább, milánói férfiak, ahogyan hősi időkben mondaná egy hadvezér . . ." Szónoklatát általánosságokkal folytatta, Mussolinival ugyanis nem szándékozott előhozakodni, vele rivalizált. A fasiszták Közép-Olaszország más kisebb helységeiben is szemmel láthatóan uralták a terepet.

Csak Pármában unta meg az ellenzék a kormány fegyveres erőinek tétlenségét; lázadás tört ki. A moz-

gósított fasiszták egész főerejét fölvonultatták a város ellen, Balbo légügyi miniszter személyesen vezette a támadást. Párma népe azonban felkelt, barikádokat emelt, és öt napig sakkban tartotta egész Olaszország legszervezettebb fasisztáit. Balbo kénytelen-kelletlen meghátrált. Az általános sztrájk mégis kudarcba fulladt. Filippo Turati ezt írta lapjában: „Ezen a vizsgán csúnyán megbuktunk."

A fasiszták mámorban úsztak. „Olasz munkások! – hangzott a párt vezetőségének kiáltványa. – A fasiszta párt széttörte láncaitokat, megajándékozott benneteket a szabadsággal. Éljetek vele okosan."

Csakugyan szép ajándék volt.

Az állam tehát már védtelenül állt. Mussolini augusztus 11-én egy interjúban így nyilatkozott: „Itt az idő a Marcia su Romára!"

A fasiszta párt központi bizottsága augusztus 13-án ült össze Milánóban. Hogyan kaparintsák kezükbe az államot? Ez volt a kérdés. A kormánytól nem féltek már. „Két lehetőségünk van – jelentette ki Mussolini –, a törvényes: a választások útja, vagy a törvénytelen: a felkelés." Csakhogy: a fasizmus hiába hozta létre erőszakszervezetét, az ország még mindig szemben állt vele.

– Nem szeretném – tette hozzá Mussolini –, ha a választásokon az derülne ki, hogy a tömegeket nem nyertük meg.

Tehát semmi népszavazás, semmi választás. Ám a felkelés kényes dolog; Párma példája bizonyította. Inkább egy államcsíny lehetőségén kell dolgozni, megszervezni a kevesek felkelését a sokaság jóváhagyásával – és meglepni az országot. Azután be kell lopakodni az államgépezetbe.

Mussolini, mert a szükség úgy kívánja, tárgyal Factával, hogy néhány miniszteri tárcát megkapjon, köztük természetesen a hadügyit, melytől a hadsereg függ. Facta gyanútlanul belemegy a játékba, és türelmesen erőlködik, hogy megegyezésre jussanak. Ám a kormányon belül ellenállásra talál, és a tárgyalások kudarcba fulladnak.

A hadsereg és a király közreműködését mindenképpen meg kell szerezni. Ha egyszer kútba esett a lehetőség, hogy belülről dolgozzák meg a kormányt, sürgősen nekilátnak, és kívülről támadnak. A király habozik. Nincs ezeknek a fasisztáknak valami köztársaságszaguk? Mussolini eloszlatja az aggodalmakat; szeptember 20-án Udinében, egy fasiszta nagygyűlésen kijelenti: „Legyen elég bátorságunk, hogy monarchistának valljuk magunkat."

Egymást követik a rokonszenvtüntetések a hadsereg mellett. A jelszó: „Éljen a hadsereg!" Az aostai herceg, a király unokaöccse, a hadsereg parancsnoka, a francia trónkövetelők rokona, felajánlja támogatását egy államcsínyhez.

Az egész fasizmus erjedésnek indul. A nemzet is gondban van. Több képviselő rémülten jelentkezik Factánál, és azonnali intézkedéseket sürget. A miniszterelnök mindenkit fogad, mindenkire mosolyog:

– A Marcia su Roma? Ugyan, minek vonulnának Rómába? Hisz Rómában itt vagyok én. És velem a hadsereg, az ágyúk, minden.

Az illetékeseknek egy látcsövet meg egy katonai térképet mutat a római erődítményekről. Kétség nem fér hozzá: az erődítmények a helyükön állnak.

– Parancsot adtam, hogy zsírozzák be az ágyúkat – magyarázza a miniszterelnök.

– Föl kell készülni egy ellenmenetre – véli hideg nyugalommal Beneduce, a nagy demokrata, Nitti kormányának volt munkaügyi minisztere. – Minden méregre kell ellenméreg. Fölkelésre fölkelés, államcsínyre államcsíny.

És futkos egyik tábornoktól a másikig, egyik politikustól a másikig; gyárosokhoz, bankárokhoz és proletárszervezetekhez fordul, felszerelést, pénzt és embereket követel a vállalkozáshoz. Ide-oda futkos, és egy percre se veszti el lélekjelenlétét. Ma már fasiszta, méghozzá tekintélyes nagyság.

A törvény! A törvény! – adta az ötletet Petrillo demokrata képviselő, csiszolt nyelvű szónok, a nápolyi bíróság híres ügyvédje. – Tessék alkalmazni a törvényt! Mussolinit le kell tartóztatni, és akkor vége az egésznek. A törvény módot ad rá.

Az ötlet Facta fülébe is eljut.

– Letartóztatni Mussolinit! – A miniszterelnök meg van lepve. – És hogyan?

– Adjon parancsot valamelyik prefektusnak – erősködik Petrillo, de süket fülekre talál.

Petrillo nem bírta sokáig idegekkel. Most ő is nagy tekintélyű fasiszta.

Mi is hát ez az átkozott „Marcia su Roma"? Elméletileg tisztázatlan fogalom. A sajtó majdnem egyhangúan átvitt értelmű menetről beszélt; jelképes kifejezésről; mely eszmei bevonulást, erkölcsi hatalomátvételt jelent. Magának Mussolininak sem voltak pontos elképzelései; augusztus 11-i híres interjújában így nyilatkozott: „Ez a bevonulás Rómába stratégiailag három fő irányból képzelhető el: az adriai part, a Tirrén-tengerpart és a Tiberis-völgy felől." Ez – bárki ellenőrizheti a térképen – maszlag a javából. A stratégiai terv tehát

elég zavaros, annyi mégis kiderül belőle, hogy valódi menetelésről van szó, két lábon, szabályosan.

– Senki se verheti ki a fejemből – zárta le a vitát Facta –, hogy a kifejezést szónoki fordulatnak kell venni.

A fasiszták közben október 24-re országos kongresszust és nagygyűlést hívtak össze Nápolyba. Mi ez, ha nem mozgósítás? Szeptember 29-én Mussolini Rómában hírül adta: „A kérdés eldőlt: lesz Marcia su Roma." Nem volt többé kétséges: a bevonulás bevonulás, és nem szimbólum.

Facta ez egyszer gondolkodóba esett. Aztán zseniális gondolat jutott eszébe, kiötlött egy tervet, mely ha sikerül, Gabriele D'Annunziót minden idők – múlt, jelen és jövő – legkülönösebb diktátorává avatja.

A terv Mussolini és D'Annunzio ellentétén alapult. Köztudomású volt, hogy halálosan gyűlölik egymást. A nyilvánosság előtt istenítették egymást, de maguk közt, mint a kutyák, úgy marakodtak. Mindketten Olaszország kormányzásáért versengtek. Boldog idők!

A „Marcia su Roma" ötlete D'Annunziótól származott. Fiumei vezérkedése alatt vette a fejébe. Feloszlatni a parlamentet, Nittit felkötni, ez volt nagy irodalmi és politikai álma. A költők, művészek diktatúrájával akarta feltenni a koronát e vállalkozásra – valamiféle montmartre-i köztársaságot képzelt el. Fiume szerencsétlen módon elesett, de romjain kivirult a fasizmus.

A fasizmus átvette D'Annunzio seregének szokásait, öltözetét, énekeit, díszlépését és sok közkatonáját. A vezér, a „Duce" szerencséjét a parancsnok, a „Comandante" (így hívatta magát a költő katona) balszerencséjére alapozta. D'Annunzio megvetően „rabszolga-

ságnak" titulálta a fasizmust. Olyan feszült viszony uralkodott a Költő és Mussolini közt, hogy mind a ketten szüntelenül lesben álló fegyveres kíséretet szerveztek. „Azé lesz a hatalom – járta –, aki elteszi láb alól a másikat." Később megismerkedtem D'Annunzio egyik századosával, akit száműztek ezek miatt az ármánykodások miatt. Amikor D'Annunzio megszimatolta, hogy Mussolini a Marcia su Román töri a fejét, csak sóhajtozott: – Róma, áldott Róma, csak nem leszel ezé a sintéré?

Volt egy pillanat, amikor úgy látszott, hogy D'Annunzio az egyetlen, aki elhárithatja az államcsíny veszélyét. Igen elterjedt vélemény volt ez. Az Általános Munkásszövetség, mely eddig gyűlölte a Költőt, D'Aragona képviselő útján tizennegyedik századi stílusban üzent neki.

Facta is D'Annunzióra alapozta egész védelmi tervét. Szövetségre lépett a hadirokkant-szövetség vezetőivel, akik mind a fasizmus ellenségei voltak. Rossini képviselő lett a közvetítő: a rokkantnyugdíjakat folyósító államtitkár, nagy demokrata, elszánt antifasiszta volt. Ebből az olvasó már tudhatja: jelenleg fasiszta, mi több, szenátor.

Biztos értesülések jöttek, hogy Mussolini november 4-re tervezi az államcsínyt. Ez a nap Olaszországban nemzeti ünnep, az ismeretlen katona, a fegyverszünet és a győzelem napja. Facta azt tervezte, hogy mozgósítja és Rómába vezényli az összes hadirokkantat, és akkor Mussolini november 4-én háborús hősökkel, mártírokkal találja majd szemben magát, azokkal, akik nevében szólni merészelt. És köztük lesznek a házi istenek, D'Annunzio, Facta meg a kormány többi tagja.

D'Annunzióval együtt mindenki elfogadta a tervet.

A Költő már a beszédét írta, bizalmasainak föl is olvasta.

Mussolinit a nápolyi gyűlésen érte az összeesküvés híre. Éppen ragyogott az örömtől: az imént kapott szívélyes üdvözlő táviratot Rómából, a képviselőház elnökétől, az antifasiszta hírében álló nagy demokratától, De Nicolától. A táviratot nagy gyönyörűséggel olvasta fel a kongresszuson. Most azonban elszállt a jókedve. Máskor féktelen vidámság fogta volna el egy ilyen összeesküvés hírére, e pillanatban viszont olyan izgatott állapotban volt, hogy pánikba esett. D'Annunzio Rómában! Megijedt a viaszsápadt, kopasz, fegyvertelen költőtől. Leó pápa is egyetlen szavával állította meg a legyőzhetetlen hun királyt, Attilát, nem? Úgy?! Facta összeesküvő? Félelmében erőszakhoz folyamodik? Na jó, majd ő is erőszakkal zavarja meg ezt a játékot, és kész. Kihasználva az általános lelkesedést siettette az eseményeket.

– Rómába! Rómába! – lelkendezték Nápolyban a fasiszták.

– Vagy ideadják a kormánykereket, vagy elvesszük – felelte rá Mussolini. – Napok kérdése, talán csak óráké.

A fasiszta kongresszus már nem szócséplők gyülekezete volt.

Intézkedni kellett.

– Nápolyban esik az eső! – kiáltott föl a kongresszus nyílt színe előtt Michele Bianchi képviselő, a párt titkára.

Talányos mondat volt, úgy hangzott, mint valami orákulum. Épp az ilyen értelmetlen felkiáltások szoktak, titokzatosságukkal nyerve, megdöbbentő hatást gyakorolni a hivőkre.

– Nápolyban esik az eső – visszhangozták kórusban a résztvevők. A mondat bekerült a történelembe. A kongresszus félbeszakadt, és a hadtestparancsnokság előtt rendezett őrjöngő tüntetéssel megkezdődött a „Marcia su Roma". „Éljen a hadsereg!" A hadseregtől még tartottak. Október 26. volt.

Mi is történt Rómában?

A város csöndes volt, és fásult. Az élet mindennapos rendjét semmi sem zavarta. A hadsereg fegyelmezetten kaszárnyáiba zárkózott. A rendőrség minden megmozdulást figyelemmel kísért. A fasiszták levetették a fekete inget, és semmi ismertetőjelet nem viseltek. A kormány izgatottan tárgyalt. A képviselők szünet nélkül üléseztek, de nem tudták egyeztetni véleményüket. Facta volt a legnyugtalanabb. Isten veled, november 4.! Isten veled, Ismeretlen Katona és szép szertartás! Hosszú pályafutása alatt nem került még ilyen helyzetbe! Múltjából tehát semmi használható tapasztalatot nem tudott leszűrni. Tűkön ült. Egy képviselőcsoportnak, amelyik döntést várt tőle, és valami határozott megoldást sürgetett, elcsukló hangon mondta:

– Erőszakos megoldást akarnak? Igazán azt akarnak? Nos, akkor főbe lövöm magam.

Mussolini aggályosan tisztelte a klasszikus háborús szokásokat. Mielőtt harcot indított, hadat üzent. Követeket küldött a fővárosba.

Kerenszkij gyönge ember hírében állt. Bevett szokás a beteg szemére hányni betegségét. De amikor Lvov, a különös közvetítő beállított hozzá, és azt javasolta: értsen szót az államcsínyt játszó Kornyilovval, Kerenszkij letartóztatta. És amikor 1917 novemberében a pétervári „Szovjet" elfoglalta a várost, Kerenszkij a katonákhoz fordult segítségért, a kozákokhoz, a ten-

gerészekhez, a kadétokhoz. Kétségbeesetten rohangált, engedelmességet kért. Helyzete reménytelen volt, de az utolsó pillanatig küzdeni akart.

Mit csinált Facta miniszterelnök úr?

Illendő körülmények közt azonnal fogadta a „Duce" követeit, akik háborút vagy békét hoztak. Kedvesen bánt velük, időt akart nyerni. Szivarral és ebéddel kínálta őket. Még a kézszorítással is megpróbálkozott. Amikor rájött, hogy minden hiába, és megtudta, hogy a „Marcia su Roma" már meg is kezdődött, összeszedte a bátorságát.

És mit tett?

Benyújtotta lemondását a királynak.

VI.

A „Marcia su Roma" a modern idők politikatörténetének egyik legérdekesebb eseménye.

Most nagyon kérem a külföldi olvasót, hogy vegye elő az olasz királyság térképét.

A bevonulást, új tervek szerint, október 26-án Nápolyban határozták el. A fasiszták mozgósítása 26-áról 27-ére virradóra történik. 28-án kell kezdődnie a „Marciá"-nak. Róma környékén fog eldőlni Itália sorsa. Mussolini vonatra ül, átutazik Rómán, és Milánóban köt ki. Milánó az ország másik végén van, hatszáz kilométerre Rómától. Ha Nápolyban marad, közelebb van. Sajátos harcászati felállás; hatszáz kilométerre a főerőktől – ez még a modern stratégia szerint is sok. Igaz, Milánónak van egy nagy előnye: néhány kilométerre fekszik a svájci határtól.

A fasiszta mozgósítást úgy szervezik meg, ahogyan lehet. A tartományok nagy részében sehogyan se. Nehéz támadást indítani egy védekező állam ellen. Olaszország-szerte így beszélnek: „Ez a menet a börtönbe vezet." A kormány mégis le akar köszönni.

A fasiszta erők főparancsnoksága Perugiában telepszik le. Négy tagból áll: Bianchi, De Bono, De Vecchi és Balbo. Az aostai herceg már korábban megígérte, hogy teljes hévvel támogatja a vállalkozást, s most titokban Perugia környékére indul. Fasiszta menetoszlopokat vonnak össze Civitavecchiában, Mentanában, Tivoliban. Mind Rómába készülnek, csakhogy a leg-

nagyobb fejetlenség uralkodik. Zavarok, késések, félreértések szabdalják szét a menetoszlopokat, késleltetik a csapatösszevonásokat. Nagy részüknek nincs fegyvere, sokuknak csak vadászpuskája van. A katonai puskákhoz nincs töltény. Csupán néhány toszkánai osztag rendelkezik jó állapotban levő golyószórókkal. Az élelem már az első nap kevés.

– Enni akarunk! – ordítanak türelmetlenül a mentanaiak. Kis híján fellázadnak. Néhány kisvárosban a fasisztáknak sikerül rajtaütésszerűen elfoglalniuk egypár középületet. Mussolini elbarikádozza magát Milánóban, lapjának székházában, és akadályokat telepít az épület köré.

– Ezt a kis erődítményt mindenáron meg kell védenünk – mondja 27-én, az esemény előestéjén.

A „Marcia" tehát úgy kezdődik, hogy a vezér bezárkózik, és szögesdrót akadállyal veszi körül magát.

Erős milánói fasiszta egység ront rá a hegyivadászok laktanyája előtti őrhelyre a via Anconán, és elfoglalja. Sorzászlóalja élén tüstént közbelép egy ezredes.

– Éljen a hadsereg! – kiabálják a fasiszták.

– Hálás köszönet – válaszol az ezredes. – De ha öt percen belül nem tűnnek el, tüzet vezénylek.

– Éljen a hadsereg! – kiáltják ismét a fasiszták.

És csodálatuk jeléül fegyverrel tisztelegnek. Az ezredes rendíthetetlen, megismétli, hogy tűnjenek el.

– Nem! – jelenti ki a fasiszták vezetője. – Nem. Inkább a halál.

– Ahogy kívánják! – jegyzi meg az ezredes. – Rám számíthatnak.

A helyzet egyre kínosabb. A felsorakozott zászlóalj szuronyt szegez. A fasiszták vezetője végre fölfogja,

hogy több vitának nincs helye. Pillanatnyi türelmet kér, és telefonon fölhívja Mussolinit. A „Duce" mindenről tájékozódik. Erődítményéből a kaszárnyába siet. Gyors, izgatott tárgyalás az ezredessel. Az ezredes elveszti béketűrését, megfújatja a trombitát. Ez a jel a támadásra. A megegyezés lehetetlen. Nincs mit tenni.

– Tűnés! – adja ki a parancsot övéinek a „Duce".

A fasiszták elhagyják a via Anconát, a „Duce" visszamegy az erődítménybe.

Rómában még mindig nyugalom van. A derűlátók így beszélnek: „Kétszer elsütik az ágyút, és vége az egésznek." A hadsereg megszállja a királyi palotát, a minisztériumokat, a vasútállomásokat, az elektromos központokat, a postákat és a távirdákat, egyszóval az összes stratégiai pontot. Ágyúk, páncélkocsik, golyószórók lépnek készültségbe. A városi fascio vezetőit letartóztatják. Ellenállást senki se tanúsít. Mindenki lapul.

Riasztó hírek érkeznek: a tartományokban nagy a nyugtalanság. A Minisztertanácsban végre az a nézet kerekedik felül, hogy el kell rendelni az ostromállapotot. A király beleegyezik. Más kiút nincs, az államot meg kell védeni.

28-án egész Olaszországban kihirdetik az ostromállapotot. A kormány első távirati rendelkezései világosak: „Bármi áron letartóztatni az összes fasiszta vezetőt."

A polgári hatalom lassan átmegy a katonaság kezébe. A hadsereg mindenütt habozás nélkül, katonás fegyelemmel engedelmeskedik.

Milánóban a prefektus hívatja Mussolinit. A „Marcia" vezére megint elhagyja erődítményét, és megjelenik a prefektúrán; alázatos, mint egy törvénytisztelő

mintaállampolgár. A prefektus közli vele a kormány parancsát: le kell tartóztatnia.

A helyzet gyökeresen megváltozik. Pánik zavarja meg a fasiszták sorait. Az állam védekezik?

– Árulás! Árulás! – kiáltják a fasiszták.

A zűrzavar nem sokáig tart. Aznap, 28-án 12 óra negyvenkor a Stefani hírügynökség jelenti: „Az ostromállapotot visszavonták."

Egy ideiglenes kormány nagysága és nyomorúsága.

Mi történt egyáltalán?

Egyszerűen a következő: Facta jelentkezett a királynál, hogy írja alá az ostromállapotról szóló rendeletet, amelyet együtt határoztak el. A király így felelt:

– Lehetetlen, ilyen rendeletet nem írhatok alá.

A miniszterelnök tisztelettel, de tovább erősködött. Hiába.

– Az a kívánságom – mondja majd később a király De Vecchinek –, hogy az olasz nép megtudja: én voltam az egyetlen, aki nem akarta aláírni az ostromállapotot.

– Éljen a király! – így a fasiszták.

A liberális párt vezetősége kötelességének érzi, hogy ne vesztegesse tovább az időt: kiáltványt intéz az országhoz, és őfensége bölcsességét magasztalja.

A hadsereg visszatér a kaszárnyákba.

29-én Mussolini táviratot kap a királytól: alakítson kormányt. Vonatra ül, és másnap Milánóból Rómába érkezik. Róma ünnepel. Nemzetiszínű lobogókat lenget a szél, alakul a felvonulás. Csak a népes San Lorenzo szegénynegyed nem vesz részt a pártbürokraták örömében. Föllázad a vezetők szava, a szervezett pártok napiparancsai ellen, és készül a védekezésre. Később egy maroknyi hős megöleti magát a barikádokon.

A fasiszta menetoszlopok új erőre és bátorságra kapnak.

Jó messzire vannak még Rómától, a legközelebbiek is száz kilométerre. Idő kell hozzá, amíg a városba érnek. A kormány élelmet és indulási parancsot küld nekik. Két nap múlva, 31-én jutnak a fővárosba, és mámorosan fölsorakoznak a Quirinale palota előtt.

A király az erkélyen áll. Oldalán a királyi család és Mussolini fekete ingben.

– Éljen a király! – harsogják órákig a feketeingesek. – Éljen a király!

– Hát végül is a király szervezte a Marcia su Rométát? – csodálkozik a kisember.

Összeállt már az új kormány: egy tábornok, egy tengernagy és tizenkét fasiszta. Elfogadja a meghívást a kormányba: öt demokratapárti, öt katolikus demokrata, két liberális, hogy a forradalmat féken tartsák – mint mondják. A kabinet tekintélyét növeli az idealista újhegelianizmus mestere, Giovanni Gentile, a „tiszta cselekvés" filozófusa.

Mussolini tehát az új Olaszország feje. És jönnek a helyeslők.

Elsőként a római hadosztályparancsnok helyesel, Pugliese altábornagy. Kész meghalni a „Ducéért", jelenti ki a maga és a hadosztálya nevében.

Jól ismertem a tábornagyot, 1915-ben és 16-ban többször együtt harcoltunk. Csodálkoztam: a háborúban olyan kevés kedvet mutatott a halálra, most, békében szánta volna rá magát?

– A generálisok lelke sokszor fölöttébb bonyolult – így magyarázta egy szakértő. – Gyakran egészen mást mondanak, mint amit gondolnak. Előfordul, hogy békét követelnek, és – fejemet rá, hogy háborút akar-

nak, amikor meg azt bizonygatják, hogy semmi ellenvetés, nyomban meg akarnak halni, akkor inkább az életre, méghozzá nem akármilyen életre gondolnak.

A hadirokkant-szövetség vezetői nem maradhattak ki az eseményekből, ezért még aznap kiáltványban dicsőítették a „Ducé"-t: „Ütött az óra – hangzott a nyilatkozat. – Mi megéreztük, és készültünk rá."

Mivel a füstbe ment d'annunziói összeesküvés nem maradt titokban, a kiáltvány védekező hangú volt. „Tiszta szándékunkat pártütések, álnok cselszövések próbálták meghamisítani, aljas csapdát állítottak a költő katonának és áldozatkész bajtársainak . . ."

A hadirokkant-szövetség valamennyi olasz hadirokkant nevében beszélt, de természetesen úgy képviselték az összes olasz hadirokkantat, ahogyan Pugliese tábornok képviselte hadosztálya összes katonáját. És jó, ha az olvasó nyomban megtudja: a hadirokkantak vezetői nemsokára tömegesen fasiszta képviselők lesznek, mint például Delcroix, Mamalella, Romano, Bacarini. Ez utóbbi jelenlétemben még epilepsziás rohamot is kap majd, elájul, fájdalmasan rángatózik, amikor meggondolatlan barátai minden előkészítés nélkül közlik vele a váratlan hírt, hogy esetleg leveszik a képviselőjelöltek listájáról.

Gabriele D'Annunzio egyáltalán nincs zavarban. Terve ugyan összeomlott, beszédét sose fogja már elmondani, nyugalmát mégis megőrzi. Ha elvesztené, legfőbb esztétikai törvényét szegné meg. Rendületlenül vár. Tudja, hogy a „Ducé"-nak szüksége van lantjára. Mussolini három közömbös, de tekintélyes közvetítővel csakugyan üzen, kifejezi nagyrabecsülését. Komolyan gondolja? Vagy csak gúnyolódik? A Költő talányos választ küld, mely így fejeződik be: „A Győze-

lem tiszta tekintetű, mint Pallasz Athéné." Mussolini azonban nem haragtartó, és a Költőben sincs sok ellenállás. Hamarosan ő is a rendszer fontos személyisége lesz: „ad honorem" tábornok, Monte Nevoso hercege. És az állam tekintélyes évjáradékkal vidítja föl koronátlan fejedelemségének magányát.

Korábbi csodálói a rendszer Du Barryjának nevezik majd.

A liberális állam vezető tisztségviselői úgy találják: minden, ami történt, rendjén való. Nem akadékoskodnak, inkább sürgősen elfogadják a kész tényeket. Maguk az ellenzéki pártok is tehetetlenek, nem? Jobb hallgatni és engedelmeskedni. Csak Sforza gróf, Olaszország párizsi nagykövete érzi magát kényelmetlenül, és mond le. A fasizmus nyomban lázadónak és dezertőrnek kiáltja ki, és a nemzet megvetésével sújtja.

A nemzet?

Mi a nemzet?

Olaszország maga a nyugalom. Vége a zűrzavarnak! Megszűntek a sztrájkok, megszűntek a fosztogatások, nem folyik már a testvéri vér. Az állam új ruhába öltözik, és ünnepélyes lassúsággal lépked. Hosszú számüzetéséből győzedelmesen visszatér a törvény.

Megkongatják a harangokat: ez a béke.

Olaszország végre meg akar pihenni.

Most aludni kell. Mindenki behunyja szemét, a végzet beteljesedésének semmi sem állja útját.

VII.

Szardíniában még nem csillapodtak le a kedélyek. A szárd fasiszták nem vettek részt a „Marcia su Romá"-ban. Az átfogó stratégiai terv szerint nem is tudom, mit kellett hatalmukba keríteniük. De valamit nekik is kellett csinálni, nem ülhettek ölbe tett kézzel.

Éppúgy volt itt is mozgósítás, mint másutt Olaszországban, és a főerőket Cagliariba vonták össze. 28-án reggel általános meglepetésre, a fasiszták szépen fölsorakoztak, és megtámadták az ellenzék központi székházát. Az ellenzék jó előre fölállított védelmi szervezete azonban az utcán ellentámadásba ment át. Az ütközet rövid volt, sérült is alig akadt.

A fasisztákat tönkreverték és szétszórták.

Még a zászlójukat is elvesztették. Néhány napig se hírük, se hamvuk. Legtöbbjük elbujdosott. A vereségről hamarosan az egész sziget tudott, egyszerűen bámulatos volt, ahogyan a fasisztákat hirtelen fölszívta a köd. Úgy látszott: Szardíniában nincsenek többé fasiszták. Mussolini kormányalakításának híre azonban előcsalta őket. Ők is győztesnek érezték magukat.

Október 31-én a cagliari fasiszták már ismét nyilvánosan mutatkoztak.

A rendőrség a királyi gárdistákkal együtt tisztelettel megcsodálta őket. Az új kormány képviselői, nem?

A rendőrség hódolata közepett díszmenetet alakítottak, és a prefektúra elé vonultak. A prefektust, a

régi rendszer megbízottját kívánták emlékeztetni: uralma véget ért.

– Hadd lássuk a prefektust!

– Elő a hitszegővel!

A prefektus szép kis pácba került. A tisztviselők ide-oda rohangáltak, tőle a tüntetőkhöz, a tüntetőktől hozzá.

– Hadd lássuk az árulót!

– Le a bolsival!

Minden tárgyalás kudarcba fulladt, végül a prefektus megjelent az erkélyen. Kalap volt rajta.

– Kalapot le!

– Vedd le azt a kalapot, nézzék a szégyentelenjét!

– Köszöntsd a fasiszta forradalmat!

A prefektus levette kalapját, és szíves mosollyal az arcán belevágott mondókájába:

– Fasiszta urak!...

– Disznó! – válaszolták kórusban a fasiszták.

A prefektus kitartott. A csődület nőtt, növekedett. A prefektus is nyugtalankodott már. Szavai nem jutottak el a tüntetőkig. Hadonászott. Csak sejteni lehetett, mit akar mondani: „Hagyjatok szóhoz jutni, aztán ítélkezzetek."

Egy idő múlva mégis folytathatta:

– Fasiszta urak!...

– Nézzétek, hogy felszarvazták! – szakította félbe ismét egy hang. Kitört a nevetés.

A rendőrség kővé dermedten bámulta az eseményeket.

A prefektusnak szeme se rebbent, egy szuszra mondta:

– Fasiszta urak! Mint az állam hűséges híve teljes

szívemmel önökkel vagyok. Éljen a fasizmus! Éljen Benito Mussolini őkegyelmessége!

A fasiszták erre nem számítottak, egészen zavarba jöttek. Valaki tapsolt. A prefektus alig tudta elfojtani elégedettségét; bement az erkélyről.

A fasiszták az egész városra ki akarták terjeszteni a tüntetést. Rázendítettek dalaikra, és azt követelték, hogy az ünnep jeléül az ablakokba tűzzék ki a nemzetiszínű zászlókat. Gyalázkodás fogadta őket.

– Le a fasizmussal! – kiabálták az ablakokból és az erkélyekről.

Az utcákon teljes volt a zűrzavar.

A fasiszták azt hitték, most már támadásba mehetnek át, vad verekedés kezdődött. A rendőrségnek ideje se jutott a védelmükre, csúnyán összeverték és teljesen szétszórták őket.

– Le a fasizmussal! – az egész városban ezt lehetett hallani.

Közben serényen készülődtek a november 4-i ünnepre. Az új kormány egész Olaszországban meg akarta mutatni, hogy mellette áll a hadsereg, az ő oldalán vannak a hadirokkantak és a volt frontharcosok. A nagyobb városokban tekintélyes erőket vontak össze államköltségen. Ez volt az első igazán fényes ünnep az erő és az egyetértés fitogtatására.

Cagliariban több mint húszezer frontkatona vett részt a ceremónián.

Jól festettek a feketeingesek rendezett sorai.

A helyőrségi csapatok díszlépésben vonultak fel. Az egész város az utcákra özönlött.

Amikor a fasiszták ütemes léptekkel elvonultak a frontharcosok előtt, kiáltás harsant:

– Le a fasizmussal!

Körben a tömeg visszhangozta a kiáltást.

A prefektus elájult. A csendőrök védelmezően körülfogták a fasisztákat. A gyalogsági zászlóaljak parancsot kaptak: töltsék meg a fegyverüket. A parádé kudarcba fulladt. A hadosztályparancsnok megpróbálta helyreállítani a nyugalmat. Nagyon népszerű ember volt. A frontharcosok közé lovagolt, fölemelte kardját, felegyenesedett a nyeregben, és fölkiáltott:

– Éljen a király!

Semmi válasz.

A tábornok talán azt hitte, hogy nem hallották, mert megismételte:

– Éljen a király!

Most sincs válasz.

Hiába minden. A tábornok visszavezényelte csapatait a kaszárnyákba. A fasiszták csendőrkísérettel, sietve tértek vissza székházukba. A frontharcosok a lakosság éljenzése közepett vonultak el. A tömeg szétoszlott.

Az utcákon hamarosan csendőrök és gárdisták golyószórós autói és páncélkocsijai bukkantak fel. A főbb csomópontokat, a fascio székházát és a prefektúrát megszállta a rendőrség.

Az ünnepség csúfos véget ért.

Néhány nap múlva nyugdíjazták a cagliari prefektust. Helyébe Mussolini egy tekintélyesebb személyiséget küldött. A sziget többi részén se volt sikeresebb az ünnep. Olyan őszinte és általános ellenségeskedés nyilvánult meg a fasizmussal szemben, hogy pár nap múlva nemcsak az olasz sajtó, hanem a külföldi is szárd zendülésről beszélt. Mussolini megrémült: sürgős, különleges intézkedéseket jelentett be.

– Milyen intézkedéseket tesz Mussolini? Mi lesz? Háború vagy béke?

Ezek a kérdések foglalkoztattak mindenkit.

A nagy várakozás közepett robbant be a hír: a kormány képviseletében Szardíniába érkezik Pietro Lissia.

Lissia az egyik északi szárd körzetben volt parlamenti képviselő, tehát kollégám. És személyes jó barátom. Mindig is a szociáldemokrata parlamenti frakcióhoz tartozott. Többször felhívta magára a figyelmet, mert kiállt bizonyos demokratikus intézmények, elsősorban a szabadság mellett, harcolt az állami centralizmus reformjáért, a vagyoni különbségek, a dolgozó osztályok alsóbbrendű helyzete ellen. Angliában szélsőbaloldali liberálisnak számított volna, a labourmozgalom szimpatizánsának; Franciaországban radikális szocialistának, erős jakobinus beütésekkel. A fasizmussal – annak születése pillanatától – élesen szemben állt. Olyan parlamenti bizottságokban is részt vett, melyek pártközi megállapodások útján, egységfrontot alakítva próbáltak törvényes, ám erélyes eszközökkel harcolni a fasizmus ellen. Mikor utoljára Rómában járt, úgy október közepén, fölkeresett, és szoros együttműködést ajánlott fel Szardíniában.

– Föltétlenül szükséges – mondta –, hogy vállvetve dolgozzunk. Régebben megengedhettük magunknak, hogy más legyen a véleményünk, de most a szabadság került veszélybe. El kell felejtenünk a régi ellentéteket, ugyanannak a hadseregnek kell katonáivá lennünk. Ha a fasizmus győz, hazánkban kétezer évet lép vissza a civilizáció.

– Kétezer év tán kissé sok – jegyeztem meg. – A középkorba térünk vissza, mert . . .

– Mit középkor! – szakított félbe. – A középkor

már fényes civilizáció. Néróig, a cirkuszi játékokig megyünk vissza, tűzzel-vassal pusztítunk majd, én mondom neked.

Udvarias vita után engedtem; láttam, hogy ragaszkodik a történelmi párhuzamhoz, meg aztán sokkal fiatalabb is voltam nála.

– Itt most magasabb erkölcsi, emberi igazságok forognak kockán – folytatta. – Nem arról van szó, hogy személyes érdekeinknek megfelel-e vagy se. Az a kötelességünk, hogy utolsó csepp vérünkig harcoljunk. Különben szégyent hozunk a magunk és a gyerekeink fejére is. Csak a nyomaték kedvéért mondom, mert nincs gyerekem.

– Nekem sincs.

– A fasizmusnak látnia kell, hogy a mi holttestünkön át vezet az út.

– Gondolod, hogy Mussolini odáig merészkedik? – kérdeztem.

Amikor kimondtam a fasizmus vezérének nevét, elöntötte a düh.

– Mussolini! – Háromszor, négyszer is elismételte. – Tudod, mit tennék, ha én volnék kormányon? Ha annak a szamárnak a helyén ülnék, aki a Minisztertanács elnöki posztját bitorolja? Törvényen kívül helyezném. Igen, törvényen kívül, mint Catilinát a római szenátus.

Óriási klasszikus műveltsége volt, hasonlatait legszívesebben a régi rómaiaktól vette.

– Nemzeti történelmünk ilyen óráiban csak egyféleképpen osztályozhatjuk az embereket. Aszerint, hogy becsületesek-e vagy alávalók. Mussolini alávaló, és eszerint kellene bánni vele. De többet mondok. Minden állampolgárnak olyan álláspontra kellene helyez-

kednie, hogy jogos önvédelemből bármikor eltaposhatja.

Ekkor hallottam életemben először etikai, jogi megfogalmazásban az „ellen-erőszak" elvét és a megelőző „ellen-erőszak" szükségességének fogalmát. Eredeti és bonyolult elmélet, sommásan könnyebb megmagyarázni, mint néhány oldalon részletesen kifejteni.

A vita már tisztán elméleti síkra terelődött.

– De ha az „ellen-erőszak" megelőző jellegű – jegyeztem meg –, már nem „ellen-erőszak", hanem egyszerűen erőszak. És *ipso facto* épp morális lényegét veszti el, melynek érvényre juttatásához előfeltétel az első erőszakra való reakció.

Mint az olvasó is látja, a kérdés igencsak szövevényes.

– Szándékomban áll – fejezte be kollégám –, hogy értekezést írjak a témáról.

Beszélgetésünk végén megállapodtunk néhány politikai jellegű dologban. Úgy váltunk el, mint két katona a fronton, akik a támadás idejére beszélnek meg találkát. Ezek után én visszatértem Szardíniába, ő még Rómában maradt, ügyeit intézte.

Mekkora volt hát elképedésem, amikor megtudtam: a „Marcia su Roma" után nyomban belépett Mussolini kormányába, miniszterhelyettes lett a Pénzügyben.

„Lehetetlen" – gondoltam. Először azt hittem, tévedés csúszott a távirati hírbe. Aztán az összes újság pontosan hozta a nevét, politikai érdemeivel együtt. A legkisebb kétség se férhetett hozzá: róla van szó.

Most a kormány tagjaként, mint a „Duce" bizalmi embere, teljhatalommal felruházva jött Szardíniába.

– Mihez kezd majd? – folyt a találgatás.

Régebben a kormány tagjai nagyon ritkán látogattak

a szigetre, ezért a lakosság abban a hitben élt, hogy a kormányt nem érdekli a sziget; ez állandó panasz és vád tárgya volt. Az új miniszter érkezése tehát nagyon fontosnak látszott.

A fasiszta lap első oldalon, bő kommentárral adta hírül Lissia látogatását. Sok adatot közölt fiatalságáról, háborús érdemeiről. Politikai múltjáról annál szűkszavúbban nyilatkozott. Szívében – írták – mindig fasiszta volt, és a legelsők közt látta meg Mussoliniban az olasz faj géniuszát. Azért látogat a szigetre, hogy békét hozzon a szívekbe, és megoldja a legsúlyosabb nehézségeket, méghozzá tüstént, bármi áron. A „Duce" szándéka, hogy tüstént hidakat és utakat, kikötőket, dokkokat és hajókat építsen, ezzel is mindenki tudomására hozva, milyen sajnálatos mulasztásokat követtek el az előző kormányok.

Lissia úr érkezését a legapróbb részletekig előkészítették, hogy az esemény igazi ünnep legyen Cagliariban. A várost értesítették, hogy pontosan mikor érkezik a miniszter. A prefektúra mindent megtett, hogy a fogadására szóló meghívókat eljuttassa a fascióhoz, az állami tisztviselőkhöz, a monarchista klubokba, az iskolákba. A szervezők városszerte nagy hírverést csaptak.

Az állomásra kivonult a prefektus, a hadosztályparancsnok, különböző polgári és katonai nagyságok, vezető tisztviselők. A lakosság távol maradt a ceremóniáról.

Amikor a miniszter megérkezett, a gyalogezred fúvószenekara rázendített a királyindulóra. A fasiszták csoportja – fekete ing, tőr és pisztoly – háromszoros hurrát kiáltott, és fasiszta köszöntésre lendítette karját.

A miniszter leszállt a vonatról, vigyázzállásba mere-

vedett, és hosszas fasiszta köszöntésre emelte kezét. Aztán sietve fogadta az üdvözléseket, majd szó nélkül, barátságtalanul és ingerülten megnyitotta a menetet.

– Ejnye, de szép ember! – kiáltott rá nevetve egy egyetemista, aki ugyanazon a vonaton utazott.

– Tartóztassák le! – mutatott rá kinyújtott karral a miniszter. – Tartóztassák le!

Nagyon fel volt háborodva.

Az egyetemistát, joghallgató volt, azonnal rendőrök fogták közre, és megbilincselték.

Hiába tiltakozott. Amikor látta, hogy gyakorlatilag és jogilag is hasztalan az ellenállás, belenyugodott és hagyta, hogy valamelyik rendőrőrsre vezessék.

A dolog fölöttébb bosszantotta a minisztert. Az állomás kijáratánál a rendőrségen kívül egy lélek se mutatkozott. Ez még jobban dühítette. Meg se várta az ilyenkor szokásos formaságokat, csak beszállt az autóba, és kíséretével a prefektúrára hajtatott.

A rövid úton csak néhány fütty hangzott fel, egyébként zavartalan csönd uralkodott. A rendőrség buzgólkodott, a tiltakozó csoportosulásokat nagyobb nehézségek nélkül szétoszlatta.

Néhány óra múlva a közrend érdekében a rendőrfőnök letartóztatott több tucat fiatalembert az ellenzék köréből. Közbeléptem érdekükben, de hiába. A miniszter ugyanis beszélt a prefektus fejével:

– Ide vaskéz kell! A kormány ezt kívánja!

Az a csoport fasiszta, amelyik az állomáson tisztelgett a kormány megbízottja előtt, most a miniszter jelenlétében bizakodva azt tervezte, hogy fegyveresen, fasiszta indulók ütemére fölvonul a városban. Tüstént pokoli zűrzavar támadt. Kiabálás, füttyögés hallatszott

mindenfelől, úgyhogy a tervükről haladéktalanul le kellett mondaniuk. A városban tetőfokára hágott az izgalom. „Le a »Ducé«-val, a fasizmussal és Lissiával" – hangzott városszerte. A rendőrség megint közbelépett, és az általános tiltakozás közepett újabb ellenzékieket tartóztatott le. Az utcákon cirkáló erős gárdista- és csendőrjárőrök szétoszlatták a csoportosulásokat. Estére olyan volt a város, mint egy ostromlott vár.

VIII.

Másnap a prefektus közölte a városi hatóságokkal, hogy Lissia képviselő úr a tartományi tanács nagytermében előterjeszti a kormány programját, és szívesen meghallgat minden Szardíniára vonatkozó javaslatot. Tagja lévén a tartományi tanácsnak, a tanács elnökétől én is meghívót kaptam. A fasizmus előtt a tartományi tanácsok voltak a tartományok közigazgatási szervei. Választott intézmény, összekötő testület az állami és a városi szervek közt. Aztán, mint a többi választott testületet, ezt is feloszlatták, és jelenleg egy kisebb létszámú, államilag kinevezett szerv létesült helyette.

A városban tartózkodó tartományi tanácsosokkal összeültünk, és úgy döntöttünk: felszólalunk. A sziget néhány képviselője Cagliariban tartózkodott, ők is elhatározták, hogy jelen lesznek a kormánymegbízott beszédénél.

A tartományi tanács nagyterme a kitűzött időpont előtt megtelt. Az összes meghívott jelen volt: a képviselők, a tartományi tanácsosok, a polgármester és a városi tanácsosok, az egyetem rektora, a bíróság, az ügyészség és az ügyvédi kar képviselői, a munkásszervezetek szószólói, a jótékonysági alapítványok megbízottai, néhány nagyiparos, bankigazgató és több műszaki tisztviselő. Még egy kanonok is megjelent az érsek képviseletében. A fasiszta testület fekete ingben feszített. Csak a katonai hatóságok hiányoztak. A közönségnek fenntartott helyek is megteltek. A „Marcia

su Roma" után nyilván mindenki nagy érdeklődéssel várta egy volt demokratapárti képviselő, ma fasiszta miniszter beszédét a kormány szándékairól.

A közrend őrei ugyancsak kitettek magukért. Legalább ötszáz csendőr és hasonló számú gárdista vette körül az épületet.

A miniszter majdnem futva érkezett, mint akit ezernyi kötelezettség nyomaszt, és így akarja tudtára adni a sok semmittevőnek, hogy az idő pénz. Amikor megjelent, a fasiszták szokásos köszöntésükre emelt kézzel pattantak föl.

– Éljen! Hipp! hipp! hurrá!

A többiek némán, mozdulatlanul figyeltek. Csak a kanonok emelkedett föl és hajolt meg bizonytalanul.

A miniszternek rögtön az az érzése támadt: itt jobb, ha tartózkodik a fasiszta üdvözléstől, és úgy köszönt, ahogy világéletében köszönt a „Marcia su Roma" előtt. Aztán beszélni kezdett.

Soha nem fogom elfelejteni ezt a beszédet. Ma is bekezdésről bekezdésre, szóról szóra el tudnám ismételni. A miniszter mozdulatai is előttem vannak, mintha most is látnám, reliefbe vésve őket.

Előre kell bocsátanom: Lissia nagy dohányos volt, szivarjait mindig keze ügyében tartotta. Zakója felső zsebéből kandikáltak ki szép katonás sorban, mint a hadi érdemrendek. Beszéd közben se tudta nélkülözni a szivart. Sok előadó csak zsebre dugott kézzel vagy óráját szorongatva, netán gombját csavargatva képes megtalálni a kellő szavakat. Az én volt képviselőtársam a szivarokból merített ihletet. Ha igazán pontos és találó kifejezést keresett, zsebéből mindig előhúzott egy szivart. A szájához vitte, aztán eltartotta, majd úgy for-

gatta, mint a kardot, mikor a vívók arcra céloznak, de oldalba szúrnak.

Baráti körben semmi megütközést nem keltettek ezek a mozdulatok. Többször láttam tőle, mikor velem beszélt, és a legtermészetesebbnek találtam, hogy egy dohányos így viselkedik.

Ám aznap este a tartományi tanácsban másként festett a dolog. A közönség már attól elképedt, mennyi szivar sorakozhat egy zsebben. Még jobban elcsodálkozott, amikor az első szavaknál idegesen útnak indult az első szivar, hogy roppant bonyolult, egészen akrobatikus jellegű mutatványokat végezzen. Derültség hullámzott végig a termen, először halkan, óvatosan, majd egyre zajosabban. Minél jobban igyekezett a hallgatóság elnyomni nevetését, a derültség annál zavaróbb méreteket öltött.

A miniszter azonnal észrevette, hogy valami történt, csak arra nem jött rá, hogy a váratlan nyugtalanság forrása ő maga. Úgy érezte, személyében az egész rendszer tekintélyét fenyegeti veszély, ezért nagyon erélyesen tört ki:

– Uraim – kiabálta –, vége a demokratikus hejehujának. Benito Mussolini kormánya nem pojácák gyülekezete. Az erő lépett elő törvénnyé...

Lissia nem vette figyelembe, hogy a jelenlevők többsége ellenséges érzelmű.

Szűnni nem akaró moraj kísérte szavait.

– Kókler! – csattant fel egy tisztán csengő hang a közönségnek fenntartott sorokból.

A miniszter elhallgatott. A közönség tapsolt. A többség fölugrott. Mindenki nevetett. A prefektus elkomorult; a méregtől paprikavörösen adta ki a parancsot:

jöjjenek be a csendőrök, és tartóztassák le az alkalmatlankodót.

A miniszter remegett. A csendőrök nem találták meg a közbeszólót, és a közönség zajongása közepett kénytelenek voltak távozni.

Lissia folytatta beszédét. A szivar újabb keringésbe fogott, szédületes iramban járt zsebből kézbe, kézből szájba, a hallgatóság orra előtt.

– Üljenek már le! – kiabált a miniszter.

Ez a fasisztáknak szólt. Mozdulatlanul, vigyázzban álltak, amióta a miniszter bejött, várták, hogy a kormány megbízottja pihenjt vezényeljen. Most olyan lendülettel huppantak le, mintha tornaórán lettek volna.

– Uraim – folytatta Lissia –, a „Marcia su Roma" nem öncélú dolog. És nem a magunk érdekében vittük véghez, hanem a haza nagyságáért.

– Ezt inkább ne részletezze! – szakította félbe egy újabb hang.

A gyűlés sokat vesztett ünnepélyességéből. A miniszter tekintélye romokban hevert. Annyira kijött béketűréséből, hogy amikor a „Duce" nevével akart fenyegetőzni – hiába próbálta kijavítani magát –, többször is Musolinót mondott Mussolini helyett. Musolino híres kalábriai zsivány volt, akkoriban még élt, több rendbéli gyilkosság és rablás miatt életfogytiglanra ítélték.

A helyzet menthetetlen volt. A miniszter úgy próbált segíteni magán, hogy a közmunkákra terelte a szót.

– Az előző kormányok nem törődtek a sziget létfontosságú kérdéseivel. Musolino azonban helyre akarja hozni a múlt hibáit. Mondják el kívánságaikat, sorolják el, mire van a legsürgősebben szükségük, és a kormány azonnal segítségükre siet. Késlekedés nélkül

belevág a munkálatokba, minden bürokratikus huzavona nélkül.

Megnevezte, milyen munkákat tart a kormány szükségesnek, és végezetül a legkeményebb megtorlással fenyegette mindazokat, akik továbbra is akadályokat merészelnek gördíteni a fasizmus útjába.

– Könyörtelenek leszünk. Szét fogjuk verni őket – mondta.

Befejezésül még dicsőítette a „Ducé"-t, a fasizmust, a hazát és a királyt.

Csak a prefektus, a rendőrfőnök és a fasiszták tapsoltak.

A miniszter leült, s vele elpihentek a szivarok is.

Képviselői és tartományi tanácsosi minőségemben jogomban állt, hogy felszólaljak, kollégáimmal előzőleg meg is beszéltük, hogy én fogok válaszolni a miniszternek.

Szót kértem. A prefektus udvariasan közbelépett: úgy találta, hogy tekintettel a városban uralkodó feszült hangulatra, jobb lenne, ha nem beszélnék. A fasiszták fölálltak, és hosszan tapsoltak.

– Nem fog beszélni! – mondogatták a fasiszták.

– Beszéljen! Beszéljen! – kiabálták mindenfelől.

Elég sokáig tartott a zűrzavar.

Végül a miniszter nyugalomra intett. Fölállt, és azt mondta, hogy jogom van felszólalni; szivarjával intett, hogy beszéljek.

Beszédem a fasizmus és a kormány ellen irányult. Szavaim közben a miniszter határozottan, egyetértően bólogatott.

Nagy volt a csodálkozás, amikor a miniszter válaszul közölte, hogy ami a dolgok lényegét illeti, véleményünk megegyezik.

– A gyakorlatban – fejezte be – még tökéletesebben megértjük majd egymást.

Egy mérnök, közmunkaügyi szakember, arra figyelmeztetett, hogy valamilyen fontos munkához hónapokig, esetleg évekig tartó előtanulmányok, alapos tervek szükségesek, és még kész tervekkel is csak akkor lehet a munkát elvégezni, ha az szerepel az állam költségvetésében.

A miniszter megvonta tőle a szót.

Az összejövetel véget ért. A kormány megbízottja elhagyta a termet. A prefektusi hivatal egyik tisztviselője lépett hozzám: a miniszter beszélni óhajt velem, és magához kéret, most rögtön.

Követtem a tisztviselőt volt képviselőtársam lakosztályába. Várt. Elém jött, mosolygott, kezét nyújtotta.

– Ne csodálkozz a beszédemen – mondta. – Formális okokból kellett így nyilatkoznom. Te tudod, hogy mindenről pontosan úgy gondolkodom, mint te.

– ?

– Igen, mindenről, mondom. Hát nem éppen te tanítottál rá, hogy az ember, különösen, ha politikus, kénytelen álarcot viselni?

– Én nem tanítottalak semmi ilyenre.

– Ez álarc. Nem több egyszerű külsőségnél. Ami számít, a gondolat, az belül van.

– Így van. Éppen ez a belső gondolat az, ami téged a miniszterséghez, engem pedig az ellenzékhez vezetett.

– Ilyesmin ne vitatkozzunk. Tudod, hogy világéletemben demokratikus eszmék táplálták a lelkemet . . .

– Szép kis táplálék.

– . . . és a felfogásom ma is ugyanaz. Csak más köntösben jelentkezik. De nem a ruha teszi az embert.

– De csak a ruha alapján lehet megkülönböztetni a papot a katonától.

– Felületesen ítélsz. Beszéljünk nyugodtan, előítéletek nélkül. Ha Cicero valamelyik könyvéről leveszed a borítót, és egy francia regényét teszed rá, attól még Cicerót tartod kezedben, és nem valami francia regényt.

– Ha te könyvkereskedő vagy, és azért, hogy többet keress, kicseréled a borítókat, az egyik könyvet a másik helyett adod el, becsapod a jóhiszemű vásárlót, és a büntető törvénykönyv szerint súlyos bűnt követsz el.

– De ki állítja, hogy többet keresek?

– Annyit el kell ismerned, hogy manapság könnyebb szélirányban haladni, és így hatalomra kerülni, mint ellenzékinek lenni.

– Mielőtt elfogadtam a miniszterhelyettesi széket, sokat gyötrődtem. Biztosítlak, hogy drámai pillanatokat éltem át. Gondold végig, húszéves elvbarátaimtól kellett megválnom. Ez neked semmi? Azt hiszed, könnyű lemondani a legkedvesebb barátokról? Végül is azt kérdeztem magamtól: hogyan lehetek nagyobb hasznára a hazámnak? Mint ellenzéki vagy mint fasiszta? És minden önzést félretettem, amikor döntöttem.

– Gondolod, hogy a hazát romlásba döntené, ha visszavonulnál a politikai élettől?

– Viccek helyett mért nem érvekkel jössz?

– Nem akartam elhinni a hírt, hogy beléptél a Mussolini-kormányba. Azt hittem, az „ellen-erőszak" elméletén dolgozol . . .

– A valóság, barátom, az valóság! Beszéljünk világosan. Szédületes tempóban változnak az idők. A politika nem elvont dolog, a politika művészet.

– És a következetesség?

– A következetesség? A valóság, a valóság mindig következetes.

Elvont dolgokkal láthatólag nemigen foglalkozott már. Megszabadult aggályaitól, magabiztos lett. Mosolygott. Így történhetett meg, hogy odáig merészkedett, hogy nyíltan felajánlotta: működjek együtt velük.

– A „Duce" nevében – tette hozzá, és mosolygott. – Ő éppolyan, mint Caesar. Nem tart haragot.

– Ez valóban nagyszerű.

– És ne felejtsd el – még mindig mosolygott, miközben nagy klasszikus műveltségében halászgatott –, ne felejtsd el, hogy Caesar egyáltalán nem örült, amikor Ptolemaiosz elébe járult Pompeiusz fejével, inkább mélységesen elszomorodott. Ebben minden történész egyetért.

– Te nem vártad meg, míg fejedet veszik . . .

– Őszintén szólva, nem.

Félretettük a római történelmet. Fölálltam, véget akartam vetni a hiábavaló beszélgetésnek, különösen a ptolemaioszi érv után. Ő is fölállt. Hirtelen megint hivatalos hangra váltott, és azt kérdezte:

– Tehát? Barátok vagy ellenségek leszünk?

– Ellenségek.

– Így is jó. Majd meglátjuk!

– Mit akarsz ezzel mondani?

– Majd észre fogod venni – ismételte ellenségesen.

Hidegen váltunk el, kezet se fogtunk.

Amikor kijövet becsuktam az ajtót, még láttam, amint mozdulatlanul, egyenesen, komoly arccal áll a nagy szalonban. Csak jobb karja mozdult ki a merev katonás tartásból: katonai emlékműre hasonlított. Jobb kezében úgy tartotta a szivart, mint egy kardot.

IX.

Már aznap este megjelent egy közlemény a tartományi tanácsülésről. Az utcákon az emberek izgatottan olvasták és vitatták meg a cikket. Kormányellenes hangulat uralkodott.

– Viharfelhők – jegyezte meg dr. A., akivel együtt vacsoráztam –, bizonyos vagyok benne, hogy veszedelmes idők jönnek. Egy tiszt a gárdistáktól megsúgta, hogy a miniszter parancsot adott, lőjenek az antifasisztákra, rád különösen vadásznak.

– Odáig vetemednének? Gondolod?

– Nem tudom. De nagy a feszültség. Így nem mehet tovább. A gárdisták nyíltan a fasisztákat támogatják, azok meg fölbátorodnak, és provokálnak. Néhány órája a fasiszták a gárdistákkal együtt rátámadtak az öcsémre. Iszonyúan összeverték. Anyám elájult, amikor meglátta, pedig nem súlyos a dolog. De lehet így élni? A rendőrség újabb embereket tartóztatott le a tartományi tanács ülése után. Ha így megy tovább, mindannyian börtönbe kerülünk, vagy még rosszabbul járunk.

Aztán újabb és újabb dolgokat mondott el. A barátom egyébként valaha aktív mérnökkari tiszt volt. Részt vett a fiumei vállalkozásban D'Annunzióval. Később kiábrándult az egészből, kilépett a hadseregből, és vegyészdiplomát szerzett. Antifasiszta lett, egy pártban harcoltunk. Bátyja barátom és évfolyamtársam volt az egyetemen, elesett a háborúban. Öccse, akiről az előbb beszélt, egyetemre járt, és harcos antifasiszta volt, mint

a többi egyetemi hallgató is. Tudtam, anyjuk retteg, hogy ez a két fia is elesik a polgárháborúban. Ezért kérdeztem:

– Miért nem mégy haza? Vigasztald meg anyádat.

– Esetleg összetűzések lesznek a városban, nem akarom, hogy azt higgyék: otthon lapulok.

Kitűnően ismerte a városban uralkodó állapotokat. Mindenfelé voltak barátai, és amit megjósolt, mindig valóra vált. Még nem fejeztük be a vacsorát, amikor lihegve beállított két diák. Az egyik téren összecsaptak a fasiszták és az ellenzékiek; pisztolylövések hallatszanak, két bomba is robbant; néhányan megsérültek, a mieink közül sokakat letartóztattak.

Közben késő este lett. Mindannyian elindultunk. Percek alatt odaértünk a csata színhelyére. A teret a gárdisták meg a rendőrök tartották kezükben. A fasiszták eltűntek. Az ellenzék csoportokba tömörülve figyelt a környező utcákban. Sikerült hozzájuk furakodnom, és egy szemtanútól hallhattam a történteket. A fasiszták fegyvert használtak, a mieinknek nem volt fegyverük, a sebesültek is a mieink közül kerültek ki.

Szervezetünk székházába hívattam össze a különböző csoportokat. A tér környékén csak kíváncsiskodók maradtak. Dr. A. nem tágított mellőlem.

A téren egyébként óriási zűrzavar uralkodott. Nagy nehezen megtaláltam a téren állomásozó gárdisták őrnagyát. Volt vele egy rendőrfelügyelő is. „Le a fasizmussal!" hallatszott mindenfelől: a tér környékéről, az utcákból, az ablakokból.

Az őrnagy rendkívül nyugtalan volt. Udvariatlanul fogadott. Tudta, hogy parlamenti képviselő vagyok, és a háborúban századosként szolgáltam. Csak annyit mondott, hogy végigharcolta a háborút, és most egyál-

talán nem fél az összecsapásoktól, sőt másra se vágyik. Fülének legszebb muzsika a csatazaj. Ha ez nincs, még az étvágya is elmegy. Eszébe juttattam, hogy én is végigharcoltam a háborút, de tudok számára jobb étvágygerjesztőt is, mint a polgárháborút városom utcáin.

– Majd meglátjuk, majd meglátjuk – válaszolta izgatottan. – Ha ma éjjel nem hallok puskaropogást, megüt a guta.

– A köz érdekében – mondtam – talán jobb lenne ez utóbbi, de nyomban.

– Provokál? Ezért jött ide?

– Szó sincs róla! – tiltakoztam őszintén. – Csak szeretném elkerülni a zavargásokat és szomorú következményeit.

Az őrnagy idegesen nevetett.

– Azt akarja mondani, hogy ön, épp ön akarja elkerülni a zavargásokat? Az után, hogy azt a szép kis beszédet mondta a tartományi tanácsban? De hiszen az az oka az egésznek! Itt van leírva, hogy ön . . .

Nem fejezte be, zsebéből gépelt körlevelet rángatott ki.

– Ki írta ezt? – kérdeztem.

– Olyanok, akik jobban ismerik önt, mint én, és jogukban áll parancsot adni nekem.

– Láthatnám azt a körlevelet?

Az őrnagy visszagyűrte zsebébe.

– Akkor maradjunk a mostani esetnél – folytattam. – Ma este itt, ezen a téren összetűzés volt fasiszták és antifasiszták közt.

– Akiket Franciaország pénzel – jegyezte meg szárazon az őrnagy.

Jobbnak láttam, ha nem bonyolódom külpolitikai

vitába. Valamit el akartam érni, ezért úgy tettem, mintha semmit se hallottam volna, és újrakezdtem.

– Fasiszták és antifasiszták közt. Pisztolylövések dördültek, két bomba robbant. Két antifasiszta megsebesült...

– Kevés – szúrta közbe az őrnagy.

Újabb közbeszólására se voltam hajlandó fölfigyelni.

– Ami azt jelenti – folytattam –, hogy a fasiszták lőttek. Ez világos. És ön mégis csak antifasisztákat tartóztatott le.

– Én a följebbvalóim parancsát teljesítem, és nem vitázom.

– De hát ezek a parancsok nem jelenthetik azt, hogy fegyverteleneket letartóztatnak, fegyvereseket pedig futni hagynak.

– És ha a parancsok épp ezt jelentik?

– Ó, nem – kiáltottam föl. – Törvény is van a világon.

– Pokolba a törvénnyel! – szakított félbe az őrnagy.

– Tessék? – csodálkoztam. – Ön, a király gárdájának tisztje, talán úgy véli, hogy a törvény nem számít...

– Frászt számít – sziszegte arcomba az őrnagy.

Erre a válaszra nem voltam fölkészülve. Kiszolgáltatott helyzetbe kerültem. Első gondolatom az volt, hogy abbahagyom a vitát, és sürgősen távozom. De amilyen zavarban voltam, elkövettem azt a könnyelműséget, hogy a tisztségemmel hozakodtam elő.

– Tudja – kérdeztem méltóságteljesen –, hogy egy parlamenti képviselővel beszél?

Jól az arcába néztem, majd némi alkotmányos védelemért a némán és idegesen figyelő rendőrfelügyelőre pillantottam.

– A parlament – jelentette ki az őrnagy, és minden szótagot külön megnyomott – idejét múlta.

Kővé dermedtem. Ez volt az én véleményem is, de reméltem, hogy az övé más.

– Le a fasizmussal! – hallatszott egyre.

Elindultam, de az őrnagy még jelezni akarta: a puskák fognak győzni, nem a törvény.

– Most – mondta nekem – megadom a jelt. Ha ezek az ordítozók itt körülöttünk, meg azok onnan az ablakból nem tűnnek el, közéjük lövetek.

– Az szép haditett lesz.

Az őrnagy kihívóan nézett, és az volt a határozott érzésem, hogy komolyan beszél. Megint odafordultam hozzá:

– Én is tiszt vagyok. A katonai becsületére hivatkozom. Nem lőhet fegyvertelen emberekre.

Az őrnagy nem válaszolt, de megfúvatta a trombitát.

Nagy nehezen utat törtem a tolongó gárdisták közt. Körülöttem több száz méteres körzetben csak gárdistákat és csendőröket láttam. Igaz, a barátom, kissé lemaradva, de jött utánam.

– Vigyázzon, képviselő úr! – kiáltotta egy női hang valamelyik közeli ablakból.

Már nem volt időm megfordulni. Villámlás vakította el a szemem, mint amikor gránát robban. Eszméletlenül rogytam össze. Csak fél óra múlva tértem magamhoz, a kórházban. Barátaim mesélték el, mi történt. Egy gárdatiszt ütött le. Két kézzel megfogta a puskacsövét, és a puskatussal alaposan fejbe vágott. Dr. A., az egyetlen, aki mellettem állt, botjával csak részben tudta felfogni az ütést. Arcomat és mellemet elöntötte a vér. A seb nem volt nagyon súlyos, de az orvosok kijelentették: lehet, hogy agyrázkódásom van. Megtiltot-

ták, hogy beszéljek. Rettentően gyöngének éreztem magam.

Az orvosok, jó barátaim, mindent megtettek értem. Szerintük az volt a szerencsém, hogy dr. A. közbelépett, különben szörnyethalok.

Még be se fejezték a kötözést, amikor jelentkezett a gárdaőrnagy, ugyanaz, akivel az előbb beszéltem. Híreket akart. Az orvosok nem engedték be. Tovább erőszakoskodott; a prefektus feltétlen parancsa, hogy megnézzen – közölte.

– Nem mehet be – hajtogatták az orvosok.

Az őrnagy nekifeszült az ajtónak, nagyon hangosan beszélt. Minden szavát hallhattam.

– Él? – kérdezte végül az őrnagy.

– Él, és még sokáig élni fog – válaszolta nyersen az egyik orvos.

Az őrnagy távozott.

Gyorsan elterjedt a híre, hogy leütöttek. Sokan beszaladtak a kórházba, tudni akarták, hogy vagyok, és együttérzésüket fejezték ki. Hamarosan egész tömeg gyűlt a kórház köré, férfiak, nők, gyerekek. A rendőrség hiába próbálta szétoszlatni őket. Egész éjjel tömeg ácsorgott az épület előtt, a téren meg a környező utcákban.

A prefektus királyi gárdistákat vezényelt a kórház bejáratához. Amikor odaértek, a tömeg ellenségesen fogadta őket.

Újabb embereket tartóztattak le, de a gárdistákat elvezényelték a kapuból.

Késő éjjel, mint az orvosok megjósolták, belázasodtam, jelentkeztek az agyrázkódás tünetei. A tömeg egyre sűrűbben éljenzett, félöntudatlan állapotomban is hallottam. A kiabálás mélységesen elkeserített.

„Mit ér az együttérzés – töprengtem –, ha nincs hozzá erő?"

Nem voltak illúzióim a politikai helyzetről. Már nem a fasiszta párt, hanem a hatalmába került államgépezet ellen harcoltunk.

X.

Esetem híre az egész szigéten óriási megütközést keltett. Megtámadtak egy fegyvertelen, magányos parlamenti képviselőt, és a támadó: a rendőrség! Az engem ért agressziót tüstént összefüggésbe hozták a tartományi tanácsban tartott ellenzéki beszédemmel.

Egy pillanatig mintha feledésbe merült volna az egész „Marcia su Roma". A nagyobb helységekben azonnal tiltakozó tüntetéseket szerveztek.

Másnap reggel az ellenzékiek egy albumot tettek ki a kórház portájára, rokonszenvező aláírásokat akartak gyűjteni. A prefektus elkoboztatta az albumot.

A városban egyre nőtt a nyugtalanság. A tiltakozás jeléül bezárták az üzleteket, és a lakosság beszüntette a munkát. Mindenfelé a fasizmust szidták.

A politikai szervezetek, a képviselők, a tartományi tanácsosok fel akarták keresni a prefektust, hogy kifejezzék tiltakozásukat a történtek miatt. A prefektus nem fogadta őket.

A hadosztályparancsnok, egykori háborús följebbvalóm, meglátogatott. Puszta együttérzésből keresett fel, mint régi tisztjét, a közvélemény mégis politikai célzatot látott benne.

A közeli községekből a frontharcosok és más politikai szervezetek képviselői Cagliariba özönlöttek. A sziget legkülönbözőbb vidékeiről érkeztek táviratok, mind-mind a közhangulatot tükrözték: az antifasizmus egyre elsöprőbb áradatát.

Én ágyban feküdtem, mozdulatlanul. A hadosztály-parancsnokot is némán kellett fogadnom. Később beengedték anyámat, aki a rémülettől félholtan rohant a kórházba. Az orvosok sokáig vitatkoztak, hogy beengedjék-e. Megígérte: egy szót se szól, és betartotta szavát. Zokogott szegény, de beszélni nem beszélt. Rövid ideig maradhatott csak velem.

Jelenléte fokozta a tömeg izgalmát. Megismerték, és még viharosabb lett a hangulat. A rendőrség rátámadt a tüntetőkre, több helyen összetűzések robbantak ki, és a következmény: sebesültek, letartóztatások. Ha egyik helyen feloszlattak egy csoportosulást, másutt száz újabb támadt helyette. A fasiszták minden gyanún felül álló barátaiknál rejtőzködtek vagy sürgősen elhagyták a várost. A gárdisták a kaszárnyákban golyószórókat állítottak föl. A prefektusnak csak gárdisták, csendőrök álltak rendelkezésére, meg néhány rendőr. Abban nemigen bízhatott, hogy katonaságot fognak kivezényelni a nép ellen, pedig a helyzet egyik pillanatról a másikra válságosra fordulhatott.

Amikor a „Duce" értesült a dolgokról, tudta, ide pusztán az erő nem elég, ezért nyomban más úton-módon próbálkozott: váratlan intézkedéseket tett. Egy csapásra megváltozott a kormány magatartása.

Finzi belügyminiszter-helyettestől hosszú táviratot kaptam: csupa együttérzés, méltatlankodás. Lissia és a prefektus elküldte a névjegyét.

Mindez egyetlen nap alatt történt.

Még aznap délután értesítettek a miniszter és a prefektus látogatásáról. Az orvosok először tiltakoztak, aztán győzött a politikai meggondolás.

A miniszter jött elöl. Egyetlen gondolatom az volt,

hogy megállapítsam: a szivarok a helyükön vannak-e? Pár lépéssel mögötte érkezett a prefektus.

Arcukon mély fájdalom. Ha tudok beszélni, bizonyosan megvigasztalom őket.

A miniszter úgy beszélt, mint a barátom és mint a kormány képviselője. Nagy az ő keserűsége és döbbenete, mondta, de a kormány máris intézkedett, hogy a bűnösök elnyerjék büntetésüket: minden lehetséges elégtételre jogom van; a várost meg kell békíteni.

Alig fogtam föl valamit a látogatásból. Kábulatomban sok minden elkerülte a figyelmemet. Annyit azért megértettem, hogy a miniszter mindenáron nyugalmat akar a városban. Azért jött, hogy a segítségemet kérje.

Kifelé menet nagyon meghatottnak látszott.

Olyan lázas voltam, hogy nem fogadhattam több látogatót. A miniszter azonnal hírül adta a városnak: megtörtént köztünk a beszélgetés. Ezek után az elvtársaimmal lépett kapcsolatba. A hadicsel elérte célját.

Hát el lehetett képzelni bármiféle megbékélést a „Marcia su Roma" után? A békesség csak egyet jelenthetett: behódolni a hatalomnak.

Cagliariban sikerült megtalálni a *modus vivendi*-t. A miniszter megegyezésre szólította föl az ellenzéket és a fasisztákat. Ez utóbbiakat először nem lehetett föllelni. Még a rendőrség sem tudott a nyomukra jutni. A miniszter kölcsönös megbecsülést javasolt mindkét fél számára, és kérte, hagyjanak föl az erőszakos akciókkal; folytassák a harcot szabadon, de törvényes eszközökkel.

Az ellenzék előadta feltételeit: bocsássanak szabadon mindenkit, akit a miniszter érkezése után tartóztattak le, és a rendfenntartó erőket rendeljék vissza

laktanyáikba. Ha ez nem történik meg, az ellenzék nem tudja a város hangulatát befolyásolni, és lehetetlen lesz a nyugalmat megteremteni. A miniszter elfogadta ezt. Megfogalmaztak egy békeokmányt, amit az ellenzékiek is meg a fasiszták is aláírtak. A miniszter is odafirkantotta nevét, hogy hivatalosabb és tekintélyesebb legyen.

A politikai letartóztatottakat mind egy szálig kiengedték, a gárdistákat kivonták a rendfenntartó szolgálatból és visszavezényelték a kaszárnyákba. A fasiszta lap fájlalta a túlkapásokat, és még egy velem rokonszenvező cikket is megeresztett.

Egyszóval helyreállt a béke.

A lakosság ismét munkába állt, az izgalom lecsillapodott. A kórház környékén folytatódtak a rokonszenvtüntetések, de zavargások nem voltak. A város megnyugodott.

Csak a fiatalok fogadták ellenségesen a megegyezést; nem bíztak a prefektúrán kötött szerződésben. Végül ők is engedtek a vezetők akaratának. A letartóztatottak kiszabadulása egyébként is a kormány jóindulatát bizonyította, és a közvélemény szemében nagy ellenzéki sikernek számított.

Végül mindenki elismerte: a megegyezés hasznos volt. A város élete visszazökkent a hétköznapi kerékvágásba.

Csak a gyerekek hadserege nem akart engedelmeskedni, és nem tette le a fegyvert.

Ez a hadsereg furcsa szervezet volt: magától jött létre, legalább ezer 10–12 éves gyerekből állt. Főparancsnokuk 13–14 éves lehetett. Nagyrészt munkások gyerekei voltak. A sereg magva pár száz olyan ijesztő állapotban levő gyerekből állt, amilyen minden tenger-

parti városban, elsősorban Nápolyban, Livornóban, Palermóban jócskán akad. Családjuk elhanyagolja őket, sokszor nincs is családjuk, kenyerüket apró tengerparti, piaci szolgálatokkal keresik, teljes függetlenségben élnek, nyughatatlanul, csavargók módjára. Állva esznek, kapualjakban alusznak, a tengerben fürdenek mindennap, még télen is. Ösztönösen zaklatják a tekintélyesebb külsejű embereket, és azzal szórakoznak, hogy a rendőrséget bosszantják. Mindig készségesen segítenek egymáson, csoportokban, a társadalomból kiszakadt törzsekben élnek. De amikor megszólal a harci riadó vagy egy sportegyesületből dobpergés hallatszik, nem nézik a „clant", csak fölsorakoznak, és komolyan, kidüllesztett mellel, katonásan a helyszínre vonulnak. Az ő testvéreiket örökítette meg Victor Hugo a *Nyomorultak*-ban.

Hadműveleteiket általában délután, a tanítás befejeztével kezdték. Ünnepnapokon nem volt ilyen megkötés. Sose derült ki, hogyan gyűltek össze először. Zászlóik és vezetőik voltak. A főparancsnok egy péktanonc volt: a város Gavroche-a. Személyes érdemeinek köszönhette a vezérséget, bár tekintélyének öregbítéséhez hozzájárult egy lötyögős katonasisak is. A gyerekek csudás rendben, szervezetten járták a várost, és antifasiszta dalokat énekeltek. Többször megjelentek a kórház előtt, a péktanonc még be is jutott hozzám mint rokonszenvük hírhozója.

A rendőrség képtelen volt fölébük kerekedni. Letartóztatni nem lehetett őket, erőszakkal szétszórni még kevésbé. Belekapaszkodtak a csendőrök, a gárdisták lábába, és azok mozdulni se tudtak tőlük. Együttes rohammal visszaszerezték a csatában elvesztett zászlaikat, és különleges kórusban adták hírül győzelmüket.

Ha túlerővel kerültek szembe, és szétszórták őket, nyomban összegyűltek másutt.

A hatóságok hiábavaló erőfeszítéseik után a tűzoltókhoz fordultak segítségért. A hadművelet egyszer sikerült is, a meglepetésszerűen érkező vízsugarak szétkergették a csapatot, de a gyerekek tüstént új taktikát eszeltek ki az új támadásnak megfelelően. Most már nem zárt rendben, de továbbra is katonás fegyelemmel, kis csoportokba osztódva gyülekeztek.

Nem adták meg magukat. Nem akartak békét. A pékgyerek ezt ismételgette szónoklataiban:

– Mi nem ismerjük el a „Marcia su Romá"-t. Mi nem ismerjük el a megállapodást, mi a népre hivatkozunk.

– Nincs most náluk komolyabb politikai erő – mondogatta egyik orvosom.

XI.

Mussolini a képviselőházban november 16-án, a szenátusban pedig néhány nappal később jelent meg először. Egészen másképp viselkedett és más nyelven beszélt itt és ott. A képviselőház ellenséges volt – ezért itt a megfélemlítést tartotta szükségesnek. A szenátus jóindulatot mutatott – itt a kedveskedést látta helyesnek.

Mindkettőt a legnagyobb fesztelenséggel tette.

A képviselőházban nagy volt a várakozás. A karzatokat főleg rohamosztagosok foglalták el. Szinte az összes képviselő ott ült a padjában. Egyetlen dologban bíztak: az alkotmányosság tiszteletében. Izgatottan várakoztak, arcukon a lóversenyezők kifejezésével, akik mindent föltettek egy esélyesnek tartott telivérre, és most azt kell látniuk, hogy vesztésre áll, mégis reménykednek, valami csodában bíznak. Giolitti olyan érzéketlenül üldögélt, mint Papirius szenátor a gallok betörésekor. Arcán mintha átláthatatlan álarcot viselt volna. Fölfelé nézett, hosszú, csontos ujjaival halkan dobolt a padon.

Az ünnepélyes csöndből valamiféle gyászinduló kerekedett ki. A nyolcvanas éveiben járó politikus rájött, hogy az olasz parlament gyászindulóját hallja. A három ex-miniszterelnök, Salandra, Bonomi és Facta szintén a helyén ült: Salandra a jobb, a másik kettő a bal oldalon. Elégedettnek látszottak mind a hárman.

Nitti padja üres volt. De Nicola, a Ház elnöke, időnként mértéktartóan összemosolygott a karzattal.

Aztán a kormány élén, győztes léptekkel bejött Mussolini. Természetesen a saját lábán járt, mégis úgy vonult be, mintha lovon ülne. A karzat és a jobboldal tapsorkánnal fogadta. A fasiszták fölugráltak, rágyújtottak indulóikra. Mussolini vigyázzba vágta magát, majd többször is fasiszta köszöntésre emelte kezét.

Az üdvözlések és az énekszó után helyet foglalt a kormány padsorának közepén. Mellette Diaz tábornok és Thaon di Revel tengernagy. A hadsereg és a tengerészet képviselői, a rend garantálói, valamint a monarchia jóindulatának kétségtelen jeleiként ültek a teremben. Mussolini a t. Ház színe előtt rámutatott a tábornokra és a tengernagyra. Újabb hosszú taps és dalolás. Aztán az elnök végre megadta a szót a kormányfőnek.

Újfent lelkes, őrjöngő taps, mely egyre zajosabb lett, a végén már-már üdvrivalgásba ment át.

– Az a megtiszteltetés ért, hogy közölhetem a t. Házzal: a király őfelsége október 31-i dekrétumával elfogadta Luigi Facta kormányelnök úr lemondását . . .

Minden szem Factára irányult, aki szemérmes köszönő mozdulattal válaszolt.

Ez a kezdet hűen követte a hagyományos alkotmányos szokásokat, látszott, hogy Mussolini hangsúlyozni akarja a Ház színe előtt: minden az állam alaptörvényei szerint történt. A képviselők méltányolták is ezt.

– Uraim! Ma itt pusztán formális udvariassági kötelességemet teljesítem, melyért nem kívánok semmiféle különleges hálát önöktől.

Hosszú szünet.

– Megsértette valaki a parlament különleges jogait? . . . A túlzott alkotmányosság szomorú gyászvité-

zeire bízom azt a feladatot, hogy ezen siránkozzanak vagy elmélkedjenek.

A jobboldal és a centrum kedvezően fogadta e szellemességet: hosszas nevetés a padsorokból és a karzatokról. Az aostai hercegnő, a francia Hélène, az aostai herceg hitvese annyira nevetett, hogy a könnyei is kicsordultak, finom batiszt zsebkendőjével törölgette a szemét. A diplomáciai karzaton bizonytalan, de szívélyes mosolyra derült a portugál és a magyar nagykövet.

– Állítom, hogy a forradalomnak jogai vannak. Hozzáteszem, hogy mindenki tudja, azért vagyok itt, hogy megvédjem és kibontakoztassam a feketeingesek forradalmát.

A parlament szemmel látható jelét adta izgatottságának, sok képviselő aggódva, ösztönösen fölnézett a karzatokon tapsoló rohamosztagosokra.

– Megtagadtam magamtól az elsöprő győzelmet, pedig elérhettem volna.

Bizonyos megkönnyebbülés fogta el a termet. Sok képviselő úgy bólogatott, mint amikor egy fegyverrel hadonászó és gyilkolással fenyegetőző embert jobb híján ilyesféle kifejezésekkel akarunk megnyugtatni: „Igen, persze, bizonyosan, kétségtelenül, tudjuk, erős vagy, megteheted, senki se vonja kétségbe, de csak nem visz rá a lélek . . ."

Mussolini komor lett, fenyegetően forgatta szemét, mely úgy villogott, mint fényszóró az éjszakában.

– Akár tábort is üthettem volna csapatommal ebben a szürke, süket teremben. Be is zárhattam volna a parlamentet.

Az elnök lesütötte a tekintetét. Megfagyott a levegő. Bonaparte gránátosainak Brumaire 19-i rémképe

villant föl. Döbbenet hasított a rend, a nyugodt közés magánélet állhatatos szerelmeseinek szívébe.

Hosszú szünet.

– Megtehettem volna, de nem akartam.

A megkönnyebbülés sóhaja futott végig a termen, majd szomorúan rátelepedett az arcokra. Újabb bólogató padsorok.

A „Duce" szórakozott, mint macska az egérrel: először a karmaiba kaparintotta áldozatát, akit akár egy mozdulattal elintézhetne, de inkább óvatosan fogja csinálni, majd jól megszorongatja, aztán elengedi, hadd higgye, hogy kiszabadult, aztán újra elkapja, és kezdi elölről, míg végül egészen megmámorosodik a halálos játéktól – így játszott a „Duce" is a parlamenttel. Gúnyosan, mint aki ígérget is meg fenyegetőzik is, rögtön hozzátette:

– Legalábbis most, e pillanatban nem.

Kétségbeesés zuhant a teremre.

– Koalíciós kormányt alakítottam, de nem azért, hogy parlamenti többségem legyen, arról akár most lemondhatok . . .

A Ház elképedt.

– Hálával adózom az uralkodónak, aki ellenállt az utolsó pillanatok reakciós kísérleteinek.

– Éljen a király! – harsogta a karzat, és az egész terem talpra ugrott, csak a szélsőbal szárny maradt ülve.

Jó tíz percig tartott a taps. Még Facta is összecsapta tenyerét. A diplomáciai testület karzata se türtőztette tovább tetszését: végül is a király igazán bátran viselkedett.

– Az alkotmányos szabadság sértetlen marad: a törvényt mindenáron tiszteletben tartjuk . . . Az állam

erős, és erejét érezni is fogja mindenki, még azok a fasiszták is, akik esetleg törvénytelenségekre vetemednek.

Kiábrándultság jelent meg a karzatokon préselődő rohamosztagosok előrehajló arcán. Kárpótlásul a terem mélyén annál nagyobb volt a hatás. Életében tán először Giolittit is elhagyta méltósága – tapsolt. Most még a szélsőbal soraiban is elégedettség látszott.

A beszéd a nagy államgépezet minden pontját érintette: a gazdaságpolitikát, a pénzügyeket, de főleg a külpolitikát, a t. Ház azonban nemigen figyelt mindenre. Csak a belpolitika érdekelte. „Primum vivere."

– Uraim! Nem akarok a képviselőház ellenére kormányozni.

Ám tüstént hozzátette, nehogy félreértés essék:

– Amíg lehetséges.

A macska megint cicázni kezdett az egérrel. A „Duce" nagyon lassan folytatta beszédét, minden szótagot külön hangsúlyozott, szinte kéjelgett a saját szavaiban; előbb időt adott a képviselőknek, hadd emelkedjenek a remény legmagasabb csúcsára, aztán onnan taszította őket a kétségbeesés mélységes mély szakadékába. Kész csoda, hogy senki se kapott szívszélhűdést.

– A képviselőháznak azonban éreznie kell különleges helyzetét, amely lehetővé teszi feloszlatását. Akár két nap, akár két év múlva.

Hát elhangzott. Üzleti ajánlat volt; a képviselőház röptében fölfogta lényegét, és a nagyobb erő vonzásába kerülve, e pillanatban be is adta a derekát.

– Követelem a teljhatalmat.

Ez a diktatúra.

Mussolini tartotta magát a taktika klasszikus szabályához, mely szerint az ellenfélben föltétlenül kisebb-

ségi érzést és félelmet kell ébreszteni. Most a gúny és a lenézés szerepelt a műsoron. Lassan dermedt feszültség ülte meg a termet. A „Duce" egymáshoz érintett jobb hüvelyk- és mutatóujja kört formált, majd a homlokhoz közelített, mintha méregcsöppeket készülne kivonni belőle.

– Uraim, ne terheljük a nemzetet tovább hiábavaló fecsegéssel: ötvenketten iratkoztak fel szólásra, akik mind a mostani közlésemre akarnak válaszolni, ez túl sok . . .

Csakugyan sok.

Ez volt a kegyelemdöfés.

De hát mért nem ismerjük el, hogy teljesen tőle függ, mond-e vagy tesz-e még többet is?

Cromwell utolsó, a „Long Parliament" feloszlatását megelőző beszédét különös derűvel mondta el, majd utána hirtelen nagyon ingerült lett. Lejött az emelvényről, a Képviselőház közepére állt, fejébe nyomta kalapját, egészen a szeméig húzta, aztán toporzékolva kiabálta:

– Ti meritek parlamentnek nevezni magatokat? Minden vagytok, csak parlament nem. Még iszákosok is vannak köztetek – és hosszan Mr. Chalonerre meredt, aki arról volt híres, hogy nem veti meg az Úr szőlejét. – Eszeveszett szoknyavadászok is vannak köztetek – tette hozzá a puritán, és rettentő szeme a kis Mr. Henry Martynt, a költő-faunt kereste. – Korrupt, botrányos életű emberek ülnek köztetek, akik csak szégyent hoznak az evangéliumra. És ti akartok parlament lenni! . . .

Cromwellhez hasonlóan, Mussolini is az Úr nevével fejezte be szónoklatát, de ő méltóságán alulinak érezte,

hogy amint Cromwell, egyenként vegye sorra a képviselőket. A „Duce" nem volt ennyire lelketlen.

A t. érzékeny lelkű Ház nagy többséggel bizalmat szavazott neki. 422 szavazatból 306 mellette szólt, 116 ellene, heten tartózkodtak. Ez utóbbiak nem értették világosan, miről van szó, úgy látszik, várakozó álláspontra helyezkedtek, míg fény derül a dolgokra.

Ezzel a parlament két évre biztosította létét. Szép siker.

Giolitti, Bonomi, Salandra, De Nicola Mussolini mellett szavazott. A liberális demokraták mellette, elnökük, a nyolcvanéves Coccu-Ortu ellene szavazott, és lemondott elnöki tisztjéről, majd a csoportból is kilépett. A katolikus demokraták mellette szavaztak. Az Amendola vezette kis demokrata csoportosulás, valamint a köztársaságiak és a szélsőbal Mussolini ellen szavazott.

Az utolsó pillanatban az ellenzék csökkentette azok számát, akiket kormányellenes szónoklatra jelölt ki. A leghatásosabban D'Aragona és Cao beszélt.

Az előbbi a szocialista párthoz tartozó Általános Munkásszövetséget képviselte, utóbbi az én kis csoportomat.

D'Aragona a történelmi pillanat széles látókörű felmérésével a szakszervezeti mozgalom anyagi gondjait fejtegette, mint egy tengerész, aki hajótöréskor cipőjének csillogását félti. A végén ihletett szavakkal szólt a békéről, őszintén, hiszen természeténél fogva utált mindenféle háborút. Cao képviselő jóval harcosabban lépett fel. Remek ügyvéd volt, és most könyörtelen vádbeszédet tartott. Azzal kezdte, hogy amíg ő itt beszél, egyik képviselőtársa (rám célzott) kórházban fekszik, mert a kormány rendőrei súlyosan megsebesítették. Be-

fejezésül szinte nekiment a „Ducé"-nak, ahogyan egész teste megfeszült és feléje hajolt:

– Mussolini úr, éljen a nép törhetetlen szuverenitása! Éljen a parlament! – mondta.

Amikor lejött az emelvényről, annyira remegett a felháborodástól, hogy a fasiszta képviselők attól tartottak: rátámad a „Ducé"-ra. A közelben ülők föl is pattantak, és félkörben felsorakoztak Mussolini védelmére.

Ha az olvasó most egy pillanatra lehunyja szemét, és ezt a pillanatot négy évnek tekinti, akkor fölpillantva azt látja, hogy mindkettő, D'Aragona és Cao is szépen beépült a fasizmusba. Az első csak szemérmes fasisztabarát, a másik azonban harcos fasiszta, türelmetlen és erőszakos. Pálfordulásuk gyakorlati indítékait mindketten alapos ideológiai okokkal igazolják. Ma igazán nem ritka az ilyesmi Olaszországban; „lelkiismereti válságnak" hívják.

Mussolini diadalmasan vonult le a porondról, mint egy cirkuszi lóidomár, ragyogott az örömtől: nagy mutatvány volt.

XII.

Rohamosan gyógyultam, de még kórházban kellett maradnom: a seb súlyos volt. Lissia képviselő visszatért Rómába. A békemegállapodást mindkét fél tiszteletben tartotta, a közrend helyreállt. Mégsem volt nap, hogy egész gárdista- és csendőrzászlóaljak ne érkeztek volna a városba. Amikor már megteltek a kaszárnyák, középületekben szállásolták el őket. Barátaimnak, akik kérdezgettek, hogy vajon mit jelenthet ez a nagy csapatösszevonás, nem tudtam, mit feleljek.

A lapok nagy fasiszta megmozdulást hirdettek november 27-re, Cagliariba. A tartomány összes fasisztája részt fog venni rajta – írták. Gondos előkészületek folytak. A prefektus felszólította a lakosságot, hogy vendégszeretete jeléül tűzze ki a zászlókat, de csak az állami épületeken és a fasiszták házain lengett zászló.

A város nehezen viselte ezt az erőfitogtatást, de türtőztette ellenséges érzületét. Az ellenzék vezetői utasítást adtak, hogy semmiféle provokációval ne zavarják a fasiszta ünnepséget. Kérelmezték, hogy előző estére tüntetést rendezhessenek, ám a prefektus megtiltotta. Sok ellenzéki nem akart tehetetlen szemlélőként a városban maradni, ezért inkább vidéken töltötte a napot.

27-én reggel érkeztek meg a fasiszta rohamosztagok Cagliariba. Vasárnap volt. Rezesbanda járta az utcákat, trombitákkal és dobokkal hirdetve érkezésüket. Aztán az összes fasiszta a fascio székháza közelében

gyűlt össze. Több mint háromszázan voltak. Szardíniában még nem láttak ilyen tekintélyes fasiszta összejövetelt, a város azonban rájuk se hederített.

A fasisztáknál husáng, pisztoly és tőr volt. Fekete inget viseltek. Akadt köztük vagy harminc nő is – ilyet se láttak még a szigeten! –, nekik csak pisztolyuk volt, a közép-olaszországi női rohamosztagosok egyenruháját viselték. Nem volt se tőrjük, se husángjuk; a bájos, gyöngébb nemhez finomabb fegyver illik. A szabad ég alatt költötték el a menázsit, mint a katonák a hadgyakorlaton. Déli egykor terv szerint megkezdődött a felvonulás.

Elöl mentek gyalogos zászlóaljakban, majd lovasszázadokban a gárdisták és a csendőrök. Utánuk a fasiszták dobosai, a jelvényesek és a rohamosztagok. Középen a zenekar. A hátvéd – az elővédhez hasonlóan – csendőrökből és gárdistákból állt. Csendőr legfeljebb néhány tucat volt az egész menetben, gárdista viszont legalább ezer. A tulajdonképpeni rendőrség – polgári ruhában – rendőrfelügyelők parancsnoksága alatt az oldalvédet szolgáltatta. Az útkereszteződéseket és a város kulcsfontosságú pontjait golyószórós gárdisták foglalták el. Ez az ünnepség is jól kezdődött.

– Halál a hazaárulókra! – kiáltotta a menet eleje.

– Halál! – válaszoltak rá a többiek kórusban.

– Le a kalappal! – ordították a zászlóvivők.

A közönség ellenségesen, de tétlenül szemlélődött. Senki se emelt kalapot a fasiszta zászlók előtt. Ezt súlyos provokációnak minősítették a fasiszták. A legdühödtebbek kiléptek a sorból, és husánggal támadtak a nézőkre, akik megpróbáltak valahogy védekezni a hirtelen támadás ellen. Összetűzés, zavargás lett a vége. Az egyik fasiszta vezért egy csapat fiatalember legyűr-

te, megfélemlítette, és azt kiáltatta vele: „Le Mussolinival!" Mindenfelől zavaros kiáltozás hallatszott. Az ablakokból ordítottak: „Le a fasizmussal!" A lakosság mindenfelől a helyszínre rohant. A fasiszta trombitások riadót fújtak. Ez volt a megbeszélt jel: a fasiszták a husángról nyomban áttértek a pisztolyra és a tőrre, tébolyult hadakozásba kezdtek. Folyt a vér. A kisebb ellenzéki csoportok egyesültek, és rávetették magukat a fasisztákra. Számbeli fölényben voltak, de gyengének bizonyultak, fegyverük ugyanis nem volt.

A több oldalról megtámadott fasiszta menet részekre szakadt; hiába használtak fegyvert, hamarosan szétszórták őket. Védelmükre sürgősen közbeléptek a gárdisták meg a csendőrök. Karabélyokból nyitottak tüzet, először a levegőbe lőttek, aztán a tömeg közé. Kegyetlen jelenetek játszódtak le, sok sebesült hevert a földön. Többen menekülés közben futottak az utcák torkolatában elhelyezett járőrökbe, akik letartóztatták őket. Mintha a fasiszták a legapróbb részletekig mindent előre láttak volna.

A lefogottak tiltakozása, a trombitaharsogás, a lövöldözés, a sebesültek ordítása, a női sikolyok, középkori erődítményhez tették hasonlóvá a várost, melyet a védők épp most engedtek át az ostromlók fosztogató kedvének. A kórházba is behallatszott a kiabálás, a távoli lövöldözés visszhangja. Fogalmam se volt, mi történik. Aztán lassan megérkeztek a sebesültek; kit hordágyon hoztak, kit széken, volt, akit barátai támogattak. A könnyebb sérültek saját lábukon jöttek.

Tőlük hallottam élőszóban az ünnepség történetét. Később a barátaim még pontosabban tájékoztattak. Mit tehettem volna? Még járni sem tudtam egyedül.

Elhatároztam, hogy levelet írok a prefektusnak, és meg is tettem.

Tiltakoztam a békeegyezmény megszegése és az ellen, hogy a nyugodt, fegyvertelen lakosságra támadtak; csodálkozásomat fejeztem ki amiatt, hogy a rendfenntartó erők részt vettek a fasiszta rohamban; kértem, vesse latba tekintélyét, lépjen közbe; és végül őt tettem felelőssé az eseményekért.

Egyik barátom, tartományi tanácsos, adta át a levelet. Ő is személyes ismerőse volt a prefektusnak, aki alig tudta titkolni nyugtalanságát. Idegesen olvasta el a levelet, összehajtotta, zsebre vágta, majd elővette és megint elolvasta.

– Én nem vagyok felelős semmiért! – kiáltott föl. – Mért volnék én a felelős?

A tartományi tanácsos elmesélte, mit tapasztalt. A prefektus érdeklődve és megrendülten hallgatta.

– Kibontakozóban a forradalom – jegyezte meg keserűen a prefektus. – Én a kormányt képviselem, képzelje magát a helyembe . . .

Barátomnak csak annyit sikerült elérnie, hogy hozott tőle egy válaszlevelet. Csupa hazafias szólam, s a végén az a kívánság, hogy vessek számot a pillanat rendkívüli súlyosságával.

A helyzet csakugyan kétségbeejtő volt. Senki közbelépésére nem lehetett számítani. Igazán szükségtelenül figyelmeztetett a prefektus, tudtam, milyen súlyos pillanatot élünk át. A sebesültek közben egyre csak érkeztek a kórházba.

– Ostobák vagyunk – mondogatta mindenki. – Hittünk a békeegyezménynek. Föl kellett volna készülnünk a védekezésre. – Sokan sírtak dühükben.

A sebesültekkel újabb hírek is jöttek. A fasiszták

menetoszlopa magához tért, rendezte sorait. A tüntetés – most már hathatósabb védelem alatt – majdnem zavartalanul folytatódott.

A fasiszták és a gárdisták közben továbbra is lövöldöztek, és újabb letartóztatásokat hajtottak végre. Az útkereszteződésekben felállított golyószórók erőfitogtatásképpen szakadatlanul tüzeltek. Az utcákon már csak néhány magányos menekülőt lehetett látni, az ablakokból azonban vizet öntöttek, székeket, asztalokat és más dolgokat hajigáltak az elvonuló menetre, az egyik utcában még egy ágyat is rájuk dobtak. Az elreteszelt házakból egyetlen bősz kiáltásként harsant fel:

– Gyilkosok! Gyilkosok!

Az egyik ápoló szólt, hogy egy súlyos sebesült szeretne látni. Rögtön odakísértettem magam. Régi bajtársam volt: Efisio Melis. Gyalogosként harcolta végig a háborút, érdemrendet is szerzett. A háború után megnősült, és üzemi munkás lett. Ismert antifasiszta volt, gyakran találkoztunk, nagyon szerettem.

Ezekben a napokban várták a második gyereket: az első egyéves volt. Most sápadtan, mozdulatlanul feküdt a rögtönzött ágyon. Két barátja hozta be a kórházba, ők mesélték el, hogyan támadtak rá. Egy téren állt a nézelődők közt, amikor elvonult a menet; karján tartotta kisfiát, és nem emelte meg a kalapját, ahogy a többiek se, ezért az egyik környékbeli fasiszta kétszer hasba szúrta. Nagy, erős ember volt, de a gyerektől nem tudott védekezni. Az orvos, aki ellátta, nekem megmondta, hogy megmentésére nincs semmi remény.

Amikor odaértem hozzá, erősen megszorította a kezem, aztán szemembe nézett, és alig érthetően annyit mondott:

– A háború! A háború! – Ezek voltak az utolsó szavai.

Mit akarhatott mondani búcsúzóul? Talán összehasonlításul mondta a háborút, hogy ott legalább fegyverrel a kezünkben esünk el? Vagy attól borzadt el, hogy most a politikai életben látta újraéledni a véres háborút?

Öt sebesült fiút is behoztak.

Ők abból a bizonyos gyerekzászlóaljból valók voltak. Délután léptek színre, fegyelmezett csatarendben, zászlókkal. A gárdisták puskatűzzel verték szét őket.

Több mint százötven sebesült jelentkezett a kórházban, s mind az ellenzékből. Vagy tőr, vagy tűzfegyver sebesítette meg őket. Néhányan súlyos állapotban voltak. Sok sebesült nem is jött be a kórházba, mert félt, hogy letartóztatják. Ezernél is több ellenzékit tartóztattak le a nap folyamán, néhány sebesültet a kórház kapujában fogtak el és hurcoltak börtönbe. A fasisztáknak körülbelül tíz sebesültjük volt, azok is csak zúzódásokat szenvedtek.

Éjszakára kihalt a város. Mint egy csatamezőre, olyan gyászos csönd borult az utcákra. Csak a harsonák szóltak, és a dobok peregtek még mindig. A hódítók léptei ütemesen dobogtak; csak egy-egy győzelmi üvöltés szárnyalta túl őket időnként. A királyi lovasszázad dübörgése adta hírül a városnak: az állam fegyveres erői törvényesítették a győzelmet. Mindent tisztán hallottam a kórházban. Képzeletemben fekete, hátborzongató kísértetlovasok jelentek meg, előttük vijjogó keselyűk jártak baljós előjelként . . . A lázam negyven fokra szökött föl.

Életemben ilyen gyötrelmes órákra nem emlékszem. Végigcsináltam a háborút, részt vettem sok csatában,

ismertem az értelem és az őrület határán járó pillanatokat. De nem is jó ez az összehasonlítás; a tragédia sokszor nem a harcban rejlik, hanem abban, hogy nem harcolhatunk. Talán ezt akarta mondani haldokló barátom is.

Ahogyan múlt az éjszaka, a fasiszták kezdtek kimerülni; az egyik kellően felkészült iskola fogadta be őket. Bőséges bor és tömény ital, a prefektúra ajándéka, kárpótolta a harcosokat a nap fáradalmaiért. Lelkesen daloltak, táncoltak a dobok zenéjére, mint a valódi harcosok. Az éjszaka a győztesek ujjongásától visszhangzott mindaddig, míg a bor és az álom el nem nyomta a maradék hetykeséget. A két női rohamosztag sem tartotta méltatlannak, hogy osztozzon a fegyvertársakkal borban, dalban, táncban, álomban.

Ugyanaznap délután háromnegyed négykor Mussolini ünnepélyes beszédet mondott a szenátusban:

– Az a szándékom, hogy megmaradjak a törvényesség keretein belül, és hogy betartsam az alkotmányt . . . Arra törekszem, hogy az állampolgári fegyelem ne csak szólam, és a törvény ne lövésre kész fegyver legyen.

Másnap reggel a fasiszták elutaztak Cagliariból. Az állomáson a királyi csendőrezred fúvószenekara játszotta el tiszteletükre a királyindulót. A fasiszta lap reggeli kiadása nagy, egész oldalas betűkkel adta hírül: „Győzelem! Győzelem! Győzelem!" Aztán beszámoló következett a különleges vállalkozásról. *A fasiszta forradalom története*-nek hivatalos kiadásában Chiurco professzor csak ennyit jegyez meg erről röviden az ötödik kötetben:

„November 27. Cagliariban egy fasiszta felvonulás során összetűzések történtek. Sok sebesültet számoltak össze."

A rendőrség újabb ellenzékieket tartóztatott le. Ugyanaznap reggel a legtekintélyesebb gyárosok, földbirtokosok, kereskedők és állami tisztviselők beléptek a fascióba. Ők voltak az első behódolók.

XIII.

Két héttel később kijöttem a kórházból. Efisio Melis meghalt, temetésén ötvenezren vettek részt. Politikai elvbarátaim kérve kértek, hogy menjek föl Rómába, és próbáljak valami megoldást találni az immár tarthatatlan helyzetre. Semmilyen szabályos kiutat nem láttam, semmiben sem reménykedtem, mégis el kellett utaznom Rómába.

A vonaton, az út vége felé találkoztam egy vezérkari tiszttel, a király egyik szárnysegédjével. Még a háború előttről ismertük egymást, amikor én még egyetemre jártam, ő pedig alacsonyabb rangú tiszt volt. A háború alatt újra találkoztunk, kétszer is egymás közelében harcoltunk a Karsztokban. Mint tüzérszázados került össze az én gyalogos osztagommal, és jó néhány napot együtt töltöttünk. Még nagyon friss volt a háború emléke, látszott, hogy örül a találkozásunknak.

Azonnal felidéztük közös háborús emlékeinket, és ahogyan már ilyenkor lenni szokott, minden rossz szándék nélkül jócskán megszaporítottuk az egykori kockázatos vállalkozások, az ellenségtől zsákmányolt fegyverek és foglyok számát. Ez a kellemes, kölcsönös megértés bizalmas, bajtársias légkört teremtett közöttünk. Ráadásul a hirtelen feltörő emlékek az ő tüzérségi ütegeinek bátorságát, dicsőségét – maga se vette észre – hihetetlenül felnagyították. Figyelmemért végtelenül hálás volt. Megtört hát a jég, melyet különböző helyzetünk szükségszerűen ékelt közénk. Hamarosan áttér-

tünk a politikára. Engem fölöttébb izgatott, mi lehet a véleménye egy olyan embernek, aki bennfentes a Quirinalében. Első szavaival hajthatatlan antifasisztának vallotta magát, és a legnagyobb megvetéssel beszélt Mussoliniról.

– Mégis vannak hívei. – Ezt puhatolózásnak szántam.

– Hívei, akik az első adandó alkalommal hátba lövik – vágta rá a szárnysegéd.

– Akkor a hatalmat mért rá ruházta a király?

– Őfelsége legfeljebb annyira bízik meg benne, mint amennyire az osztrák császár bízott Wallensteinben. Őfelsége csak kísérletezni akart.

– Drága kísérlet. S az árát mi, vagyis az olasz nép fogja megfizetni.

– A nép köztársaságot és szocializmust akart – szakított félbe udvariasan a szárnysegéd. – Őfelsége igazán nem lehet köztársaságpárti és szocialista, ezt remélem elismeri?

– Elismerném, ha a köztársaságiak és a szocialisták lettek volna hatalmon, de a monarchisták voltak. Bennük hogyhogy nem bízhatott meg a király? Miért nem írta alá az ostromállapotot?

– Őfelségét szorongatták a körülmények: Facta kormánya erőtlen volt, és a parlamentben nagy zűrzavar uralkodott. Az aostai herceg magatartása se titok.

Nagyjából ismertem az aostai herceg magatartását, de részleteket nem tudtam.

– Hogy jön ide az aostai herceg? – érdeklődtem.

– A herceg fasiszta volt; Mussolini megegyezett vele a „Marcia su Romá"-ban. A király csak az utolsó pillanatban tudta meg, és már nem volt ideje, hogy segítséghez folyamodjék. A herceg a hadsereggel fe-

nyegetőzött: azaz felkeléssel, vagyis testvérháborúval.

– Idáig merészkedett a herceg?

– Még tovább is. Tudtára adta a királynak, hogy akár trónfosztása árán is, de megmenti a dinasztiát.

– Gondolja, hogy ha a herceg a hadsereghez fordul, az engedelmeskedett volna neki?

Egy pillanatig se habozott, azonnal rávágta:

– Nem. A hadsereg csak a vezérének, a királynak engedelmeskedik. Bizonyos vagyok benne, hogy nincs egyetlen tiszt, aki szembeszegülne az uralkodó parancsával.

– Az aostai herceg példája mintha az ellenkezőjét bizonyítaná. Ő is tiszt, nem is akármilyen: hadseregparancsnok.

– A herceget – halkította le hangját – fűti a becsvágy. Amikor a Harmadik Hadsereg parancsnokságát rábízták, a fejébe szállt a dicsőség. Annyiszor hallotta, hogy ő parancsnokol, hogy végül már el is hitte: valóban ő rendelkezik a Harmadik Hadsereggel. Különben is reakciós, rokonságban áll a francia trónkövetelőkkel, Rómát vissza akarja adni a pápának, és a trónon a Guisa családot szeretné látni. Nem tud belenyugodni, hogy egyszerű hercegként élje le az életét; arra vágyik, hogy Olaszországban szerezze vissza a trónt, amelyet apja Spanyolországban vesztett el.

– Tehát a király abban bízott, hogy számíthat az egész hadsereg hűségére?

– Őfelsége ebben sose kételkedett.

– És mégis hatással volt rá a herceg handabandázása.

– El akarta kerülni a botrányt, mellyel a monarchia és Olaszország jó hírét kockáztatta volna a világ előtt. Mit szólt volna a külföld?

– Tehát az olaszok ennek az eltussolt botránynak köszönhetik az államcsínyt és a fasiszta diktatúrát?

– Az olaszoknak olyan kormányuk van, amilyet érdemelnek. És nagyon furcsa, hogy épp azok követelik a törvényességet és az alkotmányosságot, akik forradalmat akartak.

Én semmit sem követeltem.

A szárnysegéd újabb részletek elemzésébe fogott, ám a beszélgetés mindig visszakanyarodott Mussolinira. Egészen elképedtem, milyen szenvedély dúl útitársamban. Már majdnem befutottunk a római állomásra, amikor halkan, mosolyogva azt kérdezte:

– Vajon nem gondoltak még arra, hogy eltegyék láb alól?

Szórakozott voltam, ezért megkérdeztem:

– Kit? A királyt?

– Ugyan! – képedt el a szárnysegéd. – Mussoliniról beszélek.

A pályaudvaron elváltunk. Csak három év múlva, 1925 végén találkoztunk újra, megint véletlenül; csupán néhány szót váltottunk. Vakbuzgó fasiszta lett, és nyilván sokat haladt előre a Quirinalében.

A fővárosban a legnagyobb nyugalom fogadott. A Parlament be volt zárva. Az ellenzéki pártok vezetői mind úgy vélték, hogy az egyetlen dolog, amit tehetünk, a várakozás. Már csak az alkotmányban és a királyban lehetett bizakodni. A fasizmus életképességéről megoszlottak a vélemények: volt, aki tíz évet adott neki, mások csak két hónapot. Ez utóbbi volt az elterjedtebb vélemény. A gyakorlatban hasznosítható következtetésre egyik pártszemélyiséggel se jutottam. Azt a kevés barátomat, akikkel politikai nézeteim teljesen megegyeztek, nem találtam Rómában. Csak egy nép-

szerű (katolikus demokrata) vezetővel sikerült találkoznom, ő töretlenül harcolt a fasizmus ellen, és a legszélsőségesebb elveket hangoztatta.

– Sétáljunk egyet a friss levegőn – javasolta.

Nagyon lesújtotta, hogy pártja részt vesz a kormányban. Bizalmasan akart beszélni velem. A San Sebastino kaputól sétáltunk a Castelli felé a via Appián. Tavasziasan sütött a nap.

A politikai helyzeten kesergett, aztán elmesélt néhány kíméletlen esetet a legutóbbi fasiszta megtorló akciók közül. A katolikusok hamarosan kilépnek a kormányból, közölte. Amikor a San Callisto katakombák magasságába értünk, képviselőtársam megállt.

– Látod – mondta. És a katakombákra mutatott. – Mit tehet az erő a hit ellen? Mit értek el a római császárok a kegyetlen üldözésekkel? Az erőszak csak a tárgyakat semmisíti meg, a lelket azt nem: az törhetetlen. A kereszténység győzött, a császárság összeomlott. Meg tudod nekem mondani, mi történt volna, ha az első hivők fegyverrel a kezükben védekeznek? A nagyobb erőszak csak a kisebb erőszakot győzheti le, az odaadást és a kitartást nem. Ezekkel szemben a zsarnokság is fegyvertelen.

– De ha egyszer a zsarnokság erkölcstelen, akkor kötelességünk, hogy küzdjünk ellene, nem?

– De igen, küzdeni kell, csak nem szabad sebeket ejteni, a lelki behódolást kell megtagadni. A passzív ellenállás a civilizáció egyetlen fegyvere a barbárság ellen.

– Végül is hogyan fogtok viselkedni ti meg a tömeg, melyet képviseltek, a naponta meg-megújuló erőszak láttán?

– Nézd – mutatott a katakombákra.

Elhaladtunk Cecilia Metella sírja mellett, a római táj csöndesen tárult szemünk elé. Claudius vízvezetékei tisztán rajzolódtak ki a völgyben, Rómától elszakadva, mint rokkant, ám győztes óriások visszavonuló menete.

– Nézd a birodalmat! ... – gúnyolódott a társam.

Éppen befejezte a mondatot, karja még a vízvezetékre mutatott, amikor hatalmas teherautó bukkant fel állig felfegyverzett fekete inges rohamosztagosokkal. Amikor hozzánk értek, parancsnokuk fasiszta karlendítéssel üdvözölt bennünket.

– Kié a császári Róma? – kiáltotta.

– A miénk! – üvöltötték a teherautón.

Képviselőtársam egy pillanatra megdöbbent, aztán megemelte a kalapját.

– Miért köszönsz? – kérdeztem.

Zavarba jött. Elvörösödött, aztán kinyögte:

– Az igazság az, hogy észre se vesszük, és lelkiállapotunk máris olyan, mint a rabszolgáké.

Szardíniából egyre kaptam a táviratokat arról, hogy a politikai hatóságok milyen újabb és újabb megtorlásokat indítanak az ellenzék ellen. Még Olaszországszerte bizakodtak az emberek egy általános forradalmi megmozdulásban, de egyre fogyott a remény. Rómában őrültség lett volna bármilyen felkelésről beszélni. A kommunista képviselőket is megkerestem. Mind úgy vélekedett, hogy a fasiszta erőszak történelemellenes: tehát nincs szükség ellene másik, történelmileg szintén negatív erőszakot állítani; inkább meg kell várni, amíg kedvező helyzet alakul ki a pozitív történelmi erőszak alkalmazására.

Egyik barátom, aki egyenesen azért jött föl Szardí-

niából, hogy mindenről tájékoztasson, így zárta le beszámolóját:

– Nem bírok gyalázatban élni, fölvágom az ereimet.

Erre azt feleltem: egész Olaszországban olyan súlyos a helyzet, hogy valószínűleg nem marad más hátra, mint hogy fölvágjuk ereinket; nyomban megváltoztatta öngyilkos szándékát.

– Igen? – kérdezte. – Akkor őszinte leszek: önmagunk elpusztításával nem jutunk előbbre. Tekints utolsó árulónak, de a végén még átállok majd a fasisztákhoz.

Mint az olvasó látni fogja, a próféta szólt belőle.

Rómába továbbra is furcsábbnál furcsább hírek jöttek mindenfelől. Délen, a helyi közigazgatási szerveknél, a többség majdnem mindenütt átállt a fasisztákhoz – a községük megmentése érdekében, mint mondták. Ahol a többség megmaradt ellenzékben, ott a kisebbség állt át a fasisztákhoz, hogy aláássák az ellenfél erejét – természetesen a község érdekében. Igazán nehéz volt áttekinteni a helyzetet. Olykor kisebbség és többség egyaránt átállt a fasisztákhoz, de változatlan elszántsággal harcoltak egymás ellen. Megalkuvónak és érdekhajhásznak kiáltották ki a másikat, és mindegyik magát tekintette feddhetetlen politikusnak. Küldöttségeket és közbenjárókat menesztettek a fővárosba, hogy megdolgozzák a terepet, fölajánlják szolgálataikat és megvédjék jogaikat.

Gyakran támadtak véres összetűzések, mert mindkét fél arra törekedett, hogy a másiknál több hívet és nagyobb hatalmat mutasson föl. És ezek még pár nappal ezelőtt mind nagy liberálisok és demokraták voltak! A parasztok gépiesen követték e mozgásokat, mint

valami parancsnak engedelmeskedő tömeg, melyet stratégák mozgatnak a hadszíntéren. Vakon mentek, hol az egyik, hol a másik fél után. Sok községben, ha az egyik párt átállt a fasisztákhoz, a másik a nacionalistákhoz sodródott, így nyíltan folytathatták helyi csatározásaikat, mégse lettek a kormány kegyvesztettjei.

A fasiszták és a nacionalisták ikertestvérek voltak, mindössze annyiban különböztek egymástól, hogy a fasiszták fekete, a nacionalisták meg kék inget viseltek. A fasiszták közvetlenül Mussolinitól függtek, a nacionalisták Federzonitól, a gyarmatügyi minisztertől, aki viszont Mussolininak volt alárendelve. Gyakran megtörtént, hogy egy héten belül, aszerint hogy Rómában a taktikai érdekek mit kívántak, ugyanaz a személy többször is inget váltott.

Északon más volt a helyzet. A gyárosok és a nagybirtokosok szinte egy emberként álltak a fasizmus oldalára; a munkások és a parasztok ellenségesek maradtak. De ott se számított ritkaságnak, hogy a munkás- és parasztszervezetek fölvették a fekete inget, és zászlóikat beszolgáltatták a fasciónak; azt remélték: ezzel megúszhatják, hogy a székházaikat megszállják és kifosszák.

Szardíniában időközben nagy horderejű vállalkozásba fogtak a fasiszták: ezúttal Terranova lett a célpont. Két odavalósi barátom feljött Rómába, ők mondták el, mi történt.

XIV.

Terranova kisváros Szardínia északkeleti partján: ez a város esik a legközelebb az olasz kontinensen fekvő Civitavecchiához. Lakossága néhány kereskedőcsaládot kivéve antifasiszta volt. A néhány fasiszta érzelmű család kapcsolatba lépett a civitavecchiai fasisztákkal, és közös fegyveres vállalkozásba fogtak.

Civitavecchiából kétszáz, karabéllyal, kézigránátokkal és két géppuskával fölszerelt fasiszta indult útnak. Négy hordágy is volt velük. Napnyugtakor, váratlanul keltek útra, a terranovai postahajó fedélzetén – csak a közbiztonsági hatóság tudott úticéljukról: az akciót rajtaütésszerűen kellett nyélbe ütni.

Néhány terranovai fasiszta mutatta az utat.

A gőzös másnap hajnalban ért Terranovába. A lakosság még gyanútlanul aludt, amikor az utcákon egyszer csak kézigránátok robbantak, és megszólaltak a géppuskák. A fasiszták osztagokba rendeződtek, körülvették az antifasiszta vezetők házait, és berontottak.

A gárdisták és a csendőrök mindenről előre tudtak, és az utasításokhoz híven a kaszárnyákban lapultak.

Az ellenzék vagy harminc tagját még ágyban találták, megkötözték és az utcára hurcolták őket. A többiek, akiknek sikerült az ablakokon és a tetőkön át elmenekülniök, elbújtak a környéken. Szerencséjükre a fasiszták nem tudták a városból kivezető összes utat lezárni, mint szándékukban állt, ráadásul nem is vilá-

gosodott még. A menekülő alakokat puskatűz, robbanó kézigránátok kísérték a sötét utcákon.

Egy orvos barátom házába az ablakon másztak be. Véletlenül éppen elment valahova, csak idős, beteg édesanyját találták otthon. Szegény asszony halálra rémült a támadástól, és megzavarodott.

A fasiszták kifosztották a munkásotthonokat, az egyleteket, a frontkatonák és a hadirokkantak szövetségének székházait. Az elrabolt zászlókból hadizsákmány lett.

Mire a nap felkelt, Terranovát már elfoglalták. A fasiszták sikerét az biztosította, hogy a várost váratlanul érte a támadás. Az összefogott ellenzékieket a főtérre vezették; majdnem mind egykori frontkatona volt. Nagy részük ingben ácsorgott, mezítláb, ahogy elhurcolták, és a rohamosztagosok közt felsorakoztatták őket. A fasiszták minden eshetőségre készen rájuk szögezték feltűzött szuronyú karabélyukat, melyet úgy viseltek, mintha háborúban lennének.

A nagygyűlést a főtéren tartották. Itt gyülekeztek az első sorban a helybéli fasiszták is. A szokásos szertartással tüstént megkezdődött a „hazafias keresztelő".

A szertartást a közép- és észak-olaszországi fasiszták honosították meg. Ezen a „keresztelőn" leggyakrabban ricinusolaj helyettesítette a szenteltvizet, melyet az „újszülöttel" megitattak, szépszerével vagy erőszakkal. Torinóban, Milánóban, Firenzében és Bolognában sokaknak egy litert is meg kellett inniok: ettől a „keresztelő" még szentebb lett. Ahogy a katolikus vallás szerint a szenteltvíz megszabadítja az embert az eredendő bűntől, a fasiszta vallás szerint a ricinusolaj megtisztít az antifasizmus bűnétől, vagyis a hazaárulástól.

Ha a neofita első szóra engedett, és vita nélkül ivott,

a szertartás gyorsan lezajlott. Ha ellenkezett, a ceremónia bonyolultabb lett. Néhány antifasisztát meg is öltek; mert az, aki húzódozik a megtisztulástól, a hit és a haza ügyének holtan sokkal hasznosabb, mint élve.

Romagnának sok ilyen mártírja akadt, ám az esetek többségében a dolog nem fajult idáig. A lázadozót ártalmatlanná tették; szétfeszítették a száját, gyakran egy olyan különleges szerkezettel, melyet veterán rohamosztagosok találtak ki és szabadalmaztattak. A firenzei büntetőosztag épp erről a szerkezetről vált hírhedtté.

A nyakasabbak esetében orvosi szondát alkalmaztak. A hazaáruló ellenállása és a hazaárulás mértéke szerint szabták meg a ricinusadagot. Keveréket is használtak: a ricinushoz petróleumot vagy benzint kevertek, néha jódtinktúrát. Komoly betegség, sőt halál is előfordult ilyen „kezelés" következtében. Általában férfiaknak tartották fenn a ceremóniát, de alkalomadtán a nőket se rekesztették ki belőle.

Rómában, a szentséges szent városban is tartottak női keresztelőket.

Szardíniában eddig senkit se kereszteltek meg ily módon, ez lett tehát a keresztelőrendszer felavatása is. A sziget mindig késve követte a nemzeti civilizáció vívmányait.

A fasiszták nem bíztak a helybéli gyógyszertárak ricinuskészletében, és bölcs előrelátással jókora mennyiséget hoztak magukkal. Ellátás szempontjából tökéletesen működött a szervezet. A tábori lelkész se hiányzott: egy szerzetes volt, aki a háborút is végigcsinálta. Fegyvere nem volt. A pisztoly helyén feszületet viselt, és a karján vörös keresztet.

Dobszó mellett kezdődött a ceremónia.

Az expedíció parancsnoka rövid beszédet tartott, aztán elmondta a szakrális szöveget:

– Idd ki a haza nevében!

Egyesek vonakodva, mások könnyedén, de mindenki lehajtotta a maga adagját. Csak egy parasztember, volt frontkatona, nem engedelmeskedett. Határozott visszautasítása meglepte a parancsnokot, magyarázatot kért, ám a paraszt minden erejét az ellenállásba adta, beszédre már nem telt erejéből. Hasztalan volt minden fenyegetőzés a pisztollyal. A fasiszták méltóságukban érezték sértve magukat, és követelték, hogy ott helyben végezhessenek a paraszttal.

– Halál az árulóra! – ordította a gyülevész csőcselék.

A nők a téren sírtak, és rémülten sikoltoztak.

– Csönd! – ordította a parancsnok, és megverette a dobokat.

Aztán elhallgattatta a dobpergést, és ünnepélyesen, utoljára szólította ivásra a parasztot, aki elvesztette nyugalmát: mereven a parancsnokra nézett, és olyasmit kiáltott az arcába, amit a puritánabb szótárak szemérem-ből nem is tartalmaznak. Mást nem is mondott, ám ez is elégnek bizonyult. Bemocskolta a szent keresztséget.

A parancsnok nem tartozott a vérszomjas fajtába.

– Vágják kupán! – parancsolta segédtisztjének.

A segédtiszt egy óriás volt, ki se látszott az érdemrendek és a vállszalagok tömkelegéből.

Gyorsan két kézre kapta a husángot, és jól fejbe vágta a szentségtörőt. A paraszt összeesett. A parancsnok odahívta a sebesültvivőket, és egy hordágyon hazaszállíttatta.

A szertartás – úgy látszott – a végéhez közeledik.

Az elfogottak közt volt az ellenzék egyik legtekintélyesebb képviselője, egy szociáldemokrata ügyvéd. Hatvan körül járt, sokat betegeskedett. Nagy családja és életösztöne vitte rá, hogy azon a reggelen hősies dicsfény helyett az engedelmességet válassza. Megitta ő is a ricinust, ami tekintélye miatt kétszeres adag volt, pontosan fél liter. Miután ágyában lepték meg, félmeztelen volt, és jobban szenvedett a hidegtől, mint a többiek. Egykedvűen, csukott szemmel látott neki a ricinusnak, bízott benne, hogyha eleget tesz támadói kedvének, hazamehet. Fogalma se volt róla, hogy őt szemelték ki a műsor főszereplőjének. Hamarosan megtudta. Amikor véget ért a keresztelő, a parancsnok nagy asztalt állíttatott a tér közepére, aztán fölszólította az ügyvédet, hogy lépjen föl az asztalra, és tartson beszédet, dicsőítse Mussolinit. Egy ügyvédnek igazán nem gond, hogy érzéseivel ellentétes gondolatokat fejtegessen, ám az ügyvéd egész méltóságával – már amennyi a ricinus után maradt – a legnagyobb nyugalommal azt felelte, hogy nem fog beszélni.

– Ne vicceljen – harsogta a parancsnok –, mást se csinált egész életében, mint hazugságokról szónokolt; most nem akar beszélni, amikor az igazat mondhatja?!

Majd odaszólt a segédtisztjének: csapjon oda a husánggal kettőt, de ne túl nagyot. A szerencsétlen ember meg se nyikkant.

E bevezető műveletek közben ért oda az ügyvéd két lánykája: az egyik egészen gyerek volt még, a másik tizenöt éves lehetett. A család nőtagjai nem tudták, hová vitték az ügyvédet, külön-külön indultak keresésére a városban, és végül a két kislány találta meg. Sikerült átjutniok a fasiszták sorain, zokogva rohantak apjukhoz, és karjába vetették magukat. A jelenet nem

hatotta meg a parancsnokot. Egy igazi katona, aki ad magára, nem jöhet zavarba se erőszak, se könnyek láttán. Eltávolíttatta a két lánykát, és udvariasan ismét felszólította az ügyvédet, hogy beszéljen. Újabb visszautasítás, majd a szárnysegéd újból közbelépett. Az idős ember most se ejtett egy jajszót se. A tömegben kiabáltak a kislányok:

– Ne öljék meg a papát! Ne öljék meg a papát!

Újabb felszólítás, és újabb visszautasítás. Még mielőtt az engedelmes szárnysegéd ismét közbelépett volna, a két lányka – a fasiszták nem merték bántani őket – ismét áttört a sorokon, és a parancsnokhoz szaladt.

– Ne ölje meg a papát! – könyörögtek.

– Akkor beszéljen! – ordította a parancsnok dühösen. – És ne hagyja, hogy ez a két ártatlan itt zokogjon.

Már-már erőt vett rajta a megindultság. A lánykák rájöttek, hogyha a papa beszél, akkor megmenekül, hát ők is könyörgésre fogták:

– Beszélj, papa! Beszélj hát!

Amit a husáng nem tudott elérni, elérték a két kislány könnyei: az ügyvéd rászánta magát a beszédre, és föllépett az asztalra. A fasiszták diadalordításban törtek ki, mintha legalábbis egy lövészárkot foglaltak volna el. Győztek. Az ügyvéd megszólalt:

– A kiváló Mussolini-kormány – kezdte.

– Előbb beszéljen a demokrácia alávalóságairól – szakította félbe a parancsnok, és ragyogott az arca.

Az ügyvéd beszélt az alávalóságokról.

– Mondja, hogy elárulták a hazát!

Az ügyvéd mondta.

A fasiszták remekül szórakoztak. Hahota, gyalázko-

dás tette fel a koronát minden mondatra. Közben a parancsnok mindenre éberen figyelt, és vigyázott, hogy a legbőszebbek se vetemedjenek tettlegességre.

– Most dicsőítse Mussolinit! – követelte a parancsnok.

Az ügyvéd dicsőítette, és megint kitört a nevetés.

Ekkor váratlan dolog történt. Az ügyvéd sápadtan, tántorogva, szinte kétrét görnyedve, elvékonyult hangon a parancsnok arcába kiáltotta:

– Gazemberek!

A szerencsétlen ember lefordult az asztalról, mint aki meghalt. Ám a lelkész, aki egyszersmind a tábori orvos tisztét is betöltötte, megállapította, hogy csak elájult; pulzusa szapora, de súlyosabb baja nincs. A parancsnok szólt a sebesültvivőknek, hogy tegyék hordágyra, és vigyék haza. Az ügyvéd és lányai pillanatok alatt eltűntek.

A foglyok kiszabadultak. A fasiszta osztagok újra sorokba rendeződtek, és a menet a kikötőbe vonult, elöl a jelvényesek, hátul a hordágyak. A győzelmi ének az ég felé szállt:

„Ifjú lélek, ifjú lélek,
kikeletje a szépségnek!
. . .
szabadságunk záloga.”

A lakosság bezárkózott, az orrát se dugta ki senki, míg el nem mentek. A gárdisták és a csendőrök is csak távozásuk után jöttek elő a kaszárnyából, hogy a közrendre ügyeljenek. A vonatok menetrend szerint indultak, és a postahajó a szokott időben szedte fel a horgonyt.

Amikor a hajó elhagyta a partot, a fasiszták fölsorakoztak a fedélzeten.

– Kié Szardínia? – ordította a parancsnok.

– A miénk! – hangzott kórusban.

A sziget birtokbavételét géppuskák sortüze és kézigránátok robbanása szentesítette.

Mit tehettem volna én Rómában? Mit érhettem volna el? Elhatároztam, hogy még aznap visszamegyek Szardíniába. Előbb azonban tárgyalni akartam a rendőrség országos parancsnokával, De Bono tábornokkal, aki a háború vége felé hadtestparancsnok volt, később a „Marcia su Romá"-t irányító, úgynevezett quadrumvirátus tagja lett. A Karszt-fennsíkról, 1915 novemberéből személyesen is ismertem; akkor az 1/b rohamlövészezred parancsnoka volt. Az én ezredem váltotta föl őket egy támadás előestéjén, amikor egy szerinte bevehetetlen állást támadtunk. Ő maga többször is támadott, súlyos veszteségeket szenvedett, de hiába. Akkor mondta:

– Ha a maguk katonái beveszik ezeket az állásokat, lemondok ezredesi rangomról, és beállok tizedesnek az ezredükbe.

Azóta nem láttam. Az ellenséges állásokat véres ütközetek árán bevettük, a főparancsnokság meg is említette napiparancsában.

Most, hét év után láttam viszont. Ezúttal ő vette be az állásokat, melyeket én elvesztettem.

Ellenségesen fogadott. Nyomban emlékeztettem, hogy találkoztunk mi már a Karszt-hegységben, én főhadnagy voltam, ő ezredes, fogadalmát is fölemlegettem. Mindent elmeséltem, amit csak tudtam a terranovai fasiszta expedícióról. Elmondtam, hogy akikre most az ő parancsára otthonukban rárontottak, akiket

most meggyaláztak, ugyanazok a frontkatonák, akiknek sorában oly büszkén akart harcolni mint tizedes.

Többször volt alkalmam, hogy megfigyeljem: egyikmásik tábornok ugyancsak különös érzékenységgel van megáldva. Tucatjával pusztulhatnak ezredek a szemük láttára, a legnagyobb hidegvérrel szemlélik őket, de ha ugyanezt irodalmi tálalásban hallják, könnyekig meghatódnak. De Bono tábornok szeméhez emelte zsebkendőjét: sírt. Elképedve néztem. Kizárt dolog, hogy megjátssza magát. Miért tenné énelőttem? A léleknek vannak kikutathatatlan mélységei. 1924-ben is sírni fog bizalmas barátai előtt, amikor a Matteotti-gyilkosságról beszél majd, amit a közvélemény – de maguk a fasiszták is – elsősorban az ő számlájára írnak.

A tábornok összeszedte magát.

– Biztosíthatom, katonai becsületemre mondom, hogy ilyen szégyenletes dolgok többé nem fordulnak elő – jelentette ki határozottan.

– De hát megestek rosszabbak is – tettem hozzá. És emlékeztettem rá, mi történt Cagliariban.

– Á! Azokhoz semmi közöm!

– De hát ki más adhat parancsot ilyesmire a rendőrségnek, ha nem ön?

– A „Duce" személyesen – válaszolta a tábornok, és széttárta karját.

Úgy látszik, bizalmas közlések fojtogatták, mert hozzátette:

– A politika – mondta – mocskos dolog. Jobban érzem magam a katonáim közt. Most elég ronda helyzetbe kerültem. A szabad akarat mesebeszéd. Életünk során történnek tőlünk független dolgok, amelyek gúzsba kötik akaratunkat. Nem azért teszünk valamit így vagy úgy, mert így vagy úgy akarunk tenni, hanem

mert másként nem tehetünk. A végzet bábfigurái vagyunk . . .

A tábornokot már-már ismét az ellágyulás környékezte. Nagy nehezen erőt vett magán, és folytatta:

– Olaszországban úgy beszélnek rólam, mint egy gonosztevőről. Ne tiltakozzon – meg se mukkantam –, jók az értesüléseim. De mondja meg őszintén: igazán azt hiszi, hogy gazember vagyok?

– De – tértem ki a határozott válasz elől – a rendőrségnek mégiscsak ön parancsol, nem?

– Persze hogy én parancsolok, nem vagyok én szalmabáb. Nélkülem karneváli felvonulás lett volna a „Marcia su Roma". Tudom én a mesterségemet. Mussolini annyit ért a hadtudományhoz, mint egy tábori szakács. Bizonyos mértékig én parancsolok – parancsolok, de engedelmeskednem is kell. Csakugyan ronda helyzetbe kerültem.

– Szerezze vissza a szabadságát – tanácsoltam.

– Lehetetlen. De esküszöm, mostantól egész életemet arra áldozom, hogy visszaállítsam a törvényességet.

A tábornokot szemmel láthatólag csakugyan megszállta a törvényességnek valami egészen különös és váratlan szelleme. Jelenlétemben behívott egy titkárt, és megparancsolta: táviratozzon Szardíniába, hogy erélyessen vessenek véget a fasiszták törvénytelenségeinek.

– A frontharcosokat – kiabálta a titkár arcába –, akármelyik párt tagjai, Olaszország legfontosabb polgárainak kell tekinteni! – Aztán hozzám fordult, és így folytatta: – És nemcsak a frontharcosokat. Minden olasz állampolgárt véd a törvény, ezentúl mindenki egyforma. Ebből nem engedek. Az elnök pedig vagy

követ ezen az úton, vagy rólam fog beszélni egész Olaszország.

A tábornok egy pillanatra elgondolkodott, aztán hozzátette:

– És talán egész Európa.

A beszélgetés elég sokáig tartott. A tábornok a lépcsőig kísért. Lefelé menet is hallottam még a hangját. Áthajolt a korláton, és azt mondta:

– De Bono tábornok a szavát adja!

Láttam, mellét döngeti, úgy a szíve magasságában.

Este, mielőtt vonatra szálltam hazafelé, az egyik torinói képviselő elmondta, milyen vérengzés folyt városában december 19-re virradó éjjel. Huszonegy munkásra álmában rontottak rá a fasiszták, teherautóra tették, és hajnalban a városon kívül agyonlőtték őket. Sem a rendőrség, sem az igazságügyi szervek nem léptek közbe. Amikor néhány nappal később az újságok meginterjúvolták Brandimartét, a fasiszta milícia ezredesét, a torinói fővezér így magyarázkodott: „Meg kellett tennem, elrettentő példát kellett statuálnom."

XV.

Néhány nap múlva itt volt a karácsony; úgy számítottam, hogy az ünnepeket vidéken, anyámnál töltöm, mint mindig. A karácsonyt Szardíniában ma is egyszerűen, az évszázados hagyományok szerint ünneplik. A szülői házban gyűlik össze a família apraja-nagyja, és a családi tűzhely melegénél örvendeznek egymásnak. Bizonyosra vettem, hogy erre az alkalomra szünetel a polgárháború, hiszen a karácsonyt még a fronton, a háborúban is tiszteletben tartották, nem?

Hát a polgárháború túltett a nagy háborún, legfeljebb a kaliberek tekintetében maradt le.

Amikor partra szálltam Terranovában, tüstént szokatlan mozgásra figyeltem föl. Könnyen rájöttem: szemmel tart a rendőrség. Nyilván értesültek jöttömről, tehát csakugyan elmentek az országos rendőrfőparancsnok táviratai. Néhány perc múlva hozzám lépett egy rendőrfelügyelő, és kellemes karácsonyi ünnepeket kívánt.

– A fölötteseimtől – mondta – parancsot kaptam, hogy közöljem önnel: nem maradhat Terranovában. Helyesebben: szabadon elutazhat vagy maradhat, de ha marad, az a parancsom, hogy az összes terranovai ellenzéki vezetőt tartóztassam le.

És elmagyarázta, hogy számottevő csendőr- és gárdistaalakulatok érkeztek Terranovába.

Megjegyeztem, hogy ha nem tudnák, közvetett módon, de egy képviselő szabadságát korlátozzák. A fel-

ügyelőnek azonban nem voltak alkotmányjogi aggályai. Odajött egyik barátom is; elmondta, hogy a városban ostromállapot van. Ő maga is kérve kért: utazzam el. Abból, ahogyan beszélt, láttam, a várost elfogta a rémület.

Tüstént elutaztam, és a szomszéd megyében összeültem a barátaimmal, akik tájékoztattak a legújabb fejleményekről: a kontinensről továbbra is özönlenek a fegyveres osztagok; két tüzérezrednek készítenek elő szálláshelyet. Az új kormánynak föltett szándéka, hogy megszilárdítsa tekintélyét a szigeten.

Néhányan a legkétségbeesettebb javaslatokkal álltak elő.

– Elbarikádozom magam otthon – mondta egy ügyvéd –, és az utolsó töltényig védekezem. Szögesdrótot is szereztem már. Tőlem jöhetnek a fasiszták! Tüzérséget kell bevetniök, ha el akarnak fogni.

Ha az olvasót érdeklik ezek a zűrzavaros események, később jelen lehet annál az ádáz csatánál, melyet a végsőkig elszánt jogász vívott a támadók ellen. De talán jó, ha már most közlöm, vér nem folyt.

Ismét vonatra szálltam, Cagliariba indultam. Mielőtt anyámhoz megyek, gondoltam, legalább egy napra megállok a sziget fővárosában.

Útközben, az egyik kis állomáson, egy fiatal párttagunk szállt be a fülkébe. Nagyon izgatottnak látszott. Gyorsan elmondta, hogy nem mehetek Cagliariba, le kell szállnom azon az állomáson, melyet a barátaim jelöltek ki. Ott várnak majd, és mindent elmondanak. Cagliarit – mondta – előző nap katonailag megszállták: nagyobb erőkkel megismételték a november 27-i támadást. A fasiszták az összes szervezet és újság székházát kifosztották, lakásomat megszállták, fényképemet

céltáblának használják. Az állomáson várnak, eltökélt szándékuk, hogy leszámolnak velem. Semmiképpen se menjek a városba, mert nincs ember, aki meg tudna védeni; bizonyos, hogy ott pusztulok, még csak nem is védekezhetem. Barátaimat letartóztatták. Csak néhányan tudtak megmenekülni, ők alkotnak láncot a közbeeső állomásokon. Ez az egyetlen, amit hirtelenjében meg tudtak szervezni, bizonyos, hogy már csak a puszta életünket menthetjük.

Leszálltunk a kijelölt állomáson. Barátaim aggódva vártak rám.

Kétség nem fért hozzá: az egész államgépezet engedelmeskedett a fasisztáknak. Cagliari, a sziget fővárosa, az ellenzéki demokrata mozgalom központja, a fasiszták kezére került. A főbb ellenzéki vezetőkkel másnap Nuoróban, a sziget közepén fekvő városban összejövetelt tartottunk. Ellentámadásról szó se lehetett, nagyobb szabású védekezést se szervezhettünk, mert a rendőrség csírájában fojtotta volna el. Más nem maradt hátra, mint az egyéni ellenállás.

Nuoróban a legfenyegetettebb helyzetben levő ellenzékiek fölfegyverkeztek, és otthonukat is felkészítették a védekezésre. Folytattam utamat a part mentén, karácsony estére anyámnál akartam lenni. Táviratoztam, hogy valószínűleg késő este lesz, mire odaérek.

Csak akkor érhettem volna gyorsabban oda, ha keresztülmegyek Cagliarin. Miután ezt nem tehettem, a hosszabb utat választottam, és leszálltam Senorbíban. Az volt a szándékom, hogy néhány órára megállok egyik barátomnál, és autón megyek tovább. December 24-e volt.

Senorbí apró mezőgazdasági központ, lakosai, főleg parasztok, eddig ellenségesen viselkedtek a fasizmussal

szemben. Barátom neves ellenzéki. Évfolyamtársak voltunk az egyetemen, aztán a háborúban bajtársak. Mély barátság fűzött össze bennünket. Apját és egyik nővérét is otthon találtam, két fivére éppen elment valahova. A család tagjai különböző helyekről gyűltek össze, hogy a karácsonyt együtt töltsék. Azonnal megtudtam, hogy a községben nagy a mozgás, mert a napokban egypár Cagliariból jött alak és néhány helybéli gazda szabályos fasiszta szervezetet alakított.

Amíg beszélgettünk, megérkezett a két fivér. Az egyik még egyetemista volt, a másik hadirokkant. Ez utóbbi repülőtiszt volt a háborúban, egy légipárbaj során sebesült meg; ellenséges területen zuhant le, puszta véletlen, hogy megmenekült. Harcos antifasiszta volt. Elfogták a táviratomat, mesélte, és a helybéli fasiszták megtudták, mi áll benne. Tudják, hogy a faluban vagyok, már gyülekeznek is a főtéren, nyilván ellenséges szándékkal.

Ha azonnal útnak indulok, az fejvesztett menekülésnek számított volna; hát inkább maradtam. A késlekedés meggondolatlanságnak bizonyult, mert a fasiszták nak időt adtam, hogy fölkészüljenek; még a szomszédos falvakból is hívtak rohamosztagokat. A főtérről kiabálás hallatszott. Egyik barátom kiment, szét akart nézni, de arcán rémült kifejezéssel nyomban vissza is jött: a fasiszták körülvették a házat, és engem követeltek.

Még be se fejezte, amikor két golyó fúródott a kapuba. A család egyik tagja kinyitotta az ajtót. Fekete inges, pisztollyal és tőrrel fölszerelt fasiszta állt a bejáratnál. Parancsolóan, hangosan mondta:

– Öt percet kapnak. Vagy kiadják a képviselőt, vagy megtámadjuk a házat!

– Bandita! – kiáltotta a házigazda magából kikelve.

A fasiszta eltűnt. A kapu becsukódott.

Elnézést kértem a kellemetlenségért, melyet akaratlanul okoztam, és felálltam, hogy kimenjek. Kínos helyzetbe kerültem. Elsősorban a fiatal lány jelenléte aggasztott; úgy remegett, mint akit a hideg ráz. Mégis, minden rémülete ellenére volt benne annyi lelkierő, hogy elvékonyult hangon ezt mondja övéinek:

– Inkább öljenek meg, mint ezt a szégyent, hogy egy vendégünket kiadjuk!

Erősködtem, hogy elmegyek, ám a házigazda családfői méltósággal, kissé ünnepélyesen hozzám fordult:

– Remélem, megteszi azt a szívességet, hogy a becsületes emberek közé sorol. Nem mehet ki. Ilyen szégyent soha nem hozhatok a családomra. Ha megtámadják a házat, majd megvédjük magunkat.

Előhozatta a fegyvereket: két katonai puskát, négy vadászfegyvert. Nem makacskodhattam tovább. Egy paraszt, aki végigverekedte a háborút, és most velünk volt a házban, szintén fegyvert kért. Hatan voltunk férfiak, köztük négy volt frontharcos. A hadtudomány szabályai szerint zajló ütközetre számíthattunk.

A repülőtiszt beleunt a várakozásba, és kikiabált:

– Az öt perc letelt. Gyertek! Gyertek be! Ezer líra jutalom az elsőnek.

A fasiszták válogatott sértegetésekkel válaszoltak. A házat körülvették, ám be nem merészkedtek. Rám halálos fenyegetéseket zúdítottak; a kaput husánggal verték, kővel dobálták. A házőrző kutyák ugatása majd megsüketített bennünket.

– Abesszíniában vagyunk – suttogta a lány, aki egyik fivére mellett kuporgott, és reszketett. „Vendég-

látóim" lánya Angliában tanult, angolszász nevelést kapott.

– Gyáva disznók! – kiabáltak kint a fasiszták. – Gyertek ki, ha van merszetek!

Elég sokáig ment ez így: én nem mentem ki, ők nem jöttek be. A zúgás egyre nagyobb lett.

Nem bírtam tovább elviselni, hogy az egész család ostromállapotban legyen miattam. Vendéglátóim tisztában voltak kényelmetlen helyzetemmel, és azt javasolták, hogy várjam meg az éjszakát, akkor titokban elmehetek.

– Este hazajönnek az emberek a munkából – tették hozzá –, és a parasztok kiszabadítanak minket.

Nem voltam elragadtatva attól, hogy szökjek, főleg egy gyerekkori élményem miatt. Valamikor láttam egy menekülő embert, csendőrök üldözték. Mindenki azt kiabálta: tolvaj, fogják meg! Azóta a menekülés képzete gépiesen ehhez a tolvajhoz kapcsolódik bennem. Különben se nagyon bíztam a hazatérő lakosság segítségében. Tudtam, hogy a legbátrabbakat letartóztatják, amint megérkeznek, és a többiek vezető nélkül maradnak. Zsebemben pisztoly lapult. Hirtelen, hogy barátaimnak ne lehessen idejük a tiltakozásra, a kapuhoz ugrottam; kinyitottam, és máris a fasiszták közt találtam magam.

A váratlan akció mindig sikert hoz, színpadon is, az életben is. A fasiszták hallgattak, és inkább meglepetten, mint fenyegetően néztek rám.

Fordulat következett be az eseményekben. Megkérdeztem, mit óhajtanak. Észrevettem, hogy vendéglátóim is kijöttek, és mellettem állnak. A fasiszták vezetője, volt frontharcos, századomban szolgált altisztként. Bátyja, egy százados, iskolatársam és bajtársam volt.

Ismertem a családját is. A harcokban nagyon kitüntette magát ez az altiszt. Nyugtalan természete a háború után a politika felé terelte, nemrég lett fasiszta. Amikor megláttam, azt kérdeztem:

– Maga vezeti a csapatot?

Zavartan felelt, parancsot hajt végre, magyarázta, és kérte, hogy maradjak nyugton.

Kiderült, hogy a helyzet nem is olyan drámai. El kell mennem vele valami közeli klubba, magyarázta a tiszt, ott várnak. Előreengedett; végigmentünk a fasiszták és a kíváncsiskodók sorfala közt. A nagyobb tekintély kedvéért úgy tettem, mint egy parancsnok, aki éppen szemlét tart. Egy idősebb, fogatlan, fekete inges paraszt az arcomba nevetett, aztán hirtelen elkomorodott; amikor elmentem előtte, fölemelte pisztolyát, és rám kiáltott:

– Halál Lussura!

A tiszt sarkon perdült, hátraugrott, és a paraszt fejére ütött a husánggal. A feketeinges a lábam elé rogyott.

– Csöndet! Rendet! – figyelmeztetett a tiszt.

– Éljen Lussu! – kiáltotta valaki, aki nyilván nem volt tisztában a helyzettel.

– Éljen Lussu! – hallatszott innen-onnan. Az éljenzés ragályként terjedt a tömegben és a házigazdáim közt, kik még mindig mellettem jöttek.

„Nocsak, mindjárt egész párt leszünk" – gondoltam.

A *klub* közel volt, pillanatok alatt odaértünk. A tiszt eltűnt, én ott maradtam a fasiszták közt. Várakozás közben beszédbe elegyedtem a közelemben állókkal. Falubeli parasztok voltak.

– Mit akarnak? – kérdeztem.

– Nizzát meg Savoiát meg Dalmáciát. A győzelem egy nagy csalás volt – válaszolta egy fiatalember.

Határvitákra alkalmatlannak véltem a pillanatot.

– Hát szerezzék meg – feleltem. – Én nem állok útjukba.

– Vízvezetéket akarunk – mondta a legidősebb.

Nem értettem, erre megmagyarázta, hogy a faluban kevés a víz, és vagy ötven éve várják a vízvezetéket.

– Még gyerek voltam, amikor megígérték – folytatta. – Most meg őszül a hajam, és a víz még nem ért ide.

Elmagyarázta, hogy a vízvezeték miatt haragszanak rám. A fasiszta vezetők azt mesélték be nekik, hogy én ellenzem a vízvezetéket.

Értésére adtam, hogy bornemissza lévén jobban szeretem a vizet, mint a bort, és a világon semmi okom sincs, hogy ellenezzem a vízvezeték megépítését; ha tőlem függne, kacsa módra lubickolhatnának a vízben. Néhányan elmosolyodtak. Fölbátorodtam:

– És ezért akarnak megölni? Csakugyan azt hiszik, hogy egy képviselő halálától idejön maguknak a víz? Úgy látom, inkább vért akarnak látni, nem vizet.

Már a legtávolabb állók is hallani akarták, mit mondok. A parasztok kezdtek rokonszenvet érezni irántam. Egyikük megemlítette, hogy két csatában mellettem harcolt az asiagói fennsíkon.

Visszajött a tiszt, és közölte, vele kell mennem. Elindultam utána, együtt léptünk be a terembe.

Középen, egy kerek asztalnál éltes urat láttam; tüstént ráismertem a falu jegyzőjére. Kalappal a fején ült, előtte táska és kiterített papírok. Egy pillanatig arra gondoltam, hogy végrendeletet akar íratni velem.

– Fölállni! – parancsolt a tiszt.

Mindenki felemelkedett. A tiszt intett, a jegyző levette kalapját, fölemelt egy hivatalos papírt, odajött hozzám, és átadta:

– Legyen olyan jó, és írja alá – szólt udvariasan.

Rápillantottam a papírra: közjegyzői okirat volt. Így kezdődött: „Őfelsége III. Viktor Emánuel, királyunk az Isten kegyelméből és a nemzet akaratából stb. stb." Rögtön utána nyilatkozat következett, melyben megtagadom politikai múltamat, és elismerem, hogy egyedül a fasizmus képes megmenteni Olaszországot. Így fejeződött be: „A nyilatkozat hiteléül . . ."

– Ezt ön szerkesztette? – kérdeztem a jegyzőt.

– Hitemre, én – válaszolta még mindig udvariasan.

– Semmi közöm ehhez a papírhoz – mondtam a tisztnek, és visszaadtam a jegyzőnek. Ám a tiszt más véleményen volt.

– Nem akarja aláírni! – kiáltotta az embereinek. – Fasiszták!

– Majd mi elintézzük! – felelték rá a fasiszták, és a husángok meg a pisztolyok már emelkedtek is a magasba.

Ismét nehéz helyzet állt elő. Megint izgatottság fogta el a jelenlevőket. Az előbb meghódított terepet megint elvesztettem, újra fenyegető arcok meredtek rám. Ketten mellemnek szögezték pisztolyukat. Volt fegyverem, de ilyen körülmények közt mit ér egy pisztoly? Próbáltam lecsillapítani a kedélyeket, ismét megnyerni a hallgatóságot, de valahányszor kinyitottam a számat, fenyegető hangzavar támadt.

„Átkozott vízvezeték!" – gondoltam.

– Hagyják szóhoz jutni – mondta egy bariton hang. Csönd lett. Kihasználtam az alkalmat, és az egykori frontkatonák csoportjához fordultam.

– Miután gyilkosságra készülnek – mondtam –, takarékoskodjanak a töltényekkel. Tessék, itt a háborús pisztolyom. Az lőjön, akit nem fog furdalni a lelkiismeret.

Senki se moccant. Tekintetük elárulta: megint a helyzet ura lettem.

– Hát jó – mondtam –, akkor hagyjanak kimenni.

A közelebb állók arrébb húzódtak, elindultam kifelé. Ám egy távolibb hang megint azt kiáltotta:

– Halál rá! Halál rá!

A „deus ex machina" nem kitalált irodalmi fogás: e pillanatban versenyautó robaja hallatszott; a kocsi megállt a *klub* előtt, sovány, magas, tetőtől talpig poros fiatalember, a szárd hadirokkantak megbízottja szállt ki belőle.

A fiatalember személyes barátom volt. Fasiszta menlevelet kapott, zavartalanul közlekedhetett mindenfelé. Amint meglátott, tudta, miről van szó. A terembe rontott. Igazi diplomata volt:

– Éljen Olaszország! . . . – kiáltotta, és átölelt engem is meg a parancsnokot is, aztán pillanatnyi megállás nélkül, kellemes hangon, széles mozdulatokkal a háborúról kezdett csevegni, a győzelemről, a hősökről és a mártírokról. Bámulva hallgatta mindenki. Látatlanban kezeskedik értem, mondta. Hagyták, csináljon, amit akar; a hadirokkantak vezetője jótállhat egy frontkatonáért. Beszélt, beszélt, közben karon fogott, és az autóhoz tessékelt. Eszébe se jutott senkinek, hogy megállítsa. Egy pillanat alatt beszálltunk, a kocsi pedig, mint a szélvész, elindult.

Késő éjszaka volt, mire anyámhoz értem. Fivérem elém jött, beszámoltam róla, hogy mi történt. Anyám aggódva várt, attól félt, hogy valami bajom esett. El-

érzékenyülten szorított magához, és a hagyományos karácsonyesti köszöntéssel fogadott:

– Békesség! Jézus Krisztus lejött az emberek közé.

Eszembe jutott a jegyző, és elfelejtettem válaszolni. Anyám meglepődött, várt. Fivérem mindkettőnket magához ölelt, és helyettem is mondta:

– Békesség! Jézus Krisztus lejött az emberek közé.

XVI.

Mialatt engem Senorbíban ostrom alatt tartottak, az iglesiasi és a gonnesai fasiszták bevonultak Porto Scusóba.

Ötvenen lehettek, mind fegyveresek. Jó részüket a bányászok közül szervezték be, bizonyos De Filippi vezette őket.

A huszonöt éves De Filippi egy jómódú terranovai család egyetlen fiúgyermeke volt. A háború után ideje java részét azzal töltötte, hogy nyakára hágott apai örökségének. A család beleunt, hogy folyton a tékozló fiú adósságait fizetgesse, és elkergette. Rövid kóborlás után Iglesiasban telepedett le mint sofőr. Hamarosan a helybéli rohamosztagosok vezetője lett.

Porto Scusóba meglepetésszerűen érkezett az expedíció.

Porto Scuso kisközség, lakosai kizárólag halászatból és tengeri fuvarozásból élnek. A hajósok itt hozták létre a legnagyobb szakszervezeti és politikai tömörülést. Frontkatonák voltak, a tengeren harcolták végig a háborút, ők se rokonszenveztek a fasizmussal. Vezetőjük a két Fois testvér lett, a lakosság nagyon hallgatott rájuk. Anyjuk tanítónő volt, ekkor már idős asszony, végtelen jóságáért a környék szinte bálványozta. Esküdt ellenségük volt az a levitézlett polgármester, aki az előző választáson megbukott.

A polgármester ellen büntetőeljárás indult közpénzek elsikkasztása miatt. Bosszúból és védekezésül alá-

kitotta meg a fasiszta szekciót épp ezekben a napokban, a cagliari hatalomátvétel hírére. Ő sugalmazta, majd maga vezette a büntető expedíciót.

Amikor a fasiszta menet Porto Scusóba ért, a halászok kint voltak a tengeren, a hajósok is a bárkákon vagy a rakparton dolgoztak. Csak akkor vették észre a fasisztákat, amikor azok már a kikötőbe értek.

– Melyikőtök Salvatore Fois? – kiáltotta a fasiszták vezetője.

– Tessék – válaszolta egy hang az egyik hajóról –, én vagyok – mondta, akit kerestek. És a partra lépett.

A fasiszták egy pillanat alatt körülvették. A legközelebb állók rászögezték pisztolyukat, és felszólították, hogy éljenezze meg a fasizmust.

– Ilyen disznóságra sose fogtok rávenni – tiltakozott Fois.

Egy hang tüzet vezényelt, Fois holtan esett össze.

A dörrenésre rémülten futásnak eredtek a közelebb álló hajósok. Csak Fois testvére, aki a többiek közt állt a parton, nem szaladt el. Egyedül, puszta kézzel rontott a fasisztákra. Néhány lépést tehetett csupán; újabb sorozat, és holtan zuhant fivére mellé.

– Így hal meg minden hazaáruló – jegyezte meg az egykori polgármester.

A hajósok elérték a bárkákat, fölszedték a horgonyt, és kifutottak a tengerre. A fasiszták nem tudták utolérni őket, csak a vitorlákat lőtték át. Aztán őrséget hagytak a holttestek mellett, és énekelve keresztülvonultak a falun.

Igazán szép győzelem volt.

A lakosság nem vett részt az ünneplésben. A félrevert harangok hosszan szóltak, mint évszázadokkal az-

előtt, amikor a tuniszi kalózok betörtek, és a parton a nagy kagylótölcsér föllármázta a vidéket. A lakosság szétszóródott a környéken, alig néhány család maradt a faluban, ők is elbarikádozták magukat.

A fasiszták kifosztották a munkásotthonokat és a tehetősebb ellenzékiek lakását.

A Fois fivérek édesanyja egyik lányával kivánszorgott a partra elesett fiaihoz. Az őrségül hátrahagyott fasiszták azt se engedték meg, hogy hozzáérjenek a halottakhoz. Megpróbálták eltávolítani a két nőt, de hiába volt minden fenyegetés: ott maradtak drága halottaik mellett, oly mozdulatlanul, mintha belőlük is elszállt volna az élet.

Alkonyatkor a fasiszták megengedték, hogy elvigyék a halottakat. A szülői házban a fivéreket egymás mellé fektették, a nők virágokkal borították a ravatalt. Kétségbeesett sírásuk kihallatszott az utcára.

A fasiszták meg voltak sértve, pisztollyal a kezükben bukkantak újra fel. Az idegeneket elzavarták, a nőknek pedig azt is megtiltották, hogy sírjanak.

Visszatértek Iglesiasba és Gonnesába; Porto Scuso már az övék volt. A prefektus fölöszlatta a helyi közigazgatást, és az egykori polgármestert a község királyi biztosává nevezte ki. A rendőrség és az igazságügyi hatóság jobbnak látta, ha nemigen érdeklődik, hogy mi történt. Egy évig fátyol borította a dolgot; aki igazságot követelt, hamar elhallgattatták. A halottak hozzátartozói azonban nem hagyták magukat. December 22-én általános amnesztiát rendeltek el minden politikai bűncselekményre, a Porto Scusó-i ügy azonban két nappal később történt, tehát nem vonatkozhatott rá az amnesztia. A rokonok kihasználva azt a kedvező körülményt, hogy viszály tört ki a szigetbeli fasciók vezetői

közt, elérték, hogy a bíróság megindítsa a büntetőeljárást. De Filippit és a négy főbűnöst letartóztatták, a cagliari esküdtek ítélkeztek fölöttük. A per nagy biztonsági intézkedések közepett zajlott. A Porto Scusóiak tömegesen özönlöttek Cagliariba. Én a magánvád képviselői közt voltam.

Reggelenként, amikor megérkeztek a vádlottak, a cagliari fasiszták énekszóval és nagy parádéval fogadták őket. A bűnösök mégse ujjongtak: a halottak emléke nyomasztóan nehezedett rájuk. A vádlottak következetesen tagadták, hogy ők lőttek.

– Nem engedhető meg, hogy perbe fogják a „Marcia su Romá"-t – hajtogatták a fasiszta védőügyvédek.

– De hiszen itt a „Marcia su Porto Scusó"-ról van szó – magyarázta az elnök.

A volt polgármester tanúvallomása következett. Gomblyukában az Olasz Koronakereszt szalagja hivalkodott: legutóbbi érdemeiért lovaggá ütötték.

– Kijelentem – vallotta –, hogy attól a naptól fogva, hogy a Fois fivérek eltűntek, a községben semmi sem zavarta a közrendet.

– Gyilkos! – kiáltotta egyhangúan a többi tanú, és velük a hallgatóság.

Szitkok áradata zúdult a lovagra, az elnök kénytelen volt felfüggeszteni a kihallgatást.

Rövidesen folytatták a tárgyalást. Még vissza se ültem a helyemre, amikor – nem tudom, hogy s mint – zárt borítékot juttattak el hozzám. Egy cédula volt benne:

„Vagy hallgat, vagy kinyírjuk, mint egy kutyát. Éljen Olaszország! Az első menetbeli fasiszták csoportja."

Elnöki tekintély ide, elnöki tekintély oda, a hallga-

tóságot nem lehetett lecsillapítani. Amikor tanúvallomásukban a nők elmondták: pisztollyal tiltották meg nekik, hogy elsirassák halottaikat, a teremben kitört a vihar. Az államügyész, aki eddig állandóan enyhíteni akarta a vádlottak felelősségét, keményen kijelentette:

– Ha a bűn ilyen méreteket ölt, semmiféle politikai igazolásnak nincs helye. Ez nem politikai ügy.

A politika mégis közbeszólt. A prefektus nem hivatalos formában ugyan, de mindent elkövetett, hogy rábírja az esküdteket: mentsék föl a vádlottakat. Mindent megtettek, még az érseket is mozgósították; rá is szükségük volt ezekben a napokban. Presztízsokok miatt a kormány politikáját nem lehet elmarasztalni, mondták. Az egész fasiszta sajtó ezt szajkózta; a sorok közül ki lehetett érezni a megtorlással való fenyegetőzést.

Az ítélet napján a bíróság közelében zászlókkal, zeneszóval ünneplő fasiszta menet várta a szabadulás hírét. Autók sora állt készenlétben, hogy a fölmentetteket és rohamosztagos társaikat Iglesiasba vigye.

Iglesiasban háromszáz személyes bankett várta De Filippi és társai érkezését. Diadalünnepre, fogadásra készülődtek, a felmentés teljesen bizonyosnak látszott, jóval az ítélet előtt. Az esküdtek mégis elítélték őket, méghozzá egyhangú döntéssel. Egy világ választotta el a fasiszták lelkét a város népének lelkétől.

Az egyik vádlott derűsen jelentette ki:

– Súlyosabb büntetést is megérdemeltünk volna.

De Filippi más véleményen volt. Bizonyos volt abban, hogy felmentik. Amikor meghallotta, hogy húsz évet kapott, megint úgy viselkedett, mintha még parancsnok volna; közönyt tettetett. Felénk fordult, és azt kiabálta:

– Köpök rátok!

Fasisztákhoz méltó stílus. Az adott körülmények közt fasiszta körökben vértanúknak kijáró hírnevet szerzett vele.

Az ünnepi menet elsomfordált, az iglesiasi rezesbanda is elhallgatott. Az autók visszatértek a garázsba. Az iglesiasi bankett elmaradt. A vendéglős azonban, aki már sok kiadásba verte magát, a pénzét követelte. A vita sokáig elhúzódott: a vendéglőst nem fizették ki, és amikor nagyon kényelmetlenné vált, méltatlan politikai magatartás címén kizárták a fascióból. De Filippi másnap valami úton-módon üzenetet juttatott el hozzám: nem fog sokáig börtönben penészedni, és az a nap, amikor kiszabadul, életem utolsó napja lesz.

Fenyegetése és jóslata szó szerint nem vált ugyan be, de ez nem rajta múlt.

A fasiszták nem nyugodtak meg az esküdtszék ítéletében; tűrhetetlen sértésnek tartották, kihívásnak a rendszer ellen. Rocco igazságügy-miniszter személyesen érdeklődött, és bírói tévedésnek nyilvánította az ítéletet. Élt jogával, és két évvel az ítélet után kegyelmet gyakorolt. Szabadlábra helyezték az elítélteket; most már mindenki ünnepelhetett, akit annak idején az esküdtek meg nem értése megfosztott ettől az örömtől. Iglesiasban tartották az ünnepségeket. Befejezésképpen diadalmenetben vonultak végig a községen, és kizárólag egy nemrégiben költött, ha nem is népszerű, de az olasz tereken híres dalt énekeltek:

Köpök rá,
mi lesz a sitten,
úgyis győz majd
fekete ingem.

De Filippi kijött, engem pedig bevittek a börtönbe. Nem feledkezett meg rólam, küldött egy képeslapot. Ezt írta rá: „Adj hálát az égnek, hogy börtönben vagy."

De térjünk vissza az 1922-es karácsonyhoz.

A cagliari fasiszták nagyon méltatlankodtak amiatt, hogy sértetlenül kijutottam a senorbíi ostromgyűrűből. Egy összejövetelen ünnepélyesen megesküdtek, hogy élve vagy halva, de elkapnak. Tüstént büntetőexpedíciót szerveztek ellenem. Barátaim azonban értesítettek róla, és volt időm, hogy megtegyem a szükséges intézkedéseket.

A hegyek közt egy olyan faluban bújtam el, amelyet csak néhány hágón lehetett megközelíteni. Megszerveztem, hogy ezeket az utakat szabályos katonai zár alatt tartsák; két hétig olyan óvintézkedések közt éltem, mint egy elszigetelődött gyalogsági osztag a háború alatt. Elővédek, őrszemek, őrhelyek, őrjáratok; az egykori frontkatonák váltak be a legjobban. A falu két hétig el volt zárva a világtól.

A fasiszták golyószórós teherautókon négyszer indultak ostromra, de mindig csak félútig jutottak el. Amint körülnéztek, látták, hogy jobb, ha visszafordulnak. Bármiféle vállalkozás igen kockázatos dolog a hegyekben, ismeretlen, ellenséges terepen.

Amikor elvesztették önbizalmukat, tüzérüteg bevetését kérték, de a prefektus ezt megtagadta. Így aztán egy ideig nem zaklattak.

A szigeten a helyzetet közel sem az a nyugalom jellemezte, melyet a hódítók ígértek. Amnesztiát kaptak a politikai elítéltek, de mindenütt folytatódott az erőszak.

Marmillában, a Cagliari közelében fekvő mezőgaz-

dasági vidéken egy fasiszta vezér, az a bizonyos Sanna vált hírhedtté, akit a háború alatt szokésért és rablásért halálra ítéltek. Most egy rohamosztag vezetője lett, s ahol megfordult, a rémulet járt nyomában. Desulóban a fasiszták egy éjszakai hadművelet során két ellenzéki házát támadták meg, a pénzt, az értékesebb tárgyakat, sőt még az élelmet is elvitték magukkal. Cagliariban Cesare Frongiát, egy volt frontkatonát, sok háborús kitüntetés tulajdonosát, a nyílt utcán, fényes nappal gyilkolták meg. Ugyancsak Cagliariban Efisio Melis ozvegyét a temetőben megtámadták és bántalmazták; meg akarták akadályozni, hogy virágot tegyen férje sírjára.

Ezeknek az eseteknek a híre bejárta az egész szigetet. A fasizmust nem politikai pártnak tekintették, hanem az állam védőszárnyai alatt tevékenykedő banditizmusnak. A foldbirtokosok beléptek a fascióba, a lakosság nagy része azonban napról napra jobban megvetette a fasisztákat. Ez a helyzet a kormánynak se tetszett. Szükség volt a lakosság széles rétegeinek egyetértésére, különosen a volt frontkatonák együttműkodésére, hiszen Mussolini az ő képviselőjüknek vallotta magát. Hirtelen fordult egyet a politika: a prefektusokat leváltották, Gandolfo tábornokot pedig a fasizmus és a kormány teljhatalommal felruházott képviselőjeként Szardíniába küldték.

XVII.

Gandolfo tábornok a VIII. hadtest parancsnoka volt a háború végén. 1918 októberében a Vittorio Venető-i csatában Montello és Grave di Papadopoli közt sorozatos vereségek érték, ezért leváltották. Aztán belépett a fascióba, és tekintélyes vezető lett; ő dolgozta ki a fasiszta milícia szervezeti szabályzatát, és a „Marcia su Romá"-ban is részt vett. Az volt a híre, hogy ellenzi az egyéni erőszakot; a volt frontkatonák közt nagy tekintélynek örvendett. Mussolini úgy képzelte, ő a legalkalmasabb rá, hogy megnyerje a szárd frontkatonák szívét, és a fékevesztett erőszak hónapjai után a sziget közvéleményét a fasiszták oldalára állítsa.

A tábornok gyorsan végigjárta a szigetet, és nyomban rájött: a széles tömegeket csak úgy nyerheti meg, ha taktikát változtat. Azzal kezdte, hogy nyilvánosan közölte: helyteleníti a múlt bűneit, és könyörtelenül elbánik a törvénysértőkkel. Kiáltványt intézett a volt frontkatonákhoz, melyben bejelentette, hogy minden csodálata az övék, és reméli, belépnek a fascióba.

Gandolfo magatartása megbolygatta a kedélyeket. A kormányt képviselte, és mégis megtagadta a gaztetteket, melyeket a kormány nevében és védőszárnyai alatt követtek el. A fasiszták méltatlankodtak – az ellenzékiek reménykedtek, hogy visszatér a törvényesség. De míg a tábornok békés hangon fuvolázott, a helyi fasiszták tovább harciaskodtak, és a tábornok nem lépett közbe. Nyilvánvaló: mindenkinek értésére

kívánta adni, hogy rajta áll: békét teremt-e vagy háborút. Hogy legyőzze a fasizmus jelenlegi képviselőit, szüksége lesz egy új fasiszta vezető gárdára, de amíg ennek létrehozása nem bizonyos, nem söpörheti el a mostaniakat. Ezt különben nyíltan is hangoztatta.

A tábornok taktikája nem vált be, ő azonban nem csüggedt. Megkörnyékezett minden politikai személyiséget, és arra kérte őket, hozzák össze velem. Én haszontalannak véltem bármiféle megbeszélést: demokratikus, önkormányzatra törekvő republikánus áramlatot képviseltem, milyen egyezségre juthattunk volna mi ketten? Barátaim azonban erősködtek, így végül mégis találkoztunk.

Bár első perctől nyíltan szembenálltunk egymással, hosszúra nyúlt a beszélgetés. Kijelentette, hogy mindenre kész, ha barátaim és én csatlakozunk a fascióhoz. Ezt politikai képtelenségnek tartottam, és követeltem, hogy a kormány tartsa és tartassa tiszteletben a törvényt. A tábornok nem tudta fölfogni: ha egyszer lehetőséget ad, hogy a helyzet urai legyünk, akkor mért makacskodunk, és miért akarunk ellenzékben maradni? Megtettem minden tőlem telhetőt, hogy megértessem vele álláspontomat, de hiába. Sőt minél pontosabban, logikusabban érveltem, annál kevésbé értette meg okfejtésemet. Abból indult ki, hogy ha egyszer végigverekedtem a háborút, nem is lehetek más, csak fasiszta. Minden más szempont hidegen hagyta.

– Én nem vagyok politikus – szögezte le végül a tábornok –, tehát elvi megfontolásait nem is értem. Én katonaember vagyok. Ahol csata folyik, nekem ott a helyem. És miután a fasizmus harcoló sereg, életemet neki szentelem. Ez a lényeg, a többi nem érdekes.

De Bono tábornokhoz hasonlóan ő is a rohamlövé-

szektől jött; ezt a fajta könnyűgyalogságot Marmora tábornok állította föl a Risorgimento idején, és először a krími csatában vetették be. Azóta sportos magatartás, gyorsaság, ütőképesség jellemzi a rohamlövészeket. Az olasz hadseregben ők azok, akiket a politikában szindikalistáknak, a művészetben futuristáknak neveznek. Beszélgetésem Gandolfo tábornokkal semmire se volt jó. Ő mégse csüggedt. Elérte, hogy két-három ismert ellenzéki együttműködjön vele, aztán nagygyűléseket tartott. Egyenesen a lakossághoz beszélt.

– Most az összes ellenzékihez fordulok – mondta –, különösen a frontkatonákhoz. Ti elsősorban azért vagytok antifasisták, mert a mostani fasisztáitok szemét emberek. Hát én mind egy szálig börtönbe csukatom őket – a tömeg tapsolt. – Lussu képviselő poéta, csakhogy a politikát prózában írják, nem versben – ez is jó érv volt. – Ő azt akarja, hogy tovább tartson a gyűlöletes, véres testvérháború. – Valóban ilyesmit akartam volna? – Az apátok vagyok, nem az ellenségetek. A tábornokotok vagyok – fordult a frontharcosokhoz –, nem a prefektusotok. Azt mondjátok, veszélybe kerültek a politikai szabadságjogok? Hát lépjetek be a fascióba, és védjétek meg! Ti lesztek a helyzet urai. A kezetekbe teszem a fasisztákat, azt csináltok velük, amit akartok. Az igazi fasiszták ti lesztek.

Az ilyen beszéd mindig hatásos. Sok ellenzéki megingott.

– Demokraták vagytok? – szónokolt a tábornok. – Hát én talán nem vagyok demokrata? Önkormányzatért küzdő republikánusok vagytok? Hát maradjatok azok, senki se akadályozza meg. A fasizmus olyan, mint a mozaik, a különféle képek, a változatos formák csak szebbé teszik.

A tábornok igazi pszichológus volt. Az erőszaknak nehéz ellenállni – a csábításnak még sokkal nehezebb. Sokan ellenálltak az elsőnek, de bedőltek a másodiknak.

Egy fiatal orvos ezt hajtogatta: „A szabadság mellett ki kell tartanunk a nehéz órákban. Amikor veszély fenyegeti, meg kell védenünk, ha elbukik, vele kell pusztulnunk." A prefektus magához rendelte; félóra múlva megingott, és belépett a fascióba.

Mások azért engedtek a csábításnak, hogy bosszút állhassanak sérelmeikért. Pirriben, egy Cagliarival szomszédos községben, az egyik ismert ellenzékit nemrégiben megverték a fasiszták, és ricinust itattak vele. Most jelentkezett a tábornoknál, belépett a fascióba, és még aznap nyilvánosan megverette azt a rohamosztagparancsnokot, aki annak idején megbotoztatta. A marmillai Villamarban egy gazdálkodót, bizonyos Melist, az ellenzék vezetőjét, háromszor is lecsukatták a falujabéli fasiszták. Később is rátámadtak, és megverték. Megbilincselték, és egy napon kétszer is rákényszerítették, hogy ricinusolajat igyon. A fasiszták még ezzel sem érték be; megtiltották, hogy kilépjen a házából, a földjén sem engedték dolgozni. Amikor megszegte a tilalmat, pisztolyt fogtak rá. Valami csoda folytán életben maradt, de több helyen megsebesült. A tábornok hosszan beszélgetett vele, és az eredmény: ő lett a falubeli fasiszták teljhatalmú vezetője.

Futóbolondként érkezett vissza a faluba; fölöszlatta a fasciót, újat alapított, és egy hétig mást sem csinált, csak verette és ricinusolajjal itatta egykori támadóit.

Más községekben is történtek hasonló esetek. A rendőrség végrehajtotta a kormány parancsait, és vita nélkül támogatta a hivatalos vezetőket. Változatlan

hévvel üldözte azokat, akiket eddig támogatott. A fegyelem nem engedi a mérlegelést, különben hová lenne a fegyelem maga.

Akik a büntetőosztagokban és az akciókban vitézi hírt, nevet szereztek, most kegyvesztetten, megfélemlítetten, ellenkezés nélkül tűrtek el minden támadást. Saját kárukon tanulták meg, hogy a politikai harcban mit ér az állam oltalma. És lassanként, amint egyre nagyobb nyomás nehezedett rájuk, eszméik is megváltoztak, szerencséjük fordultával egyenes arányban. Erős, központosított államot akartak? Most széles önkormányzatú államra áhítoztak. Háborús politikát követeltek? Most pacifisták lettek. Kigúnyolták az „örök eszméket"? Most demokratának vallották magukat. Napok alatt szilaj antifasisztákká váltak, halomszámra kaptam tőlük a táviratokat, melyekben viselkedésemet magasztalták, és a szabadságot dicsőítették. Az eszmék megelőzik az eseményeket, vagy utánuk kullognak? A kérdés bonyolultnak tűnhet.

Gandolfo tábornok diadalt ült. Emlékszik még az olvasó arra az elvbarátomra, aki Rómában közölte, hogy fölvágja az ereit? Az elsők közt állt át a fasisztákhoz, és nyomban tekintélyes állást kapott. Hát arra az ügyvéd barátomra, aki szögesdrót akadállyal vette körül a házát, és esküdözött, hogy az utolsó töltényig ellenáll, még a tüzérségnek is fittyet hány? A fasizmus legvadabb ellenzői közé tartozott. Egy hosszú eszmecsere végén a prefektus így szólt hozzá:

– Döntsön. Vagy a börtön, vagy a fasizmus.

Néhány percnyi türelmet kért, aztán az ötödik percben a fasizmust választotta. A prefektus fontos funkcionáriust csinált belőle. Hamarosan viszontláttam. Fölkeresett, de nem engedtem be. Mégis bejött.

– Kidobott pénz volt az a sok töltény – mondtam. – És a szögesdróttal mit kezdtél?

Nem válaszolt. Zsebéből egy régi kiadású, XVI. századi könyvet húzott elő, és elolvastatta velem a címét: *Az előbb római katolikus, aztán kálvinista, majd lutheránus, legvégül ismét katolikus – ám mindvégig ateista – luccai Simon Sinai utolsó hitvallása.*

Emlékszik még az olvasó iskolatársamra, akinek senorbíi házában körülzártak? Belépett a fascióba. És a repülőtiszt testvére? Ő is belépett. Még a fiatalember, az egyetemista is a fasiszták közt végezte. Gandolfo tábornok úgy ünnepelte, mint legnagyobb hódítását. Hát azokra a barátaimra emlékszik-e a nyájas olvasó, akik karácsonyeste, amikor Cagliariba tartottam, olyan aggódva vártak az egyik állomáson? Közülük ketten kivételes bátorságukkal tűntek ki. Megátalkodott republikánusoknak számítottak. Mindketten beálltak a fascióba, sőt a „második menet" fasizmusának nevezett irányzat szervezői voltak. Keményen próbára tették őket. Amikor átálltak a fasisztákhoz, azt gondolták, hogy a saját sorsukon túl a sziget sorsát is meg tudják változtatni. Gandolfo tábornok fő segítőtársai lettek. Azt hitték, lassan, szép finoman átformálhatják a fasizmust – és mi történt? Őket is elnyelte, mint kacsa a nokedlit. Hamarosan parlamenti képviselők lesznek, és a Farinacci vezette radikális-forradalmi irányzathoz csatlakoznak, nekem pedig tömérdek kellemetlenséget okoznak. Aztán egymástól is elválnak útjaik, az egyik nagyobb fasiszta lesz, mint a másik.

Irodámban dolgozott egy évfolyamtársam az egyetemről. A háborúban is bajtársam volt. Gróf létére – Cao di San Marco grófnak hívták – republikánus és demokrata volt, és sose dicsekedett nemességével.

A tábornok könnyedén maga mellé állította. Belépett a fascióba. Ő is képviselő lesz majd, és hamarosan ősi fegyvereiből rendez kiállítást.

Lassanként letűntek az első menet fasisztái. A második eresztés fölgyújtotta, majd elfoglalta az elsők lapjának székházát. Amíg a belviszállyal voltak elfoglalva, megfeledkeztek az ellenzékiekről: rövid ideig békességben éltem. Megszakítottam minden kapcsolatot azokkal a barátaimmal, akik fasiszták lettek, közvetítők útján mégis tudtomra adták, hogy ha egyáltalán élek, azt csakis az ő „önfeláldozásuknak" köszönhetem. A helyzet nemcsak Szardíniában, hanem az ország többi részén is zavaros volt. A parlament továbbra is csak a folyó adminisztratív ügyeket tárgyalta. Egyébként másról nem is tárgyalhatott. Egy haladó árnyékparlament nyilván szívesebben is vette, hogy kívül marad az álarc nélküli diktatúra nyílt politikai harcain. Ebben a helyzetben felesleges lett volna az országot az alkotmányosság illúziójával áltatni. Bejelentettem a képviselőházban, hogy lemondok képviselői tisztségemről. Elutasítottak. Ismét lemondtam. Újra el akartak utasítani, de többet nem tettem be lábamat a parlamentbe.

A második menet fasisztáihoz csatlakozott az összes üzletember, az összes „jóérzésű" ember, a nyugalom, a rend és az alkotmányos hatalom valamennyi híve. Ám a tömegek állhatatosan ellenálltak, az új széljárás sem ingatta meg őket. A fasiszta ünnepségek ugyanolyan részvétlenség mellett zajlottak, mint régen.

Gandolfo tábornok azt hitte, egy gyarmati milíciaezred fölállításával felvillanyozhatja a szigetet. Szardíniának voltak katonai hagyományai. A tábornok saját hiúságát legyezgette ezzel az ezreddel. A szárd gyarma-

ti ezred hamarosan nemzeti rendelkezési állományba került. Az első olyan fasiszta katonai alakulat volt, melyet a gyarmati háború érdekében hoztak létre. Sokat beszéltek róla külföldön és Olaszországban egyaránt. A Milícia fölállítása a sziget életében valóban nagy esemény volt.

XVIII.

A királyi gárdát föloszlatták, mert hűtlennek bizonyult a fasizmushoz. Helyébe hozták létre a Milíciát, a fasiszta párt hadseregét. 1922 decemberében kezdték fölállítani, a „Duce" parancsnoksága alá tartozik. Önkéntes szervezet, éppen ezért tagjai magas fizetést kapnak. Magja a büntetőosztagokba tartozó fasisztákból alakult. Római mintára szervezték meg – antik római mintára, természetesen. Az ezredeket légióknak nevezik, a zászlóaljakat cohorsoknak, a századokat centuriáknak, az osztagokat pedig manipulusoknak. Az ezeknek megfelelő parancsnokokat consuloknak, senioroknak, centurióknak és decurióknak. A közkatonák is római nevet viselnek: princepsek és triariak. Jelvényük a kiterjesztett szárnyú császári sas.

A gyarmati Milícia a fasiszta Milícia egyik különleges alakulata. Gandolfo tábornok ezt a légiót szervezte Szardíniában.

A tábornok szenvedélyes hangú kiáltványt bocsátott ki, a toborzás mégis csigalassúsággal haladt: egy hónap alatt harminc önkéntes jelentkezett. Kevés, akárhogyan nézzük is. A második kiáltványban fölemelték a zsoldot: az ellátáson és a ruházaton kívül fejenként tizenhat lírát ígértek. A jelentkezők száma rögtön a szükségesnél is nagyobbra rúgott, néhány ezren be se jutottak. A fasiszta sajtó büszkén hangoztatta, milyen gyorsan erősödik a fasizmus a szigeten.

Az új alakulat az I. légió nevet kapta: csakugyan az

első volt, amely Olaszországban alakult. Gyorsan fölszerelték, ellátták fegyverrel, majd ünnepélyesen föleskették. Az egész cagliari katonai helyőrség jelen volt a ceremónián. A légió kivont tőrrel háromszor a levegőbe bökött, ez volt az eskü. Többé-kevésbé így esküdtek föl a régi rómaiak is.

Amikor befejeződött a szertartás, a cohorsok végigvonultak a városon. Éppen Cagliariban tartózkodtam, és láttam, amint elvonulnak ablakom alatt. Soraikban számos princepset fölismertem; sok egykori frontkatona menetelt köztük. Az egyik centurio tizedesem volt a háború alatt. Egy másik centurióban a borbélyomra ismertem. A tisztek nagy része tiszt volt a háborúban is.

A légiót vezető consul egy ezredes volt, jól ismertem. Hadnagy koromban ő volt a századosom; a háborút ezredparancsnokként fejezte be. Elérte a korhatárt, ezért nyugdíjazták; katonapolitikával sose foglalkozott. Rendes ember volt. Mindig liberálisnak tartotta magát, sokak szemében furcsának tűnt föl, hogy fasiszta lett, és consul.

– Én gyarmati fasiszta vagyok, nem olaszországi – magyarázgatta. – Az arabok nem értenek a politikához.

A légió gyorsan túlesett a kiképzésen, és indulási parancsot kapott Líbiába. A consul halasztást kért, mert szükségesnek vélte a további katonai felkészülést, de hiába. A légió a cagliari kikötőben hajózott be.

Nagy ünneppé nyilvánították az indulás napját. A sziget fasiszta szervezeteinek képviselőit Cagliariba rendelték. A parton gyülekeztek a nőrokonok, hullott a könny. A harsonák és a dobok felváltva szolgáltatták a zenét. Gandolfo tábornok megcsókolta a császári sast, majd beszédet mondott, melyben fölidézte Jugurthát és Karthágó romjait.

– Kié Afrika? – kiáltotta végül a hajó parancsnoki hídjáról.

– A miénk! – válaszolta a légió, és a tőrök magasba emelkedtek.

– A miénk! – visszhangozta a partra gyűlt fasiszták tömege.

A légió távozása után Cagliariban gyarmatosító kampányt rendeztek. Nagy kartonlapokra fölrajzolták a római császárkor Afrikáját, és ezt kifüggesztették a színházakban, a kávéházakban, a hivatalokban. A tengerpartot a Nílustól a Gibraltári-szorosig újra latinok népesítették be. Alexandriát, Kirénét, Homst fallal rajzolták körül. Karthágó helyére valódi fügefát festettek: Cato, az „Öreg" szavaira emlékeztettek vele. Rendkívül érdekes vetítettképes előadássorozatot rendeztek. Szardínia lázban égett. Gandolfo tábornoknak percnyi nyugta se volt.

Több mint két hónap eltelt, és semmi újság a légióról. Kétértelmű hírek kezdtek szállingózni. Először úgy tűnt, a rossz nyelvek terjesztik ezeket, majd pontosabb értesülések jöttek: a légió, az ellenséggel szemben álló légió föllázadt. Gandolfo tábornok belebetegedett a hírbe.

A következő történt:

Arab törzsek törtek rá a Kufrai oázisra. A gyarmat kormányzója szerint a fasiszta légióra várt a megtorlás tiszte. Parancsot is kapott Rómából: az I. légiót minél hamarabb vessék be, hogy a hír egy pillanat alatt elterjedjen, és lelkesítse föl az olasz ifjúságot, valamint szilárdítsa meg a szárd fasizmust. A polgárháború után igazi háborús babérokra volt szükség. A consul előhozakodott néhány ellenvetéssel a légió katonai felkészültségét illetően, de oly nagy volt a megtiszteltetés,

hogy túlságosan nem mert makacskodni. A légió parancsot kapott, hogy induljon támadásba. Az arabok szabályos csatarendben és kihívó önbizalommal várták az ellenséget. Ez volt az első alkalom, hogy a fasiszták fegyveres ellenféllel kerültek szembe, nyílt csatában. Óriási volt a várakozás.

És óriási lett a meglepetés. A légió ott, ahol állt, legyökerezett, és nem volt hajlandó megmozdulni.

A lélekszakadva érkező tisztektől a légionáriusok elmaradt zsoldjukat követelték. Azt állították, hogy a megállapodást nem tartották be, nekik napi tizenhat líra jár, nem hét. Valóban csak hetet kaptak, és az ellátás is az átlagmenázsi volt.

A consul mindent megtett, hogy elhárítsa a veszélyt, de erőlködése hiábavalónak bizonyult. A légionáriusok megátalkodottan követelték a pénzt. Amikor a consul látta, hasztalan minden erőfeszítés, megparancsolta, hogy tartóztassák le a zendülés vezetőit. Erre pokoli zűrzavar támadt. A légionáriusok fegyverrel akadályozták meg, hogy végrehajtsák a parancsot. Egyre kínosabb lett a helyzet. A katonai fegyelem véresen komoly dolog mindaddig, amíg a parancsokat katonásan végrehajtják, de ezen túl semmi különbség katonák és civilek közt.

A consul megpróbált időt nyerni, de végül kénytelen volt értesíteni a katonai parancsnokságot. Sürgősen reguláris osztagokat küldtek: gyalogságot, lovasságot, tüzérséget. A zendülőket körülfogták, és ágyúkat irányítottak rájuk. Csak ekkor változtatták meg véleményüket, és voltak hajlandók rá, hogy útnak induljanak. A reguláris osztagok némi távolságból követték őket. A légionáriusok szabályosan meneteltek, de magatar-

tásuk legfeljebb az olaszokban keltett félelmet, az arabokban nem.

Ilyen körülmények közt igazán merészség lett volna fényes ütközetekben reménykedni. A parancsnokság rá is jött, hogy jobb, ha lemond a vállalkozásról, és még aznap visszarendelte táborhelyére a légiót.

Néhány nap múlva a légió feloszlott. A centuriákat különböző reguláris egységekhez osztották be. A légió és a cohorsok nem léteztek többé, csak a szétszórt centuriák maradtak meg. Az erkölcsi egység megszűnt. A csapatszellem halálos csapást szenvedett. Minden utólagos erőlködés hasztalan volt, pedig a légionáriusok megadták magukat, hajlandók voltak már engedelmeskedni zsoldemelés nélkül, a régi menázsi mellett is. Néhány centuriát később be is vetettek súlyos ütközetekben. A légió azonban mint szerves egység már nem létezett, nem képviselte a fasizmust, politikailag nulla volt. A légionáriusok kérték, hogy mentsék fel őket a szolgálat alól, mert a parancsnokság nem tartotta be a toborzáskor kikötött feltételeket.

A kormány elrendelte, hogy szervezzék újjá a légiót, és küldjék vissza Szardíniába.

Érkezésének híre egy pillanat alatt szétfutott. Szardíniában mindenki látni akarta a légiót. A háború óta semmit nem kísért ekkora érdeklődés, kivéve azt, amikor híre támadt, hogy Cagliariban partra száll a „Fehér Szarvas". A „Fehér Szarvas" az egyik leghíresebb indiánfőnök volt, sokáig uralkodott a Nagy Tavak vidékén, az Egyesült Államok és Kanada határán. Indiánfőnöki ruhájában, tollakkal, pipázva érkezett Olaszországba. A fasizmus nagyon vonzotta, kijelentette, hogy ha visszatér hazájába, fasiszta módra szervezi meg törzseit, és a fekete inget is ráadja legharcia-

sabb rézbőrűire, akik húzódoznak a washingtoni ivadékok unalmas demokráciájától. A fasizmus, de maga a „Duce" se maradt érzéketlen lelkesedése iránt, nagy hűhót csaptak körülötte. Firenzében tiszteletbeli konzullá választották, és meghívták, hogy számos fasiszta megmozduláson vegyen részt, méghozzá fekete ingben.

Néhány színházban lelkes ünneplésben részesítették, a toszkán arisztokrata hölgyek bele is szerettek. Az indián gyönyörű volt. A „Fehér Szarvasból" Szardínia se maradhatott ki. Olyan kíváncsian várták, hogy érkezése előtt egy hónappal, mint a színházban, eladták a helyeket az ablakokban, melyek alatt majd el fog haladni. A „Szarvas" olasz tereken való portyázásának azonban gyászos vége lett. Túlságosan bízott magában.

A bűnügyi rendőrség szimatot kapott, és épp akkor tartóztatta le, amikor egy diadalív alatt ment át. Kiderült, hogy holland származású nemzetközi kalandor, jó néhány európai ország rendőrsége keresi. Szardíniába tervezett utazása elmaradt.

A város beteges izgalommal várta a légió partraszállását. Egész Cagliari a parton leste a látványosságot.

A légió némi rendetlenségben szállt partra. Néhányan vízbe pottyantak. A légionáriusoknak mindenük volt, csak harcias külsejük nem. Ugyanazt a ruhát viselték, amiben elindultak. Nagyon szegényes öltözék volt: rongyos, foltos, izzadt. Kezükben vagy vállukon sokan kis afrikai majmot hoztak. A legmarconábbak oldalán hatalmas görbe kard díszelgett.

A partraszállási művelet jó ideig tartott, és a légió elvesztette türelmét, lehetetlen volt megakadályozni szétszéledését. A légionáriusok nagy része szétszóródott a parton, megszállta a környező kávéházakat, és parancsoló hangon rendelt mindenfélét.

– Gandolfo tábornok számlájára – kiabálták.

Többször is gyülekezőt fújtak, de a légionáriusok a fülük botját se mozdították. Tamtamkísérettel arab dalokat és háborús egyvelegeket énekeltek. Órákba telt, míg a tisztek és a tisztesek vissza tudták csalogatni őket. Megkezdődhetett a felvonulás: elöl a birodalmi sas, hátul a teherhordozó szamarak.

A térparancsnokság a zenére is gondolt: díszegyenruhás ezredzenekar működött közre. A pompás rendezés volt hivatva elrejteni a város szeme elől a belső bajokat: a szennyest nem kell kiteregetni. A légió azonban utálta a katonazenét. Amikor a banda rázendített „A Cézár visszatér" című híres indulóra, a légionáriusok ordítani kezdtek; nem lehetett folytatni.

– A fizetségünket akarjuk! Adják meg, ami jár! – kiabálták kórusban.

Nem restellték, és az odacsődült lakosságnak bizalmasan elmagyarázták, hogy nem kapták meg az ígért zsoldot, becsapták, elárulták őket.

A széles főutcán a menet már türelmetlenkedett. A légionáriusok belefáradtak a díszlépésbe. A sorokban megint felbomlott a rend. Gyerekek is szép számmal bámészkodtak a kíváncsiskodók közt, nagy viháncolást csaptak a majmokkal. Ettől csak nőtt a zűrzavar. A tolongásban a majmok elszakították a pórázt és ide-oda ugrándoztak a kíváncsiskodók fején, vállán. A nők riadtan sikoltoztak, esernyőjükkel hadonásztak. A majmok kimenekültek a tömegből. A kutyák vad ugatással vetették utánuk magukat. Ilyen állatokat még sose láttak. A kutyáktól megrémült majmok villámgyors akrobatamutatványokkal kúsztak föl a lámpavasakra, a fákra, az erkélyekre. Hamarosan ők lettek a különös mulatság fő látványosságai. Összevissza rohangált min-

denki. Kiabálás. A légionáriusok a majmok után loholtak. Hosszas tárgyalás kezdődött a bizalmatlanná vált majmokkal; szépen kellett velük beszélni. A légió nem vonult tovább. Katonás jellegét egy ideje már úgyis elvesztette. A majmok végül is megadták magukat, és visszamentek a sorba.

A tiszteknek nagy erőfeszítésébe került, amíg a légiót a kaszárnyába terelték.

Emlékezetesebb katonai felvonulást még soha nem látott a város. Az esemény különösen a gyerekek számára volt felejthetetlen. Rengeteget mulattak. Azóta így biztatják csemetéiket a mamák:

– Ha jó leszel, megmutatom neked a fasiszta légiót.

Így kezdett a Milícia népszerű lenni Szardíniában.

Másnap a légiót feloszlatták. A zászló a császári sassal a prefektúra lomtárába került. A legizgágább légionáriusokat katonai törvényszék elé állították, a többieket, kevés kivétellel, besorolták a rendes Milicíába. Ők megfogadták, hogy az ország határain belül fegyelmezeten fognak szolgálni. Ezt annál könnyebben tehették, mert a belső ellenség, a rendszer ellenzéke, se sivatagokkal, se oázisokkal, se fegyverekkel nem rendelkezett, így az ellenük folyó harc kevesebb fegyelmet és önfeláldozást kívánt.

XIX.

1923 második felében vagyunk. A fasizmus uralma zavartalan, de behódolókra még mindig igényt tart. „A behódolás reális – magyarázza Gentile, a filozófus, a konkrét egyetemesség értelmezése kapcsán –, reális, akár spontán, akár kierőszakolt." Tehát husánggal a kezében minden fasiszta e „realitás" után veti magát, és az államhatalom utat nyit hozzá. Az ellenzék már csak a sajtóban tiltakozhat. A fasiszta újságokat nem veszi, nem olvassa senki. Az antifasisztákat kiteszik az állami és a magánvállalatoktól. A rendőrség szemmel tartja, és kiszolgáltatja őket a rohamosztagosoknak, ha viszont rohamosztagosok figyelnek föl rájuk, akkor a rendőrségen végzik. Viszontszolgálat. Az állam fizet, és intézkedik. A rendőrség, a fasiszta Milícia, a rohamosztagosok – mind kevés. Új, különleges rendőrséget szerveznek, szigorúan tudományos alapon. A fasizmus még így sem érzi biztonságban magát: minden ellenzékinek éreznie kell a hatalom súlyát. Az akció horizontális és vertikális taktikával bonyolódik, villámgyorsan. Most a katolikusok is tiltakoznak, és velük van a Szentatya. A katolikus képviselők még áprilisban kiléptek a kormányból. Don Sturzo számkivetésben. Az ellenzék erősödik, nő, nem pedig gyengül. Mussolinival csak a fasiszták és az ortodox liberálisok tartanak, szerintük a szabadság fogalma határtalan. Csakugyan: a szabadság vagy van, vagy nincs. És ha van, akkor is van, ha az abszolutizmust szolgálja. Ha szigorú dialektikával

nézzük, mi más a zsarnokság, mint ösztökélő a szabadságra? Orano képviselő és filozófus, a „Marcia su Roma" korszakáig antifasiszta, önti filozófiai formába ezt a ragyogó elméletet.

Az ellenzéki sajtó azt állítja, hogy a fasizmus elenyésző kisebbséget képvisel. A fasiszták úgy vélik, hogy az ellenzék jelenti a kisebbséget. Kinek van igaza? A vitát a független nép dönti el.

Csakhogy a népet vezetni kell, méghozzá jól. A népnek mindig igaza van, csak az a szokása, hogy sokszor rosszul fejezi ki magát. Aki ezért felelős, azt sürgősen meg kell rendszabályozni. Mussolini a választási törvény reformját követeli. Az új törvényt úgy szerkesztik meg, hogy a fasiszta párt kapja a mandátumok többségét. A képviselőház ellenséges, rendíthetetlenül ellenséges. Sose fog megtörni. Elég volt a megaláztatásokból. Ha kell, utolsó csepp véréig küzd. Elhatározása acélkemény. Kerékbe törhetik, akkor se enged. Az ellenzéki képviselők váltakozva interpellálnak, egyik a másik után. Előzetes számítást végeznek: biztos a többség, ha csekély szavazatokkal is. Ezúttal meg kell őrizni az egységet. Életről-halálról van szó.

Mióta visszautasították lemondásomat, be se tettem a lábam a képviselőházba. Az alkotmány szerint azonban még mindig képviselő vagyok. Követségbe jönnek hozzám, és elmagyarázzák, hogy egyetlen szavazat hiánya is megfoszthatja az ellenzéket a győzelemtől. Szívemre venném? Képviselőtársaim kérve kérnek: „Légy ott a csatánál!" Könnyen hagyom magam rávenni. Nincs más tennivalónk, mint leadni az ellenszavazatot. Ma ez a küzdelem egyetlen formája.

Ádáz harc folyik. Mussolini hivatalos formában értésünkre adja: ha a törvényt elutasítják, akkor is fölosz-

latja a parlamentet, és újabb államcsínyt követ el. A hír némi zavart kelt, de az első ijedelem után tovább erősíti az ellenzék elszántságát. Giolitti megüzeni barátainak, hogy a hazafiúi bölcsesség óvatosságot kíván.

– Jobb, ha oroszlánként halunk meg, mint ha birkaként élünk – válaszolja a laikus és a katolikus demokrácia misztikus önfeláldozásában.

– Hát jó – így a fasiszták –, akkor jön az újabb „Marcia su Roma".

– Újabb „Marcia su Roma"?

– Ha kell, akár föl is gyújtjuk Rómát!

– Akkor ürítsük ki Rómát!

– Napóleon mit talált Moszkvában?

– Egy kupac hamut.

A képviselőház ülése előtti este a csatára készülődés jegyében telik. Rómában mindenütt feketeingeseket látni. Fürge teherautókon járják a várost, fegyveresen, fenyegető arccal.

– Halál az árulókra!

– Halál! Halál!

Jó néhány képviselőre az utcán támadnak rá. A helyzet egyre komolyabbá válik. Az ellenzékben kétségek támadnak. Hátha mégis óvatosabbnak kéne lenni? Giolittinak talán mégis igaza van. Igen, igaza lehet. Mért mutatkozzunk olyan kérlelhetetlennek? Nemcsak magunkra kell gondolnunk, hanem az ország érdekeire is. És ki védi meg az ország érdekeit, ha a képviselők, a haza érdekeinek képviselői megöletik magukat?

Aztán eljön a nagy nap, az ünnepélyes ülés. „Történelmi", írják az újságok. A képviselők mind a nagyteremben ülnek. A karzatokon a „feketeingesek" tüntetően játszadoznak pisztolyaikkal. A tréfáskedvűbbek a legnagyobb nyugalommal körmüket tisztítják tőrükkel.

A képviselők úgy tesznek, mintha nem látnák.

– Micsoda modor! – súgja jobb oldali kollégám.

– Gondolod, hogy lőni fognak? – kérdi bal oldali kollégám cérnavékony hangon.

– Van fegyvered? – kérdem.

– Megőrültél?! – feleli.

– Nem – mondom én.

– Kérsz egy cukorkát?

– Köszönöm.

De mért rémisztgetem az olvasót eme előjátékkal? Lássuk a medvét.

A szavazatok száma: 450; a törvény mellett: 303; ellene: 140; tartózkodás: 7. A laikus és a katolikus demokrácia szinte kivétel nélkül a törvény mellett szavazott.

A fasiszták ujjongva fogadják az eredményt, örömmámoruk több mint félórát tart. Kifelé menet Mussolini úgy nevet, mint egy gyerek.

A képviselők közül elsőnek érek ki a Montecitorio térre, a Képviselőház elé. A téren hemzsegnek az emberek, még a betorkolló utcákban, sőt a Colonna téren is tömegek ácsorognak. Várnak, aggódva várnak. Még nem tudják, mi az eredmény. Amikor megjelenek a lépcsőn, látják rajtam, hogy vége a szavazásnak. Szótlanul néznek.

– A törvényt nagy többséggel elfogadták – mondom.

Ma már nem csodálkozom, hogy a keleti monarchiában azok a miniszterek, akiknek őfelsége tudtára kell adniuk a katonai vereség hírét, inkább saját kezükkel végeznek magukkal, semmint hogy szomorú kötelességüket teljesítsék. Öngyilkosságukkal csak elébe mennek az úgyis elkerülhetetlen végnek, és így megmenekülnek a király haragjától és bosszújától.

Én persze nagy meggondolatlanságot, ostobaságot követtem el, amikor kisétáltam a Montecitorio térre. Még nagyobb ballépés volt, hogy magyarázat nélkül közöltem a szavazás eredményét. Nem azt kellett volna mondanom, hogy „a törvényt elfogadták", hanem azt, hogy: „Polgártársak, én ellene szavaztam. Ezt előrebocsátom, mielőtt közlöm, hogy a törvényt elfogadták." Ezek után bölcsen vissza kellett volna vonulnom a parlamentbe, én viszont a nyers és meztelen igazság közlése után elindultam lefelé a térre.

Méltatlankodó kiáltás harsant a tömegből, aztán csak úgy zúdultak a szidalmak.

– Gyávák!

– Árulók!

– Eladtátok az országot!

– A fizetéseteket féltitek!

– Mondjatok le! Mondjatok le!

– Halál rájuk!

Miután a téren egyedül képviseltem a t. Házat, minden harag rám zúdult. Az sem jutott eszembe, hogy megmondjam a nevem, és magyarázkodni kezdjek, hogy én ellene szavaztam. Talán időm se volt rá. Csak az foglalkoztatott, hogy milyen sajátságos helyzetbe kerültem. Mindent el tudtam volna képzelni aznapra, csak épp azt nem, hogy saját elvbarátaim támadnak rám. Már a kalapomat meg a nyakkendőmet is elvesztettem; épp a zakómat igyekeztem megmenteni, hogy ne maradjak egy szál ingben, amikor még mindig az járt a fejemben; a képviselőház elnökének igazán szerencséje van. Mért nem tudott ő kijönni elsőnek? Igazán megérdemelte volna azért, ahogyan az ülés alatt viselkedett!

Könnyen megeshet, hogy darabokra szednek, ha sürgősen nem lép közbe egy szakasz gránátos az őrségből. Aztán a rendőrség is megérkezett, és helyreállt a rend.

A képviselőház még jó néhány hónapig működött. Amikor 1924 elején a t. Ház föloszlott, általános választásokat írtak ki.

A választói törvény reformjával a fasiszták bizonyosak voltak abban, hogy többséget szereznek. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Olaszországban a legritkábban fordult elő, hogy a kormányon levő párt a választásokon megbukjék. Az alkotmány lehetővé tette, hogy mindig a prefektusok legyenek a főkortesek. Giolitti ezen a téren verhetetlennek számított.

Az ellenzék két táborra oszlott.

– Távol kell maradni a választásoktól – vallotta az egyik.

– Bele kell vágni – hajtogatta a másik.

Mindkét álláspont mellett szóltak érvek, ám a távolmaradás sokak szemében egyszerűen gyávaságnak látszott. Így aztán könnyen felülkerekedett a másik álláspont.

Április 6-án bonyolították le a választásokat. Én elfogadtam a többség döntését, és újra jelöltettem magam Szardíniában.

Ellenzéki jelölt alig tarthatott választási beszédet. Sokukat a saját kollégáik kergettek el; ha visszatértek, az halálukat jelentette. Mások azért nem mutatkozhattak a nyilvánosság előtt, mert választóikat hozták volna bajba. A fasizmus megtorlásokat helyezett kilátásba, és különleges ellenőrző láncot létesített, mellyel a gyanús választók szavazólapját ellenőrizhette. Újabb terrorhullám söpört végig az országon. A szocialista Piccinini

képviselőjelöltet azért gyilkolták meg, mert a fasiszták utasításai ellenére se volt hajlandó elhagyni választókörzetét.

Szardíniában többé-kevésbé ugyanígy zajlott a választás. Az első menet fasisztái nagyobb megtorlásoktól tartottak, ezért inkább békét kötöttek a második menet tagjaival – az egység helyreállt.

Néhány barátom, aki már átállt a fasisztákhoz, a kormánylista jelöltjei közt szerepelt. Így gróf Cao di San Marco is, aki fegyveres csoportok élén személyesen vezetett megfélemlítő portyákat. A fasiszták parancsot kaptak: mindenáron akadályozzák meg, hogy beszédeket tartsak. Ám csoportomat olyan erős rokonszenv vette körül, hogy bántatlanul szóhoz juthattam. Csak Masullasban, egy központi fekvésű faluban nem engedtek beszélni. Érkezésem előtt ráparancsoltak a lakosságra, hogy maradjon otthon, csak fegyveres fasisztákkal találkoztam, akik elzárták előlem a faluba vezető utat. A királyi biztos, hasán nemzetiszínű szalaggal, így fordult hozzám:

– Képviselő úr! Én a szabadságért harcolok, s aki nem szereti a szabadságot, az nem érdemli meg, hogy éljen. De szabadság és szabadság közt különbség van. Mindenkinek szabadságában áll, hogy a hazát szolgálja, de senkinek nem áll szabadságában, hogy elárulja. Amikor Makedóniai Fülöp . . .

Előre kell bocsátanom, hogy a királyi biztos elemi iskolai tanító volt, és fölszedett némi klasszikus műveltséget.

– Amikor Makedóniai Fülöp Görögország szabadságára tört, Démosztenész jól tette . . .

– Királyi biztos úr – szakítottam félbe –, legyen olyan jó, és mai történelmünkről ejtsen néhány szót . . .

A ceremónia bonyolultnak ígérkezett. A királyi biztos alaposan felkészült. Egy asztalon állt, két fasiszta fogta a lábát, nehogy leessen. Beszéde le volt írva. Amikor arra kértem, hogy érintse jelenünket is, abbahagyta az olvasást, megvetően rám pillantott, majd így kiáltott föl:

– Na jó!

Rám mutatott, és kiadta a parancsot:

– A törvény nevében tartóztassák le!

Csak annak köszönhettem, hogy elkerültem a bonyodalmakat, melyeket magam zúdítottam fejemre, hogy az egyik helybéli fasiszta, aki altisztként zászlóaljamban szolgált a háború alatt, közbelépett. Kiállt mellettem, és nagyobb baj nélkül távozhattam.

Cagliariban egy fasiszta csoport valami fanatikus alakot meggyőzött arról, hogy a haza érdeke feltétlenül azt kívánja: tegyen el láb alól. A bérgyilkos lakásommal szemközt táborozott le, egy tekintélyes vadásztőrrel felfegyverkezve. Ám olyan izgatottan készülődött a tervére, hogy elárulta magát. Két fiatalember lefegyverezte, és a közeli Milíciára kísérte. A parancsnok azonnal szabadon engedte, a két feljelentőt viszont bent tartotta. Hiába volt minden tiltakozás, törvényszék elé állították őket rágalmazás miatt.

Személy szerint több kellemetlenségem nem volt, de barátaimnak igazán óvatosan kellett mozogniuk, ha a választások napját szabadlábon akarták tölteni. Családom néhány felesbérlőjét a választások előtti napon tartóztatták le. Ezt az akciót politikai tehetetlenségem látványos bizonyítására szervezték.

Sassari képviselőjelöltjére, Berlinguer ügyvédre egy gyűlésen rátámadtak a fasiszták, és megkékselték. Barátai közbeléptek, így könnyebb sebekkel megúszta.

Több mint négymillió szavazattal egész Olaszországban győzött a kormánylista. Az ellenzék körülbelül hárommillió szavazatot szerzett. Engem is újraválasztottak.

Az új képviselőház májusban nyílt meg. A választási túlkapások miatt szót emelt Giacomo Matteotti, szocialista párti képviselő. Kijelentette, hogy érvénytelen a választás. A fasiszta képviselők hevesen tiltakoztak. Egy pillanatig úgy látszott, hogy a vita tragikusan végződik. Matteotti a többség fenyegető kiáltozása közepett zárta beszédét. Amikor visszaült, tréfásan azt mondta barátainak:

– Én elmondtam a magamét. Most készüljetek ti az én halotti beszédemre.

A fasiszta újságok az ülésről megjegyezték, hogy tűrhetetlen a fasiszták türelme, mellyel Matteotti felszólalását fogadták. Ugyanaznap este Mussolini azt mondta híveinek egy megtorlásokra szakosodott csoportjában:

– Ha nem volnátok ennyire gyávák, senki se mert volna ilyen beszédet tartani.

Amikor II. Henrik hírét vette, hogy Thomas Becket kiközösítette kegyenceit, legbuzgóbb udvaroncai előtt így háborgott: „Asztalomnál etetem ezt a sok gyáva alakot, és egynek se jut eszébe, hogy bosszút álljon az áskálódón?" A történészek úgy mondják, négy lovag tüstént útnak indult. Megkeresték az érseket, és celebrálás közben megölték a canterburyi székesegyházban.

Matteotti ellen öt lovas indult útnak Róma szívébe.

Machiavelli ezt írja *A Fejedelem* című művében: „Aki tehát szükségesnek ítéli, hogy saját birodalmán belül ellenségei ellen biztosítsa magát, barátokat szerezzen, erőszakkal vagy ármánnyal győzzön, hogy népei

szeressék és féljék, katonái kövessék és tiszteljék, hogy kiirtsa, kik ártalmára lehetnek, vagy kell lenniük, hogy minden lehető módon megújítsa a régi rendet... nem talál az ő cselekedeteinél frissebb példát."*

Az „ő", mint tudjuk, Cesare Borgia.

Amikor nemrégiben a bolognai egyetem Mussolinit díszdoktorrá választotta, a „Duce" Machiavelli művét választotta disszertációja témájául.

* Lutter Éva fordítása, Magyar Helikon, 1964.

XX.

Június 10-én, útban a Képviselőház felé, elrabolták és Róma környékén meggyilkolták Matteotti képviselőt. A nyughatatlan parlament igazán császári stílusú leckét kapott. A dolog ma már az egész világon ismert.

Éppen Rómában voltam. Mint képviselőtársaim, én is váratlanul tudtam meg a hírt. Hogy őszinte legyek, nem voltam meglepve: a legtermészetesebbnek éreztem, hogy Rómában is megtörténjék az, ami egész Olaszországban megtörtént. Most a parlamenten volt a sor. Az egész ország visszhangzott a felháborodástól.

A fasiszta rohamosztagot, mely a merényletet elkövette, Amerigo Dumini vezette. Hírből ismertem. Fél évvel azelőtt Giannini szocialista újságíróval párbajozott, akire egy római színházban ráuszította embereit. Giannini nagyon ügyes vívó volt; Duminit a párbaj során olyan rémület fogta el, hogy elmenekült. Fasiszta körökben rettenthetetlen hírében állt, a politikai gyilkosok közt ő vitte el a pálmát. Legszívesebben így mutatkozott be: „Dumini, kilenc gyilkosság!" Legfényesebb teljesítményét nyilvánosan követte el, Carrarában. Egy piros szegfű miatt megpofozott egy lányt. A lány anyja és fivére is jelen volt, és tiltakozott. Mindkettőjüket lelőtte. A Matteotti-ügy idején Rómában élt, a Nagytanács elnöki sajtóirodáján dolgozott. Bár írni-olvasni alig tudott, jótollú ember hírében állt. Pompás fizetést kapott, első osztályon utazott, egy csomó állandó és alkalmi magántitkár vette körül.

Négy bűntársa kisebb, de egyre megalapozottabb hírnévnek örvendett. Azokban a napokban jöttek fel vidékről, kifejezetten azért, hogy segítsenek neki a tollat tartani a sajtóirodában.

Az első napokban sűrű homály övezte a bűnténytt, a közvélemény semmit sem tudott az eltűnt képviselő sorsáról.

12-én Mussolini valami nyilatkozatot akart felolvasni a Képviselőházban.

Sokak szerint a „Duce" a legnagyobb zavarban volt, amikor beszélt. Jól emlékszem az ülés minden részletére, a kormány elnökének arckifejezésére is. Egyáltalán nem volt zavarban. Amikor kijelentette: „Leghőbb kívánságom, hogy Matteotti ismét elfoglalhassa helyét a parlamentben" – tekintetét a balszárny szektorára szögezte, és arckifejezése ezt mondta: „Ő az első! És tanuljátok meg: a sor csak most kezdődött."

Erre a fenyegető arckifejezésre pattant föl Eugenio Chiesa, rábökött Mussolinira, és azt kiáltotta:

– A kormány keze is benne van!

Mussolini 12-én teljesen magabiztos volt. A fasiszta képviselők kitűnően érezték magukat. A rohamosztagosok ragyogtak az örömtől, Farinacci ujjongott. A helyzet valamivel később fordult meg, amikor napfényre került a merényletbe keveredett néhány magas rangú funkcionárius neve: Cesare Rossié, a Nagytanács nács elnöki sajtóirodájának főnökéé; Marinellié, a párt adminisztratív főtitkáráé; Filippellié, az „Il Corriere degli Italiani" című lap főszerkesztőjéé; és végül De Bono tábornoké, a rendőrség főnökéé, aki személyesen tárgyalt Duminival, és segített neki eltüntetni a bűntény nyomait. Így lett a kormány elnöke is közvetlen bűnrészes.

Ilyen mélyen még soha semmi nem rázta meg az országot és annak minden rétegét. Az ellenzéki képviselők elhagyták a termet, és kijelentették: addig nem teszik be a lábukat, amíg a tetteseket büntetőjogilag felelősségre nem vonják. Így következett be az a parlamenti szakadás, mely „aventinusi" néven vonult be a történelembe.

A közvélemény hamar kettészakadt. A többség úgy vélte, hogy a „Duce" a közvetlen felbújtó; a másik tábor szerint, melyben sok fasiszta is volt, egyszerű és alávaló magánvállalkozásról volt szó. Én az előbbiekhez tartoztam. A két tábor abban megegyezett, hogy politikailag mindenképpen a kormány elnöke a felelős. A fasiszták többsége megzavarodott, nem tudta, mit gondoljon; csak egy részük vélte még mindig úgy, hogy minden, ami történt, rendjén való, és a fasizmusnak ezen az úton kell továbbhaladnia.

Nyugtalan napokat élt át Róma. Mindenki a kormány lemondását követelte. Lakásban, hivatalban, gyárban, szórakozóhelyen, utcán másról se beszéltek. Az ellenzéki vezetőket megéljenezték az utcán. A fasisztákat mindenütt kiabálás, füttyszó fogadta. Sokan levették fasiszta pártjelvényüket, és kijelentették: csak akkor tűzik ki újra, ha bírói ítélet nyilvánítja Mussolinit ártatlannak. Mások meg azért vették le jelvényüket, mert féltek, hogy veszélybe kerülnek, és bántalmazzák őket. Fekete ingben senki sem mutatkozott nyilvánosan. Néhány képviselő, aki feketeingesen jött a Képviselőházba, hazarohant, és keménygallérban, rendes ingben tért vissza. A folyosókon a fasiszta képviselők mindent megtettek, hogy meggyőzzék az ellenzékieket, kimutassák, mennyire megvetnek minden erőszakot és önkényt.

Terzaghi képviselő, első menetbéli fasiszta, föl-alá rohangált, és a „Duce" fejét követelte. Cao di San Marco gróf, szintén képviselő – jó ideje nem láttam már –, most odajött hozzám, és azt mondta, hogy bármi történt Rómában vagy a félszigeten, nekünk egyezségre kell jutnunk, békés megoldást kell találnunk a szardíniai válságra. Szemmel láthatóan attól tartott, hogy bántani fogják. Már elfelejtette, hogyan mosolygott és pöffeszkedett, amikor 12-én Mussolini a Képviselőházban beszélt.

– Nem szégyelled magad? – kérdeztem. – Ilyen pillanatban ideállítasz elém?

– Nem – válaszolta. – Miért szégyelliném magam?

Egy római ügyvéd barátom, rohamosztagos, már két éve nem láttam, odajött hozzám, és kétségbeesve könyörgött, hogy fogadjam be néhány napra. Attól tartott, hogy otthon a környéken lakó antifasiszták megtámadják.

– Mért hozzám fordulsz? – kérdeztem. – Mért nem a bajtársaidhoz?

– Az én bajtársaim! – kiáltott föl. – Azok ugyanebben a cipőben járnak. Egyet se lehet megtalálni. Jó néhányan Rómából is elmentek, sokan más kerületbe költöztek. Rettenetes idők ezek.

– Ó – így én. – Hisz te mindig az erőszak híve voltál. Most mért hagytál föl vele? Eljött az erőszak ideje.

– Mussolini elárult bennünket – sóhajtott.

– Nem inkább ti áruljátok el őt? Cserbenhagyjátok, nem?

– Mussolini árult el minket – vágott vissza. – Matteottit eltüntetni a képviselőház szeme láttára! Tudhatta volna, hogy az egész ország ellenünk fordul. Őt mindig készenlétben várja egy repülőgép, bármikor

elhúzhatja a csíkot, de nekünk nem áll rendelkezésünkre a légierő.

– Hát te is meg vagy győződve róla, hogy Mussolini gyilkoltatta meg Matteottit?

– Mért? Ki, ha nem ő? Csak nem gondolod, hogy én voltam a felbújtó?!

– Szép teljesítmény volt – jegyeztem meg. – A császárság is büszke lehetne rá. Gondolsz még a császárságra?

– A császárság, a császárság! – Komor volt. – A bőrünket visszük vásárra, és még annyi vigaszunk sincs, hogy rendes temetést kapunk a végén.

Mussolini bezárkózott a Viminale palotába, egész gyalogos zászlóaljak őrizték. A Milícia nem volt olyan helyzetben, hogy biztosítsa a védelmét.

A római Milícia általános mozgósítása siralmasan végződött. Alig akadt család, amelyik elengedte volna katonáját; féltek, hogy az utcán meglincselik. A legharciasabbakat az utca népének szitkai tántorították el. Úgy látszott, a fasizmus dögrováson van. Ha akkor ötszáz antifasiszta megtámadja a minisztériumokat, az egész várost kezébe kaparinthatja, és Mussolini éppoly hirtelen veszti el a hatalmát, ahogyan megszerezte.

A többi városban is hasonló volt a helyzet. A sajtó, még a legmérsékeltebb hangú is, jakobinus nyelven beszélt. Sok tartományban zárva maradtak a fasiszta székházak, az újságokat nem lehetett eladni, a Milícia szétszóródott.

A népfelkelés gondolata mégse fordult meg az antifasiszta vezetők fejében, valahogyan távol állt a gondolkodásuktól. Az ellenzék idegenkedett minden törvénytelen vállalkozástól. Az aventinusi blokk megalakítása alkotmányos lépés volt; erejét lényegében arra

alapozta, hogy parlamentáris szabályokra és az alkotmányban foglalt jogokra hivatkozott. Az öreg parlamenti rókák jól emlékeztek az összes eddigi kormányra, mely Olaszországban, Franciaországban, Angliában, valami apróságggal kompromittálta magát, és ezért le kellett köszönnie. Bőven kommentálták az alkotmány szellemét és szavait. Az aventinusi blokk meg volt győződve: a „Duce" kutyakötelessége, hogy lemondjon, és le is fog köszönni, ha kell, saját akarata ellenére, vagy a közvélemény nyomására, vagy az államfő közbelépésére.

Csakhogy Mussolini kormánya nem volt parlamentáris kormány, és a király már túlságosan kompromittálta magát ahhoz, hogy művét tönkretegye. Az ellenzék kezében nem volt fegyver, a fasizmus viszont úgyahogy, de fel volt fegyverezve.

Az aventinusi blokk a következőkből állt: katolikus demokraták, reformista szocialisták, maximalista szocialisták, demokraták, republikánusok. Csak a republikánusok hajlottak a népfelkelésre, ők azonban elenyésző kisebbségben voltak, és nem akarták megtörni az aventinusi blokknak azt az egységét, melyet a parlamentben és az országban nagy nehezen létrehozott. Nem akarták követni a kommunistákat, akik csatlakoztak ugyan az aventinusi blokkhoz, de két nap múlva elszakadtak, és így teljesen elszigetelődtek; követőik nem akadtak, és se legális akcióra, se erőszakra nem voltak képesek.

A többiek, valamiféle politikai balhiedelemből, elleneztek minden törvénytelen akciót. Ezért az azonos természetű – a törvényességhez ragaszkodó – pártok összességéből álló aventinusi blokk kizárólag törvényes akciókra volt kapható. Ereje az egységben és a

nép rokonszenvében rejlett. Maga mellett tudta az ország túlnyomó többségét. Ha a király a népfelkelés történelmi szükségszerűségét felismerte volna, a monarchia – Angliához hasonlóan – talán évszázadokra konszolidálódik Olaszországban, és könnyen meglehet, hogy minket, republikánusokat, ugyanez a népharag a lámpavasra juttat.

A király ezeket a napokat Spanyolországban töltötte, ahol XIII. Alfonznak gratulált abból az alkalomból, hogy az alkotmányos kötelességeket őhozzá hasonlóan magyarázta; vagyis a parlamentet ügyesen megszabadította a politikusoktól, és a maga, valamint a haza szerencséjét Primo de Rivera mutatós, ámde ó, jaj! mint kiderült: fából készült kardjára bízta. Ha a király Angliából tér vissza, akkor bizonyosan hosszasabban eltűnődik, mielőtt dönt. Ám az Ibériai-félszigetről jött haza, ahol mást se látott, csak tábornokokat meg ezredeseket, bíborosokat meg püspököket, spanyol grandokat meg a Szent Sír lovagjait. Egy szó, mint száz: hazatérése előtt a demokratikus ellenzék és a liberális állam számára kedvezőtlen levegőt szívott.

Miközben a király hazakészülődött, Mussolini, akit mindenfelől támadtak, hogy lecsillapítsa a közvéleményt, arra kényszerítette Finzit, mondjon le belügyminiszter-helyettesi állásáról.

Finzi tárgyal a „Ducéval", és e megbeszélés után abbeli hiedelmében, hogy Mussolini halálosan megfenyegette, maroknyi fegyveres hívével elbarikádozza magát otthon, és egy memorandumot ír, melyben Mussolinit jelöli meg a gyilkosság felbújtójául. A memorandumot nyomban eljuttatják a vezető ellenzékiekhez. Ezután következik Cesare Rossi pálfordulása. Őt is arra kényszerítették, hogy mondjon le vezető állásá-

ról a Nagytanács elnöki sajtóirodájában. Rossi azonban ennél rosszabbtól tart, és megírja Mussolininak azt a híres levelet, mely bizalmas barátai közt kézről kézre jár majd: „Téged most elfogott a rémület. Ha cinizmusodban odáig vetemednél, hogy eltétess láb alól (nehogy beszéljek), figyelmeztetlek: pályafutásodnak és a rezsimnek is vége." Ő is megírja memorandumát, és annyira retteg, hogy otthonába zárkózik. Aztán következik Filippelli pálfordulása, aki otthagyja a lapot, és elmenekül Rómából. Ő is megírja memorandumát: vallomások a halál küszöbén.

– Finzi lemondott! Rossi lemondott!

A hír bejárja Olaszországot. Aztán valamivel később:

– Filippelli megszökött! Rossi megszökött!

Az aventinusi blokk mesterien vezeti ezt a kíméletlen hadjáratot. Mussolini teljesen megszabadul vezérkarától: becses hajóteher kerül a vízbe, nehogy a bárka elsüllyedjen. Most De Bono tábornokon a sor. Őt is kényszerítik, hogy mondjon le a rendőrfőnöki posztjáról; siránkozva jár-kel, és Belizárhoz hasonlítja magát. A közvélemény mégse elégedett; a Minisztertanács elnökének lemondását követeli.

Delcroix képviselővel élükön maguk a fasiszták szőnek összeesküvést, már keresik is a „Duce" utódját. A „Duce" nem vesz ételt magához, Farinacci elárulja, hogy nyolc kilót fogyott. Szomorú idők járnak a diktátorra. 16-án délutánra várják a királyt Rómába.

Fél Róma az állomásra özönlik.

Az aventinusi blokk végrehajtó bizottsága zavarba jön. A monarchista ellenzék tárgyaljon, vagy ne tárgyaljon a királlyal? És ha a király nem fogadja őket? Az utolsó pillanatban az a vélemény kerekedik felül,

hogy jobb, ha óvatosak lesznek, és csak Finzi memorandumát juttatják el a királyhoz. Mussolinit gondolatban már eltemették. Csakhogy memorandumokkal még senkit sem öltek meg.

A király Rómában. Egész Olaszország az ajkán csügg.

A Korona kötelességei bonyolultak.

A dolgok gyorsan elrendeződnek – családon belül. Mussolini lemond belügyminiszteri tisztéről, és Federzonit nevezteti ki maga helyett. Federzoninak az a híre, hogy ragaszkodik a törvényességhez, és élvezi a király bizalmát. A Dumini-banda Filippellistől, Marinellistől és Rossistól börtönben ül már. Mit kíván még a nemzet?

Az ellenzék zavarba jön, a forrongás azonban továbbterjed. Június 24-én Mussolini beszédet mond a szenátusban.

– Ezentúl csak igazság és tisztaság uralkodhat a közéletben. A végzetes törvénytelenség utolsó maradványait is felszámoljuk. Örökre helyreállítjuk a jog uralmát.

A szenátus úgy véli, elégedett lehet, ezért nagy a lelkesedés. Spirito szenátor annyira tapsol, hogy fulladni kezd, mentők viszik kórházba.

A fasiszták is elégedettek. Az „éljen Dumini!" kiáltásra tüstént előkerülnek a fekete ingek, a pisztolyok és a tőrök. A Milíciákon öles plakátok fenyegetőznek ünnepélyesen: „Aki a Milíciát sértegeti, golyót kap a fejébe."

Mussolini fokozatosan magára szedi a leadott nyolc kilót, sőt kettővel többet is. Az idő a legjobb gyógyszer. Most megint nyugodtan, világosan beszélhet:

– Ha ellenségeink a szavak után a tettek mezejére szándékoznak lépni, fasírtot csinálunk belőlük.

Az aventinusi blokknak nincs ilyen szándéka. Elterjed a hír: a „Duce" jó egészsége csak látszat, fekélye van. Betegsége halálos, ez bizonyos. A vírusokban még reménykedhetünk.

Augusztusban megtalálják Matteotti holttestét, ez ismét fölborzolja a kedélyeket. A szópárbaj újraéled, még hevesebben, mint azelőtt, és erőteljesen tart egészen november 4-ig. Ez a dátum mindig kedvező a összeesküvésekhez. Most a hadirokkantak akarnak valamilyen szokatlan módon megemlékezni a fegyverszünetről; egész Olaszországban nagygyűléseket szerveznek. A nap a leghevesebb antifasizmus jegyében fejeződik be. Senki sem gondolta volna, hogy a rendszerellenesség még mindig ilyen mély és általános. Ez az esemény – magyarázza a monarchista ellenzék – majd döntésre bírja a királyt, hiszen ő maga kívánta ezt a napot.

Ám a király mintha tudomást se venne a különleges helyzetről.

A memorandumokat, a végét járó csata utolsó tartalékait, vetik be. A vezérek igen fontos stratégiai feladatot szántak nekik. Filippelliét és Rossiét eljuttatják a királynak, aki a legnagyobb nyugalommal fogadja az írásokat, szeme se rebben.

Amendola beleun a huzavonába, és december 29-én a *Mondó*-ban közli Rossi memorandumát. A cikket az ország összes lapja teljes terjedelmében átveszi. A királytól fellebbviteli fórumhoz, a néphez kerül az ügy. Az ország megint lázban ég. Hát csakugyan Mussolini a felbujtó? Hogyan maradhat ezek után hatalmon akár egy napig is? Az emberek követelik, hogy

kegyelemdöfésként hozzák nyilvánosságra Filippelli memorandumát.

Mussolini támadással védekezik. Elrendeli az újságok előzetes cenzúráját, és általános mozgósítási parancsot ad a Milíciának.

Csakugyan ütött az utolsó óra. Három miniszter nem akarja, hogy cinkosnak tartsák, és lemond. Amendola tudatja a világgal, hogy Mussolinit végre lemondatják – a hírt a királytól kapja, és nyugalomra int, a tanács fölösleges. Vagy harminc illusztris személyiség méltóságteljesen kilép visszavonultságából, és áldozatkészen közli, hogy kész elfoglalni a miniszterelnöki széket. Végtelenül szerényen Delcroix is benyújtja igényét. Nehéz egyszerre harminc miniszterelnököt elhelyezni. Mindannyian biztosak a dolgukban, és munkatársak után néznek. Fél nap alatt háromszázra nő a kormányra áhítozó önjelöltek száma.

Hát ez a győzelem . . .

Reggio Calabriába sürgöny érkezik egy római tudósítótól: a kormány megbukott. A város egy szempillantás alatt örömmámorban úszik. A munkát mindenütt abbahagyják, az ünnep jeléül bezárnak az üzletek. Nagy felvonulás élteti az ellenzékieket, győztesen hordozzák körül őket a városon. A leginkább kompromittált fasiszták eltűnnek a színről. A többiek kijelentik, hogy megundorodtak a fasiszta rendszertől, és kérik, hogy ők is részt vehessenek a felvonuláson. Az ellenzék meghatódik. Senkiben se mocorog a bosszúvágy. Mindenki a testvérünk. A prefektus és a rendőrkapitány azt magyarázgatja, hogy az ország érdekében fogadták el a fasiszta kormánytól a prefektusi és a rendőrfőnöki tisztet. Megbocsátanak nekik. Mindenki elfelejti a múltat, a jelszó: egyetértés. Gonnessában,

Szardínia szigetén, egy fasiszta újság tréfából Mussolini lemondásának hírét költi. Oly nagy a remény és a megilletődés, hogy az emberek igaznak hiszik a viccet. Az egész község talpon van. A fasiszta vezetők nem olyan szerencsések, mint a Reggio Calabriaiak, nincs idejük rá, hogy elmeneküljenek, itt megkapják a magukét. A kisebb fasiszták bezárkóznak otthon. Asszonyaik kegyelemért esedeznek. Megkapják. Botcsinálta szónokok beszélnek a tömeghez, és tökéletes szellemi közösségben, a szabad ég alatt táviratokat fogalmaznak, jókívánságaikat küldik az új kormánynak.

De hát hol az új kormány? Mussolini még hatalmon van. Az ország napról napra jobban aggódik, már a kínok kínját szenvedi.

Január 3-án Mussolini szóra emelkedik a képviselőházban.

– A képviselőház és az egész nép színe előtt kijelentem, hogy mindazért, ami történt, vállalom a politikai, erkölcsi és történelmi felelősséget.

A hadjáratnak vége, a csata elveszett. A tört remények porba hullanak. Az aventinusi blokk szégyenletes és nevetséges véget ér. Január 3-a az új rend kezdetét jelenti. Azok a fasiszták, akik megszabadultak jelvényüktől, amikor kétségeik támadtak, hogy Mussolini esetleg felelős a Matteotti-gyilkosságért, most, hogy a kétség bizonyossággá lett, gyorsan visszatűzik a jelvényt.

Az igazságnak a zagyva demokratikus közjáték után le is út, fel is út.

Az új idők jeléül Farinaccit kinevezik a fasiszta párt főtitkárává. Farinacci a fasiszta forradalom Marat-ja. Egyenesen Marinelli, Rossi és Filippelli kedvéért amnesztiát rendelnek el, és a három muskétás

ítélet nélkül szabadul. De Bonót a legfőbb bíróság menti föl. A Dumini-banda öt tagját, akiket az esküdtszék elítélt, szintén visszaadják a hazának és az aktív politikai életnek. Általános öröm. Néhány jutalmat is kiosztanak. A hallgatag Marinelli, az egyetlen, aki bölcsen ellenállt a kísértésnek, hogy memorandumokat irkáljon, elnyeri jutalmát. Kinevezik a párt főinspektorává, és a király nagy megtiszteltetésben részesíti; magánkihallgatáson fogadja. De Bono, aki gyarmatügyi miniszter lesz, az araboknál diadalmasan bevezeti majd azt a rendszert, mely hazájában annyi keserűséget okozott neki. És mert a tragédiának epilógus is kell, Matteotti özvegyét és két gyerekét mint rendbontó provokátorokat fogják a nyílt utcán bántalmazni; Amendola képviselőt, a puritánt, a fegyvertelen hadsereg vezérét pedig fasiszta módra fogják örök álomra küldeni.

Az olasz frontkatonák, hogy övék legyen az utolsó szó, Assisiban, Szent Ferenc földjén, kongresszusra gyűlnek össze. Fittyet hányva a fenyegetéseknek, megszavaznak egy kongresszusi napirendet, melyben szembehelyezkednek a kormánnyal, és az alkotmányban rögzített szabadságjogok helyreállítását követelik.

Viola képviselő, a frontkatonák szövetségének elnöke a kongresszusi delegáció kíséretében jelentkezik a király San Rossore-i birtokán. A kidüllesztett melleken csak úgy ragyog a sok katonai érdemrend. Viola katonához illően feszes vigyázzban adja át a királynak a megszavazott kongresszusi határozatot, és mellébeszélés nélkül elmondja, hogyan értékelik a helyzetet a frontkatonák.

Ünnepélyes pillanat. Viola meggyőződése, hogy az olasz népet és a háború áldozatait képviseli. Minden-

ki arra gondol: történelmi pillanat ez. Visszafojtott lélegzet, csak a szemek árulkodnak a nép követeinek mélységes megilletődöttségéről. Nem volt olyan pogány küldöttség, mely reszketőbb izgalommal várta volna jósának kinyilatkoztatását. A király sápadtan hallgatja a beszédet, majd komoran, kísértetmosollyal az arcán közli:

– A lányom ma reggel két fürjet lőtt.

A delegáció döbbenten bámul. Valaki zavartan, hideg verítékben fürödve, halkan, remegve, szintén kísértetmosollyal válaszolja:

– Nekem nagyon ízlik a fürjpecsenye cukorborsóval.

Így járt a legünnepélyesebb szabadságkövetség, melyet az olasz nép valaha is az uralkodóhoz menesztett.

Viola, amikor elmesélte e szerencsétlen követség történetét, ezzel a mondattal zárta le beszámolóját:

– Azért tudjuk, hogyan kell majd állva meghalni!

Fölösleges mondanom, hogy Viola képviselőnek is be kellett adnia a derekát.

Mit ér, ha elvitatjuk a terepet a legyőzhetetlen ellenségtől? Bölcsebb dolog eldobni a fegyvert, és rögtön egy követ fújni vele.

XXI.

Az aventinusi blokk már csak önmaga árnyéka volt. Utolsó kártyáját a királyra tette föl, és el is vesztette: a játszma véget ért. Több kártyája nem volt. A demokrácia alulmaradt a törvény és az erkölcs terén, a politikai harc ismét erőkérdés lett, a demokratikus erőknek se maradt más megoldás, mint erőszakhoz folyamodni. Csakhogy ehhez megfelelő pszichológia kell, és az nem születik egy nap alatt.

A fasizmus fokozatosan visszaszerzi az elvesztett területeket. Mussolini kis türelmi idő után hatalmába keríti a hadsereget is, hadügyminiszter lesz. Amendola képviselőt halálosan megsebesíti egy fasiszta banda, francia klinikán fejezi be életét; Scorza képviselőt, a banda vezérét pedig jutalmul előléptetik a párt titkárává. Amikor az anyakirálynő meghal, a katolikus képviselők megragadják az alkalmat, kiválnak az aventinusi blokkból, és visszatérnek a képviselőházba. A parlamenti szakadásnak ezzel vége, ám a fasiszták illő hevességgel kergetik ki a katolikusokat. Az aventinusi blokk széthullik, a „Duce" pedig mindenható lesz. Igazi vagy álmerényleteket követnek el ellene, ettől még szentebb lesz, ez még jobban hozzájárul ahhoz, hogy az erőszak ismét dicséretes legyen. A szocialista pártot és a szabadkőműveseket törvényen kívül helyezik.

Két évig várnak arra, hogy végre ki lehessen kiáltani Mussolini impériumát.

1926. október 31-én Bolognában egy fasiszta ünnepség során pisztolyból rálőnek a „Ducé"-ra. Ki lőtt? A dolgot még ma is sűrű homály fedi.

Egy Zamboni nevű, tizenhat éves, volt fasiszta fiút kiáltanak ki a merénylet szerzőjének; a „Duce" szeme láttára helyben fol is koncolják.

Ezúttal országra szóló vihar támad. A leginkább előtérben álló ellenzékiek kénytelenek hanyatt-homlok menekülni, lakásukat a fasiszták földúlják. Az ellenzéki lapok szerkesztőségét szétverik. Napokig tombol a terror.

A „Duce" elleni merénylet napján otthon voltam Cagliariban. Este kilenckor egyik barátom lihegve rontott be, hogy a fasiszták riadót fújtak. Lementem vele, körülnéztem, hogy mi is történik.

Az utcai kapuban egy másik barátommal találkoztam, ő újságolta: a fasiszták és a prefektúra hírt kaptak, hogy merényletet követtek el a „Duce" ellen.

– Titokban megszereztem a távirat másolatát – mondta. – A fasisztákat sürgősen összehívták, megtorló akciókra készülnek. Veszélyben forog az életed. Menj el a városból, rejtőzz el valami biztos helyen.

Közben több helyről is trombitaszó hallatszott, a különböző kerületekben ezzel hívták össze a rohamosztagosokat.

Fölmentem, elküldtem a házvezetőnőt. Azt akartam, hogy csak magammal kelljen törődnöm. Visszasiettem az utcára. Újabb barátaim rohantak meg a hírrel: a fasiszták központi székházukban gyülekeznek; az autókat is bevetették, hogy gyorsabban menjen a szállítás; innen is, onnan is hallani, hogy a fejemet követelik.

Beültem egy vendéglőbe vacsorázni, egészen közel

a lakásomhoz. Vacsora közben egymás után jöttek a hírek: bezárták a színházakat, a szórakozóhelyeket; a rohamosztagok fegyveresen járják a várost; a fascio székházában szervezik ellenem a büntetőexpedíciót; a fasiszta vezetők heves beszédekkel tüzelik a katonáikat; én vagyok a kiszemelt áldozat; félóra múlva kezdődik az akció.

A pincér beosztottam volt a háborúban. Később ugyan fasiszta lett, mégis némi tisztelettel viseltetett egykori tisztje iránt. Nagy zavarban volt azon az estén, de nem mert szólni. Többször is nekibuzdult, én viszont nem bátorítottam. Végül mégiscsak megszólalt:

– Százados úr, tudom, milyen parancsot adtak ki. Könyörgök, ne menjen haza, tüstént utazzon el. Csak pár napról van szó. Aztán meglátja, minden rendbe jön.

– Mi a véleményed – kérdeztem –, igazam van vagy nincs igazam?

– Igaza van – vörösödött el, és gépiesen vigyázzba merevedett.

– Hát akkor miért kéne elmenekülnöm?

Kérdésemtől még nagyobb zavarba jött. Egy szót se szólt. Elmenet megkérdeztem:

– Mondd, miért lettél fasiszta?

– Nehéz idők járnak. Annyi mindent ígértek... Hát lehet velük ujjat húzni?

Egy pillanat alatt hazaértem. Az első emeleten laktam, öt ablakom a térre nézett. Mellettem egy bíró lakott, a fellebbviteli bíróságon dolgozott tanácsosi minőségben. Becsöngettem hozzá. Bírói lelkiismeretére szerettem volna hivatkozni, hogyha bármi történne, tanúskodjon: erőszakot alkalmaztak ellenem. Nem

adott életjelt; megijedt. A felső emeleten is nagy volt a csönd. Mindenki sietve elmenekült.

A téren, a város főterén sehol egy teremtett lélek. Házak, boltok, minden zárva. A távolból fasiszta énekszó hallatszott. Egyedül voltam az üres házban. Készülődni kezdtem a védekezésre. Egy vadászpuska, két katonai pisztoly és megfelelő mennyiségű lőszer képezte fegyvertáramat. Két buzogány függött még a falon: hadizsákmány az osztrák hadseregtől. Két fiatal barátom igyekezett föl a lépcsőn, izgatottan újságolták, hogy a fasiszták sűrű sorokban közelednek a házam felé, meg akarnak lincselni. Amikor megmondtam, hogy nem szándékozom elmenekülni, velem akartak maradni. Úgy kellett kényszerítenem őket, hogy elmenjenek. Alighogy becsukódott utánuk a nagy utcai kapu, hallottam, hogy a közeledő menet a nevemet kiabálja fenyegetően.

Félig behúztam a zsalukat, és eloltottam a villanyt. Így észrevétlenül figyelhettem, mi történik a nappali fényben fürdő téren. A háztól jobbra, a térről nyíló utca legelején, az „Il Corriere" című kereszténydemokrata újság nyomdája volt. A fasiszták berontottak az épületbe, és feldúlták.

Aztán következett a szomszédos Angius-féle ügyvédi iroda. A fasiszták pillanatok alatt ripityára törték a berendezést. E két vállalkozás sikerén felbuzdulva indultak a lakásom ellen.

– Le Lussuval! Halál rá!

A menetet Cao ügyvéd és gróf vezette, régi bajtársam és barátom. Egy ideje nem álltam már szóba vele, most mégis csodálkoztam, hogy ezt a fegyveres expedíciót személyesen irányítja.

Másokat is fölismertem a támadók közül. Nagyon

meglepett bizonyos Fois di Cagliari. A tengerészdolgozók szervező titkára volt, anarchoszindikalista és antifasiszta, a fasiszták többször is megverték és letartóztatták. Amikor a fasiszták elfoglalták szervezetének székházát, nem talált munkát, kenyér nélkül maradt. Franciaországba akart emigrálni, ezt én tanácsoltam neki azzal, hogy az ottani barátaim majd munkához segítik. Mielőtt elindult volna, otthon fölkeresett, és hosszan mesélt a nehézségeiről, családjáról, a feleségéről és három gyerekéről. Libertának, Spartacónak és Liberónak* hívták őket. Aztán visszajött Franciaországból, belefáradt a reménytelenségbe, ott se kapott munkát. Szeptember végén belépett a fascióba. Újra vezetője lehetett régi szervezetének, mely most fasiszta lett. Régi elvtársai előtt azzal mentegetőzött, hogy a gyerekeinek enni kell adnia, de érzékeltette, hogy anarchoszindikalista elveit nem adta föl. Azon tűnődöm, vajon mért kellett akkor este fegyveresen odaállítania, és azt követelnie, hogy lincseljenek meg.

Tudom, hogy aztán megváltoztatta a gyerekei nevét is. Könnyen meglehet: később, az idők fordultával, visszakereszteli majd őket eredeti nevükre. Egyszer olvastam egy keresztényről, egy Berberföldre hurcolt rabszolgáról, akit hányattatásai hétszer bírtak rá, hogy mohamedánból kereszténnyé és keresztényből mohamedánná legyen.

Nyilván más ismerőst is felfedezhettem volna, csak nem maradt rá időm. Betörtek az utcai kapun, a lépcső, a rövid kis út a lakásig ordítozó emberektől visszhangzott. Fölkészültem a védekezésre, számítottam rá, hogy az ajtó rögtön enged.

* Szabadság, Szpartakusz és Szabad

Nem engedett. Kiabáltam, hogy fegyverem van, erre tessék-lássék erőlködtek egy kicsit, aztán arra az álláspontra jutottak, hogy nem kell elsietni a dolgot.

A téren állomásozó menet három részre oszlott; az egyik a lépcsőn levőknek segített; a másik a térre néző öt erkélyen próbált felkapaszkodni, a maradék pedig megkerülte az épületet, és az udvaron át próbált bejutni a házba.

Ennyi haditudományra nem számítottam, zavarba kerültem, hogyan is védekezzem egyedül háromfelé? Egyik helyről a másikra kellett szaladgálnom, hogy idejében betömhessem az első rést. Bevallom, voltam már jobb helyzetben is. Pokoli zaj hallatszott a térről. A tömeg viharos hangerővel biztatta az ablakok támadóit.

Az egyik erkélyre már föl is jutottak. Rálőttem az első támadóra, aki elém került. Lezuhant a szerencsétlen.

Tömegriadalom. A tér is, a lépcső is egy pillanat alatt kiürült.

Cao di Marco gróf többször is megpróbálta rendezni sorait, újabb támadást akart indítani. Hiába: lakásom mintha varázslat alatt állt volna. Az „elszánt csapat" feje, Nurchis úr, akit az olvasó már ismer, a régi rómaiakhoz igazán méltatlanul viselkedett. A puskalövésre elájult, azt hitte, őt érte, halottnak is nézték. A husángnak és a ricinusolajnak mestere volt, merész, vérszomjas hős hírében állt. A fasizmus első, sportkorszaka után ő is a tettek mezejére lépett. Csakugyan, sok merész akciót hajtott végre elárvult lakások, fegyvertelen magányos ellenségek, nők és gyerekek ellen. Ma már, legjobb tudomásom szerint, kilábalt a válságból, ismét megjött a bátorsága, és visszanyerte pa-

rancsoló modorát is. Fölötteseinél orvosi bizonyítványnyal igazolta kóros vérszegénységét. A „princepsek" betyárbecsületből elhallgatták a botrányt.

Félóra múlva előkerültek a közrend őrei; először a rendőrök, aztán nagy számban a csendőrök. Őrséget álltak a lakásom körül.

Mire a csendőrök körülvették a házat, és az egész teret megszállták, elősziváogtak a fasiszták is; eleinte egyesével, némán jöttek, később tömegesen, ordítozva. Visszatért a bátorságuk.

Egy lövés az ajtóba.

– Nyissa ki, képviselő úr! . . .

A rendőrfőnök hangja.

– Becsületemre, a fiaim életére esküszöm, azért jöttem, hogy megvédjem.

Kísérete kórusban bizonygatta:

– Igen, azért vagyunk itt, hogy megvédjük . . .

Az ajtón keresztül megmagyaráztam a rendőrfőnöknek, hogy igazán kellemetlen, de kételkednem kell a szavaiban.

– Bejöhet, ha akar. De közlöm, hogy a villanyt eloltottam, és a pisztolyomat lövésre készen tartom. Egyedül jöjjön, fölemelt kézzel – mondtam.

– Az lehetetlen! Egy királyi rendőrfőnök nem mehet be fölemelt kézzel – sóhajtozott.

– Akkor küldjön egy felügyelőt.

Meg is neveztem egy emberét, akiről tudtam, hogy vele van, mert felismertem a hangját.

– Remek ötlet – mondta a rendőrfőnök. – Felügyelő úr, menjen maga.

A megállapodás szerint, magasba tartott kézzel lépett be a felügyelő.

A téren legalább ezer csendőr állt.

Egy óra múlva beengedtem a rendőrfőnököt.

Kissé zavartan, személyesen közölte, hogy letartóztatási parancsa van ellenem. Fölütöttem a büntető törvénykönyvet, és fölolvastam azt a passzust, amelyik az önvédelemről és a szükséghelyzetről szól. A rendőrfőnök azonban kitartott: szomorú kötelessége, de le kell tartóztatnia.

Tekintve, hogy a büntetőjog nem használt, mentelmi jogomra hivatkoztam. Képviselő vagyok: az alkotmányban lefektetett mentelmi jog megillet a törvényhozási ciklus idejére. Ez az érv se használt.

Megbilincseltek és egy század csendőr kísért a börtönbe.

A városban másnap is folytatódott a terror. Az ismertebb ellenzékieket egytől egyig letartóztatták. Lakásukat a fasiszták kifosztották. Az én lakásomra nagyszámú alakulat vigyázott.

A kormány ünnepélyes temetést rendelt el a lelőtt fasisztának. A gyászszertartáson részt vettek a tisztviselők, az állami iskolák növendékei, a Milícia, a tartomány összes fasciója, képviseltette magát a tengerészet és a hadsereg, jelen volt az egész bírói kar, a prefektus és a hadosztályparancsnok.

A hivatalos beszédek a Risorgimento mártírjaihoz hasonlították a halottat. A lakosság távol tartotta magát a ceremóniától.

A család rögtön megkapta a háborúban elesettek hozzátartozóit megillető hadijáradékot. Jelenleg egy ifjúfasiszta légió viseli a halott nevét.

Cao di San Marco grófot hamarosan államtitkárrá nevezték ki a Közlekedésügyi Minisztériumba, jutalmul, ha nem is a vállalkozás sikeréért, de az igyekezetért, amit tanúsított.

A bolognai esetnek politikai körökben azonnal következményei lettek. A határokat lezárták, az útleveleket bevonták; az összes ellenzéki pártot, lapot és szervezetet betiltották. Az ellenzéki képviselőket megfosztották mandátumuktól, az alkotmányban és a büntető törvénykönyvben lefektetett biztosítékoktól; az ellenzékieknek deportálást és halálbüntetést helyeztek kilátásba. A régi rezsimet tehát végleg eltemették: totális a fasiszta uralom, a kizárólagos hatalmat a diktátor gyakorolja.

XXII.

Tizenhárom hónapot töltöttem a cagliari börtönben. Olaszországban nem valami vidám dolog a börtönélet, ámbár, azt hiszem, másutt se. A vizsgálatot egy nap alatt is lebonyolíthatták volna, de a főügyész helyesebbnek vélte, ha elhúzza.

Emlékszik még az olvasó arra a politikus barátomra, aki elhatározta, hogy fölvágja az ereit, aztán jobbnak látta, ha átáll a fasisztákhoz? Giuseppe Pazzagliának hívják, ügyvéd, gyerekkori pajtásom, iskolatársam; még esküvői tanúja is voltam. Bűnbánó arccal jött be hozzám, hogy közölje az ügyvédi kar tanácsának döntését: mint a rendszer ellenségét töröltek az ügyvédek sorából. A fasizmus nemrégiben tette rá kezét az ügyvédi tanácsra, melynek Pazzaglia volt a titkára. Emlékeztettem öngyilkossági szándékára, és szemére hánytam, hogy nem engedett első felbuzdulásának. Nem nézett az arcomba, úgy felelte, hogy ő él és virul, én viszont halottnak tekinthetem magam. Nyilvánvalóan igaza volt: élt és virult. Már a külsejéből is látszott: rózsáskövér volt ábrázata, én meg sápadt voltam, és sovány. Hála a nedves cellának és a sűrű éjszakai ellenőrzéseknek, még légcsőhurutot és mellhártyagyulladást is kaptam.

Hát arra a két elszánt republikánus barátomra emlékszik-e még az olvasó, aki Gandolfo tábornok idején állt át a fasisztákhoz? Egyikük, Paolo Pili professzor, letartóztatásom alatt fényes pályát futott be: parla-

menti képviselő és a helyi fasiszták vezetője lett. A párt főtitkára, Turati, szemrehányást tett neki, amiért beosztottai olyan engedékenyek voltak, és nem intézték el végleg, pedig milyen remek alkalom adódott rá. Pili meg akarta mutatni, milyen kemény fiú, és vérmes cikkeket írt a lapokba; követelte, hogy a bírák a törvény teljes szigorával sújtsanak le rám. A sorok közül fenyegetéseket lehetett kiolvasni. „Meg kellett tennem – magyarázta barátainak, akik megdöbbentek ennyi vak düh láttán –, különben végem." És nehogy „vége legyen", még ezt is leírta: ha egy ilyen „veszett kutyával (a hasonlatot tekintsem megtisztelőnek) elnézően bánunk, akkor a haza és az emberiség ellen vétkezünk".

A főügyész a bírósági évad megnyitásakor „rettenetesnek" nevezte, amit tettem. Cao di San Marco gróf beidéztette magát tanúnak a vizsgálat során, és kijelentette: annak idején azért jött föl hozzám, hogy megvédjen, nem pedig, hogy a vesztemre törjön. A prefektust nyugdíjazták, mert hagyta, hogy a csendőrök és a rendőrök úgy viselkedjenek, mintha az én oldalamon állnának.

Egyik támadóm, ismert rohamosztagos, Nurchis puszipajtása, bizonyos Baldussi, halaszthatatlanul szükségesnek vélte, hogy elmenjen idős, beteg anyámhoz, és sértegesse. Azon az éjszakán, amikor megtámadtak, ő is a térről hanyatt-homlok menekülők közt volt, éppen gyorsaságával tűnt ki. Némi csorbát szenvedett a tekintélye barátai előtt, akik egyébként haladéktalanul követték példáját; most anyámmal szemben tanúsított merészsége sokat segített neki, hogy visszaszerezze elvesztett tekintélyét.

A hivatalos köröket alaposan megdolgozták elle-

nem. A főügyész kérte, hogy utalják ügyemet esküdtszék elé; ez húszévi börtönt is jelenthetett. Indoklásában hosszan magasztalta „a hősi halált halt fiatalembert". Olaszországban a főügyész teljesen a kormány alá tartozik, és nagyobb hatalma van, mint a rendőrfőnöknek, vagy akár a bíróságnak. Mussolini közölte a szárd fasciókkal, hogy nem Szardíniában, hanem Chietiben, az Abruzzókban fognak ítélkezni fölöttem: ott igazán pártatlan bírákra találok. A chieti esküdtszék arról nevezetes, hogy csupa fasisztából áll, a Matteotti gyilkosai ellen folyó per idején például baráti kézszorításokkal tüntette ki a vádlottakat.

A sziget közvéleménye akadályozta meg a kormány tervét. Éppen a lelőtt fasisztának az apja tagadta meg, hogy magánvádlóként szerepeljen, még üzent is a börtönbe: nemcsak azt fájlalja, hogy fiát ilyen gengszterakcióban kellett elvesztenie, hanem azt is, hogy látnia kell, családja nevében milyen hadjárat folyik ellenem. A bírák minden nyomás ellenére fölmentettek. A büntető törvénykönyvet és a bírósági rendet még nem reformálták meg.

A fasiszták rettenetesen dühbe gurultak.

Azonnal tüntetéseket rendeztek ellenem és a bírák ellen. Pili újrakezdte sajtókampányát. Néhány tekintélyes fasiszta egyenesen azzal állt elő, hogy lincseljenek meg.

A fölmentő ítélet után nyomban szabadon kellett volna eresztenióik, ám a börtönök a belügyminisztériumhoz tartoznak, nem pedig a bírósághoz. A „közrend érdekében" bent tartottak, aztán a fasiszta állam védelmére hozott kivételes törvények értelmében összeült egy fasiszta bizottság, és adminisztratív úton mint a „rendszer ellenségét" ötévi száműzetésre ítélt.

38 fokos lázzal feküdtem ezekben a napokban. Az orvosok kijelentették, hogy azoknak a szigeteknek a tengeri klímája, ahová telepíteni akarnak, végzetes volna számomra. A „Duce" személyesen érdeklődött egészségemről. Válaszképpen orvosi nyilatkozat ment Rómába.

Néhány nap múlva mégis parancs jött: szállítsanak Lipari szigetére. Lipari apró sziget az aioliszi szigetcsoporton, Szicília és Calabria közt. Mintha egy bójára telepítettek volna.

– Természetes halála lesz, vérontásról szó sincs – magyarázta a legvérmesebb fasisztáknak Pili képviselő úr.

Egészségi állapotom miatt nem lehetett azonnal elszállítani, várni kellett, amíg a lázam lejjebb megy. A kincstári orvos ragaszkodott a szabályzathoz, és közölte, hogy nem vagyok szállítható állapotban. A kormány mégis elrendelte, hogy induljak útnak.

A városban nagy volt a forrongás. Különleges alakulatokat helyeztek el a börtön környékén. Attól tartottak, hogy megszököm. Éjszakánként szüntelenül ellenőriztek, és a prefektus időnként telefonon érdeklődött őreimnél, hogy megbizonyosodjék: megvagyok-e még.

A rendőrfőnök ott akart lenni, amikor elindulok a börtönből.

– Lipari szigetén – közölte bizalmasan mosolyogva – híresen jó fehér bor terem – és kinyújtott kézzel közeledett felém.

Azt feleltem, hogy nem iszom bort, és fölmentettem minden udvariaskodás alól. A politikai elítéltek lélektana olyan, mint a hercegeké a despotikus rendszerekben.

Annyi időt sem hagytak, hogy édesanyámtól elbúcsúzzam; sietősen a kikötőbe vittek, egész úton csak fölsorakozott katonákat és fegyveres, kerékpáros járőröket láttam.

A kikötőben sehol egy árva lélek. A forgalmat leállították. Mindenütt őrszemek és járőrök. Ahogy a rendőrségi motoros felé tartottam, egy vitorlás halászhajó igyekezett a partra, a szél gyorsan sodorta. Néhány méterre tőlem haladt el. Egy fiatal tengerész fölismert, és rögtön tudta, miről van szó. Egyetlen ugrással a hajója orrában termett, kihúzta magát, és azt kiáltotta:

– Éljen Lussu! Éljen Szardínia!

Szigetem ezzel búcsúzott tőlem.

A járőr gyorsan a kikötni készülő hajóhoz sietett. Még láttam, hogy a halászt körülveszik a fegyveresek.

Harmadnap, bilincsbe verve, értem Lipariba. Csakugyan alig álltam a lábamon.

– *De profundis!* – kiáltotta felém egy csomó fegyveres fasiszta. Boldogan vigyorogtak, mintha *in extremis* érkeztem volna hozzájuk. Nem tudták, hogy általában, ha tűzzel-vassal irtják is, a politikus többet kibír, mint egy átlag polgár.

Kárpótlásul a gyászos üdvözlésért, régi harcostársaim jöttek elém, akik már egy éve száműzetésben éltek a szigeten. Volt köztük néhány képviselő: Beltramini, Morea, Basso, Volpi, Picelli, Repossi, Rabezzana, Grossi, Binotti. A szabadkőművesek vezetőjét, Domizio Torrigianit is ott találtam. Még aznap megalakítottuk a kisebbségi parlamentet. Valaki azt is javasolta, hogy nyilvánítsuk megdöntöttnek a királyságot, és kiáltsuk ki a köztársaságot. De aztán behatóbb vizsgálódás után életben hagytuk a rezsimet.

Nem írtam börtönéletemről, és nem fogok írni száműzetésemről – újabb börtönéletemről – se. A börtönnapló fárasztó olvasmány. De a környezetről és társaimról, akik még ott vannak, megemlékezem.

Lipari a legjobb a száműzöttek összes szigete közt. A fasizmus hatalomra jutása előtt a javíthatatlannak ítélt közbűntényeseket száműzték ide. A kitelepítetteknek fenntartott terület akkor egy négyzetkilométer volt – jelenleg pár száz négyzetméterre csökkentették. Őrszemek és járőrök zárják el a táborhoz vezető utat. Régen ötszáz kitelepítetthez háromszáz rendőr és fasiszta fegyveres tartozott. Ma ötszázan vannak: minden száműzöttre jut egy. Csak néhány beteg vagy családos kitelepített lakhat magánházakban, a többieknek egy régi várból átalakított kaszárnyában kell lakniuk. A lakosság rokonszenvez a száműzöttekkel, de mindenféle kapcsolat tilos. Húsz hónap alatt, 1927 novemberétől 1929 augusztusáig, csak az orvossal sikerült beszélnem. A száműzöttnek a világtól elzárva kell élnie. A külföldi újságírók, akik Lipariba jönnek, csak a rendőrökkel beszélhetnek. 1927 karácsonyán egy amerikai újságíró látogatott a szigetre, csak azért, hogy az ünnepeket barátjával, Mores képviselővel töltse; nem engedték partra szállni.

A tengert állandóan figyelik a királyi tengerészet hajóiról és motorcsónakjairól, még egy katonai naszád is cirkál a vízen: mindegyikben fényszórók és golyószórók vannak; a katonai naszádon ágyú is van. Éjjel-nappal ellenőrzik a partot. A szigetre érkező hajóknak háború idején érvényes ellenőrzésen, az idegen személyeknek pedig testi motozáson kell átesniük.

Nyáron trópusi az éghajlat, a többi évszakban mérsékelt, de változékony. Egy hónap múlva ismét beteg

lettem, újabb súlyos mellhártyagyulladást kaptam. Noldin doktor, az alto-adige-i német ellenzék kimagasló személyisége, aki alpesi éghajlathoz szokott, valami helyi lázban harminckilenc évesen meghalt. Sokan betegek lettek, a száműzöttek kis kórháza azonban alig néhányukat tudta befogadni.

A száműzöttek mind a rendszer ellenségei; adminisztrációs úton ítélte el őket valamelyik fasiszta bizottság. A legkülönbözőbb pártokhoz tartoznak. Van köztük alto-adige-i német és Venezia Giulia-i szláv. Bűnük csak az, hogy szemben állnak a rendszerrel, de semmiféle rendszerellenes tevékenységet nem folytattak: ez esetben ugyanis bűnt követtek volna el, mely a Különleges Törvényszékre tartozik, és az ítélet az elzárástól a halálbüntetésig terjedhet.

Nagyon keveseknek van megfelelő megélhetésük. A hosszú üldöztetés alatt még a tehetősebbek is elvesztették mindenüket. Sok a munkás és a paraszt. A sziget csak néhány tucat szakembernek nyújt munkaalkalmat, a többieknek a kormány napi segélyéből kell élniük: 1931-ig ez tíz líra volt. Jelenleg napi öt lírára csökkentették. Azoknak a száműzötteknek se adnak többet, akik a családjukkal vannak itt. Élelem, ruházkodás, tisztálkodás és világítás, akármilyen szerény is, nem jöhet ki ebből a kis összegből. A legkörmönfontabb ügyeskedés kell hozzá, hogy mindenre teljék. De az ügyességnek is van határa, és az éhséget mesterkedéssel semmiképp se lehet csillapítani, ezért a telep fő betegsége a tüdőbaj és a vérhas.

A sok semmittevésre kárhoztatott száműzöttnek csak a könyv és a sport jelentette a szórakozást. Ma már mindenféle sport tilos, a szerény kis sportköröket is megszüntették. Az egyetlen könyvtárat, melyet 1927-

ben a száműzöttek alapítottak, bezárták. A könyveket szigorúan cenzúrázzák, csak azokat lehet bevinni a táborba, amelyeket egy különleges fasiszta rendőrség engedélyez... 1928-ig működtek iskolák is, melyekben a száműzöttek kölcsönösen oktatták egymást – ezeket is betiltották.

Egyetlen menekvés a beszélgetés, ám a csoportos összejövetelek is tilosak, és börtönbüntetés terhe mellett tilos a politizálás. Tolvajnyelven persze meg lehet beszélni a politikai helyzetet, de szervezett, agyafúrt őrszolgálat kell hozzá. A levelezést mindig szigorúan ellenőrzik, sokszor széttépik a leveleket; ez a leggyorsabb.

A meghatározott körzetre szóló kimenő idejét évszakok szerint szabályozzák. Gyakran tartanak sorakozót, éjjel éppúgy, mint nappal. A sorakozó rendőri ellenőrzést jelent, mostanában akár tizenkettőt is tartanak egy éjszaka. Ilyenkor az alvásra nappal kerül sor.

Ha valaki megszegi a telep szabályzatának előírásait, háromtól hat hónapig tartó elzárással büntethetik. Több tucat előírás van. Íme az egyik: „7. pont: A száműzöttnek tilos a félreérthető viselkedés". Egy kézen meg lehet számolni, hány kitelepítettet nem büntettek meg a szabályok megszegése miatt.

Bármilyen forró is a nyár, úgy vártuk, mint a megváltást. Egész nap fürödhettünk a tengerben, napozhattunk a parton. Most a fürdés is tilos, a partra se szabad lemenni. Nem valami derűs élet. A száműzöttnek naponta éreznie kell a rendszer eleven erejét. A vár tetején harsona zengi a fasiszta indulókat; fegyveres rohamosztagok járják az utcákat, és gúnydalokat énekelnek a tehetetlen ellenzékről. Míg én a szigeten éltem, ritka volt a fasiszta provokáció; ma már fel-

sőbb parancsra történik. Az olyan fasisztát, aki nem provokál, azzal vádolják, hogy hiányzik belőle a forradalmi hév, és hamarosan gyanús lesz, ezért maguk a miliciás tisztek járnak elöl jó példával. A bátorságot edzeni kell. A száműzöttek válaszolnak a provokációra, és akkor közbelép őfelsége, a törvény. 1929 szeptemberétől '31 végéig kétszázhetvenkét embert ítéltek el „a fasiszta Milícia megsértéséért".

A provokációkkal párhuzamosan állandóan működnek az agent provocateurök: az utóbbi években ez jövedelmező foglalkozás lett. Az agent provocateur úgy érkezik a szigetre, mintha száműzött volna, mindenki annak is hiszi, csak a fasiszta rendőrség tudja, kicsoda. A provokátor eljátssza a politikus szerepét, rendszerellenes cselszövésre és összeesküvésre bujtogat. Hogy miként lehetne Lipari szigetén megdönteni a rendszert? Ez mellékes. A jóakarat a fontos, ami a provokátorban csak úgy buzog. A többség bizalmatlan, gyanakvó; az ártatlanabbak hallgatnak rá. Az állam tehát veszélybe kerül. A provokátort az utolsó pillanatban elfogja a lelkiismeret-furdalás, amiért el akarta veszejteni hazáját, és köp. Tömeges letartóztatások. 1927 karácsonyán egyetlen éjjel kétszázötven embert fogtak le. Kétszázat nemsokára kiengedtek, de ötvenet egy évig börtönben tartottak. A módszert azóta is többször kipróbálták.

Ezekhez a törvényadta akciókhoz járulnak a magánkezdeményezések. A fasiszták a tettek mezejére léptek: némi edzés csak kell a nagyobb háborús vállalkozásokhoz. Fausto Nitti könyve fölsorol jó néhány esetet. Persze 1929-től napjainkig sokat fejlődtek a fasiszták. Buzog bennük a tettvágy. Ha a rendszer válságos órákat él át, és úgy tűnik, hogy a fasiszták meg-

inognak, a Milícia kemény akcióival bizonygatja, hogy ő aztán szilárd bástya; ha a rendszer pompás eseményekkel növeli tekintélyét, a Milícia az egyre erősödő fasiszta hatalom kézzelfogható jeleivel szolgál. Mindkét esetben a száműzöttek hada a legjobb vadászterület. Campanilét, Triburzit, Sentinellit, Tullit, Consigliót és Corsit 1930 telén úgy megverték, hogy a kórházban kötöttek ki. Campanile három hónapig feküdt benn. Ő volt a legfiatalabb köztünk, ráadásul egyetemi hallgató, és a fiatalokkal, mint tudjuk, erélyesen kell bánni.

1929. karácsony estéjén, naplementekor, az elzárt terület határvonalán egy kecske eltüsszentette magát. A közelebb álló őrök fölneszeltek. Nem az összeesküvők egyezményes jele ez a felkelésre? Célzásra kész puskával eltökélten „Ki az?!"-t ordítottak. A kecske nem felelt: azonnal tüzet nyitottak. A többi őrszem és járőr azt hitte, veszélybe került; mind hasra vágódott, és dühödten máris lőtt. Az erőd kürtöse riadót fújt. Az összes katona a fegyveréhez rohant, és tüzet nyitott. És ahogyan ütközetekben az már lenni szokott, a harci zaj csak feltüzelte a küzdőket.

A csata egyre dühödtebb lett. A motoros hajók fölszedték a horgonyt, és kifutottak a vízre: ők is tüzeltek. A katonai naszád buzdításul elsütötte néhányszor ágyúját, csak úgy a levegőbe. Akkor szünt meg a tűz, amikor elfogyott a töltény. Az ütközet hosszú volt, ám a győzelmet a fasiszták szerezték meg. Este harmincöt sebesültet számoltak össze a száműzöttek és tizenhatot a civil lakosok között. A puskatűz meglepetésszerűen érte a sétálókat, nem volt idejük rá, hogy menedéket keressenek.

A következő héten a Milíciát egy Felső-Olaszország-

ból érkezett fasiszta osztag váltotta le. Az új jövevények nem használtak tűzfegyvereket, hisz ezek túl modernek, igazán csak nyílt terepen jók, nagy tömeg ellen. Városban kifizetődőbbek az egyszerűbb eszközök, ők tehát visszatértek a régi módszerekhez. Egy Milo nevű római antifasisztát elfogtak, és bezártak egy cellába. Az volt a bűne, hogy csúnyán nyilatkozott a legutóbbi ütközetről. A fegyveresek levetkőztették, lovaglóostorral elverték, majd sós fürdővízbe kényszerítették. A száműzöttek kitapasztalhatták, milyen agyafúrtak az új jövevények. Lett is tekintélyük. Paolinelli római újságíró, szabályos írott panaszt nyújtott be a telep vezetőségéhez. Még aznap letartóztatták, és meztelenül egész éjszakára egy nedves cellába dugták.

Lassan szaporodtak ezek az esetek. Egyre újabb és tökéletesebb módszereket találtak ki a fasiszták: a sós vizet ecet váltotta föl, az sokkal egészségesebb, az ostorozást pedig a talpra korlátozták: az eljárás sokkal kisebb területre koncentrálódik, de annál hatásosabb.

Előfordult, hogy együtt alkalmazták a különböző eljárásokat, de csak ünnepélyes alkalmakkor. Az egyik szárd kitelepítettet ostorral verték el – nemcsak a talpát ostorozták –, aztán sós, ecetes vízbe mártották. A páciens még így sem beszélt, erre elégtelennek nyilvánították a módszert: talán a belek érzékenyebbek. Lekötözték egy asztalra, és sós, ecetes, borsos bélfürdőt kapott.

A száműzött életét amúgy tiszteletben tartják. A halálbüntetést ma már a büntető törvénykönyv is tartalmazza, tehát a rendes bíróságok és nem a fasiszta katonák feladata ennek kiszabása. Persze vannak esetek, amikor a rendszer tekintélye érdekében helyesebb és hasznosabb, ha nem várják ki a hosszadalmas törvé-

nyes procedúrát. Ilyenkor természetesen jön a rövidített eljárás. Giovanni Filippich száműzöttet, egy Novakiból származó isztriai szlávot, 1930-ban például egyszerűen agyonvertek. Egy Sollazzo nevű pármai munkást tőrrel gyilkoltak meg; átvágták a nyaki ütőerét. Az előbbinek az volt a bűne, hogy szlávnak vallotta magát, és nem olasznak; a második nem tett lakatot a nyelvére, szidta a fasiszta rendszert.

Ilyen zárt körben egy száműzött meggyilkolása olyan, mintha az embernek valamelyik családtagját ölnék meg. Nehogy meggondolatlanságra vetemedjünk, a Milícia mindkét esetben tömeges letartóztatásokhoz folyamodott.

Amikor Olaszországban a Különleges Törvényszék halálra ítél valakit, Lipari szigetén a Milícia csak úgy ujjong. A fasiszták fölsorakoznak, és trombitaszó, dobpergés kíséretében győzelmi indulókat harsognak. A száműzöttek ilyenkor behúzódnak a kaszárnyákba, és várják, hogy kint elüljön a harci mámor.

Az embernek nagyon egészséges elmével kell rendelkeznie ahhoz, hogy kibírja ezt az életet. Vannak, akik összeroppannak. Két száműzöttet fölakasztva találtak szobájában; az egyiket 1929-ben, a másikat '30-ban.

Hogyan lehet kijutni a pokolnak eme bugyrából? Ezt a kérdést mindenki fölteszi magának. Ha valaki szökést kísérel meg, a szabályzat szerint fegyvert lehet ellene használni; a törvény szerint legalább háromévi börtön és húszezer líra pénzbüntetés jár a szökésért. Mégis, minden száműzött állandóan a menekülésen töri a fejét. Mindenki szökési terveket kovácsol, és csónakról, repülőgépről, léggömbről álmodik. A szökés

gondolata olyan lesz, mint egy rögeszme. Ez a sziget legsúlyosabb betegsége.

Nekem 1929. augusztus végén sikerült megszöknöm két barátommal, Carlo Rosselli professzorral és Fausto Nittivel. Őket is ötévi száműzetésre ítélték. Rosselli egy antifasiszta újság főszerkesztője volt, és három évvel azelőtt ő szervezte meg, hogy a reformista szocialisták vezetője, Turati képviselő kijusson Milánóból, és elhagyhassa az országot. Ezért egyévi börtönre ítélték. Nitti azt a bűnt követte el, hogy a Minisztertanács volt elnökének nevét viseli, merthogy az unokaöccse; ráadásul a maga szakállára politizál is. Jó néhány szigetet megjárt már, mielőtt Liparira került: volt Favignanán, Usticán, Lampedusán.

Mi hárman megalakítottuk a „szökésre készülők klubját". Kevés laikus ismeri úgy a Földközi-tengert, mint mi. Húsz hónapig hosszújáratú hajókon szolgáló kapitányokhoz méltóan tanulmányoztuk. Nitti a sziklákra, zátonyokra, partokra, Rosselli a nagytengeri hajózásra, én a holddal és általában a csillagászattal kapcsolatos megfigyelésekre specializálódtam. Ha összeraktuk tudományunkat, a három együtt már ért valamit. Külön-külön tudományosan süllyedtünk volna el a Földközi-tengeren, de pillanatok alatt.

Rossellinak két kiváltsága volt. Az egyik: felesége angol volt, és érdekelte a mi politikai harcunk. Az asszony elérte, hogy férjével lakhasson a szigeten. Amint megérkezett, belépett a „klubba". Egy angolnak a földközi-tengeri szökés olyan, mint nekünk egy kád fürdő. A férjével akart szökni, de mivel kisfiát nem akarta másokra bízni, a szökéssel pedig nagy veszélynek tette volna ki, sikerült lebeszélnünk arról, hogy velünk tartson. Az arisztotelészi logikában való

jártasságomnál is jobban befolyásolta az asszonyt végső döntésében, hogy egy este a Sarkcsillagot megbocsáthatatlan módon összetévesztettem a Marssal. Ez volt a végső érv; Rosselli felesége jobbnak látta, ha nem bízza ránk egyetlen fiacskáját.

Rosselli felesége szabadabban mozgott, mint mi, közreműködése nagyon értékes volt. Angol útlevéllel ellenőrzés nélkül utazhatott, és így tarthatta a kapcsolatot barátainkkal, külföldi segítőtársainkkal. Rosselli másik kiváltsága az volt, hogy közös tengeri vállalkozásunkba befektethette ősei szárazföldi üzletek során gyűjtött pénzét. Enélkül valószínűleg mint elégikus költők és mélabús csillagászok végeztük volna a Lipari szigeti mozdulatlan obszervatóriumban. Most már nyíltan beszélhetünk ezekről a dolgokról.

Négyszer esett kútba szökési kísérletünk. Különböző évszakokban négyszer sikerült átjutnunk a zónahatáron és a tengerbe ugranunk. Milyen csalódás volt, amikor vissza kellett térnünk! Barátaink nem tudtak eljönni a megbeszélt időre. Szerencsére a rendőrök nem vettek észre semmit, azok a száműzöttek pedig, akik látták, hogy visszajövünk, megtartották a titkot.

Az ötödik kísérlet sikerült. Egy sötét éjszakán fürge, álcázott csónakon két barátunk jött értünk igen messziről. Egyikük O., hosszújáratú kapitány, külföldre emigrált egy politikai ítélet elől, másikuk D., egykor társunk a száműzetésben, részese előző, kútba esett szökési kísérleteinknek. Amikor letelt a büntetése, sikerült átjutnia a határon, és nekilátott szöktetésünk megszervezésének. Ők voltak a megmentőink, életüket kockáztatták. Egészen bejöttek a kikötőbe, a fegyveresek szeme láttára, és merészségük hozta meg a vállalkozás sikerét.

Mennyi minden történt néhány óra alatt! Azonnal riadót fújtak, de mi már kint hajóztunk a nyílt tengeren. A rendőrség és a Milícia, ahogyan előre látható volt, épp jókor vesztette el a fejét. Nagy késéssel indultak útnak üldözésünkre. A sors kegyes a menekülőkhöz.

Hajnalra már jó messzire jutottunk. Egyikünk távcsővel fürkészte a láthatárt.

– Akasztófavirágok! – kiáltotta nagy komolyan a kapitány. – Nyissátok ki jól a szemeteket, és fogjátok be a szátokat. Látjátok azt a sötét pontot X fok irányában?

Elnémultunk. Messze, puszta szemmel alig kivehetően megjelent valami. Távcsővel nézve hadihajó lett belőle. Gépiesen mind a fegyverünkhöz kaptunk; mintha bármit is érne egy páncélhajóval szemben.

– Az X támaszpont elrendelte üldözésünket – szűrte ki valaki a foga közt.

– Jobb, ha a tengerbe veszünk, mintha valamelyik börtön mélyére süllyesztenek – mormogta valaki más.

Kereskedelmi gőzös volt. Elkerültük, majd hamarosan szem elől vesztettük.

A beszélgetés megélénkült.

– Hát ez a fasizmus már örökké fog tartani?

– Akárhova nézel, diktatúra!

– Spanyolországban is még mindig erős diktatúra van.

– És Portugáliában!

– Add ide a konyakot.

– És Lengyelországban!

– Jugoszláviában is, légy erős!

– Azt mondják, a korzikai származású Coty császári babérokra vágyik Franciaországban.

– Hol a cigaretta?

– Magyarországról ne is beszéljünk!

– A német nácik napról napra szaporodnak.

– Ügyelj a benzinre!

– Az egész világ jobbra tart!

– A világ nem tart se jobbra, se balra. A világ a saját tengelye körül forog, szabályos hold- és napfogyatkozásokkal.

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Vásárhelyi Júlia · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · Tipográfus Kovács Gábor
Fedéltervező Urai Erika · Kiadványszám 3001
Megjelent 10,8 (A5) ív terjedelemben, Garamond betűtípusból, 1978-ban · MA 3320
78-509 Pécsi Szikra Nyomda
F. v.: Szendrői György

ISBN 963 270 828 8
ISSN 0324–797X